

NXOPAXOPO WA MAENDLI YA MFAMBO YO PFUMALA XIENDLIWA EKA XITSONGA

HI

CHIROBE KUDAKWASHE

NOMBORO YA XICHUDENI: 11635732

DESITHEXINI YO FIKELELA SWILAVEKO SWA XIKAMBELO

XA

DIGIRI YA MASITASI

EKA DYONDZO YA XITSONGA

EKA XIKOLO XA TISAYENSE TA SWA VANHU NI MAHANYELO

EHANSI KA SENTHARA YA M.E.R MATHIVHA YA TINDZIMI TA AFRIKA, VUTSHILA NI

NDHAVUKO EYUNIVHESITI YA VENDA

MULETERI: DOKODELA M.C. HLUNGWANI

MULETERIKULONI: DOKODELA M.T CHAUKE

LEMBE : 2016

Xihlambanyo

Mina, **Kudakwashe Chirobe** ndza hlambanya leswaku ndzavisiso lowu i ntirho wa mina lowu ndzi nga lo tisungulela hi ndzexe naswona a wu si tshama wu yisiwa eka yunivhesiti yin'wana kumbe xisimekiwa xin'wana hi xikongomelo xa ku kuma digiri kumbe tidyondzo to karhi. Mahungu hinkwawo lama tirhisiweke eka ndzavisiso lowu ma kombisiwile hi ndlela leyi faneleke endzeni ka disethexini.

Nsayino wa xichudeni.....Siku:.....

Declaration

I Chirobe Kudakwashe hereby declare that the research title **An Analysis of intransitive motion verbs in Xitsonga** for the Master of Arts degree at the University of Venda, hereby submitted by me, has not been submitted previously for a degree at this or any other university, this is my own work in the design and execution, and that all material contained therein has been duly acknowledged.

Signature.....**Date**.....

Swikhenso

Xosungula, ndzi rhandza ku khensa Xikwembu lexi ndzi hlayiseke hi masiku no ndzi nyika rihanyo lerinene hi nkarhi wo endla tidyondzo leti.

Xavumbirhi ndzi tisa ku khensa eka Dokodela M.C. Hlungwani, muleteri wa mina eka ndzavisiso lowu. Hi yena loyi a nga ndzi pfuna no ndzi letela hi vurhon'wana loko ndzi karhi ndzi tsala ntirho lowu. A a ndzi lehisela mbilu na ku tikarhatela leswaku ndzi nga sweki mbodza eka ntirho lowu.

Xin'wana xikhenso xi kongomisiwa eka Dokodela Chauke M.T loyi a nga muleterikuloni eka ntirho loyi a nga ndzi hlohlotela ku hlaya ngopfu leswaku ntirho lowu wu kondza wu fikelela swilaveko. Nakambe ndzi rhandza ku khensa Tatana Masiya H.E loyi a nga ndzi pfuna hi ku hlela ndzavisiso lowu.

Ndzi tlhela ndzi ku xandla ehenhla ka xin'wana xandla eka vatswari va mina lava nga ndzi kucetela ku ya emahlweni na dyondzo. Vona i Manana C. Chirobe na Tatana C.D.Chirobe. A ndzi nga rivali marito ya vona ya leswaku dyondzo i xipfulamahlo xa mani na mani na leswaku dyondzo ya vuyerisa. Ndzi tlhela ndzi khensa vamakwerhu wa mina ku nga vasesi Ellen na Grace, buti David na tindzisana ta mina Chipso, Violet, Calvin na Last, lava nga hoxa xandla hi tlhelo ra timali loko ndzi karhi ndzi yisa tidyondzo leti emahlweni. Ndzi khensa na vanhu hinkwavo lava ndzi seketeleke hi tindlela to hambanahambana.

A ndzi rivali ku khensa Yunivhesiti ya Vhenda leyi nga ndzi hakelela mali yo dyondza na vutshamo hi nkarhi wo endla tidyondzo leti. Ndzi ri vito ra Hosi Xikwembu a ri khensiwe!

Nkomiso

Xikongomelonkulu xa ndzavisiso lowu i ku xopaxopa maendli ya mfambo yo pfumala xiendliwa eka Xitsonga. Maendli ya mfambo ma nga aviwa hi mitlawantsongo mimbirhi ku nga maendli ya mfambo yo tsutsuma na maendli ya mfambo yo khunguluka. Ndzavisiso lowu wu kongomisa eka maendli ya mfambo yo tsutsuma. Swi nga tlhela swi koteka ku ava maendli ku ya hi tinhlamuselo leti ma ti paluxaka, tanihi maendli ya xihlovo na maendli ya mpakaniso. Eka ndzavisiso lowu, ku kaneriwa hi maendli ya mfambo ehansi ka mitlawa mimbirhi ya maendli ma mfambo lama paluxaka maendlelo na maendli lama endzeni ka wona ma nga na nhlamuselo leyi kongomisaka eka tlhelo. Eka ntirho lowu ku kaneriwa maendli mo ringana 24. Mitlawa leyi ya tinxaka ta maendli ya mfambo yi tlhela yi aviwa hi mitlawantsongo ya mune ku nga maendli ya mfambo lama nchumu wu fambaka hinkwawo ku suka eka ndhawu yo karhi ku ya eka yin'wana, maendli ya mfambo lawa ku fambaka xirho xa nchumu wo karhi ntsena, maendli ya mfambo lama ku fambaka nchumu hi ndlela yin'we na maendli ya mfambo ya muhulahula. Mahungu ya ndzavisiso lowu ma hlengeletywa hi ku tirhisa yin'wana ya maendlelo ya phurayimari leyi vuriwaka endlelo ra nhlokohlo (elicitation), laha ku tirhisiwaka swivulwa leswi nga vumbiwa hi swichudeni leswi dyondzaka Xitsonga swa lembe ra vunharhu eYunivhesiti ya Vhenda. Ndzavisiso lowu wu endliwa ehansi ka thiyori ya thitha (theta-theory), ku nga thiyori leyi tirhanaka na vuxaka bya riendli ni swiphemu swa swivulwa leswi ri tirhaka na swona, leswi kumekaka eka tindhawu ta nhlokomhaka na swiendliwa. Hi ku ya hi thiyori leyi, agumente yin'wana ni yin'wana yi fanela ku nyikiwa nhlamuselo (ntirho) yo karhi hi riendli. Tinhlamuselo ta kona ti katsa leti landzelaka: muendli, nkongomelo, ndhawu, muamukeri, muvabyi, tlhelo, nkarhi, mukhuva ni tin'wana na tin'wana. Eka ndzavisiso lowu ku tirhisiwa tindlela timbirhi ku xopaxopa mahungu. Ndlela yo sungula i leyi vuriwaka nxopaxopo wa nkoka hi ku landza mikongomelo (thematic qualitative analysis), kasi ya vumbirhi yi vuriwaka manyikelo ya tinhlamuselo eka tiagumente ta swivulwa hi riendli (theta-role assignment). Tiagumente hinkwato leti nga eka swivulwa swa ndzavisiso lowu, leti katsaka tinhlokomhaka, swihetisi na swilandzelandzhaku, ta kombisiwa kasi na tinhlamuselo leti tiagumente ti nyikiwaka tona hi riendli ti paluxiwa.

Marito ya nkoka: *maendli ya mfambo, maendli yo pfumala xiendliwa, maendli ya maendlelo, maendli lama nga na nhlamuselo ya tlhelo endzeni ka wona, na xivumbeko xa tiagumente.*

Abstract

The main aim of this study is to examine intransitive motion verbs in Xitsonga. Motion verbs are classified into two main categories that is the run verbs and roll verbs. This study is focused on the run verbs. Verbs may also be categorised according to the thematic roles they exhibit, such as source verbs and goal verbs. Two major groups of motion verbs are examined in this study namely manner of motion verbs and inherently directed motion verbs. In this study, only 24 motion verbs will be examined. These main categories of motion verbs are further divided into four classes, namely, transilative motion verbs and non - transilative motion verbs, oriented verbs and non-oriented motion verbs. The data of this study is collected through one of the primary methods, known as elicitation method, whereby native Xitsonga third year students learning Xitsonga at the University of Venda formulate sentences which are used as the raw data for this study. The study is couched within the theoretical explication of the Government and Binding Theory, specifically one of its sub-theories, the theta - theory, a theory that deals with the relationship that exist between the verb and its arguments. In terms of this theory, each and every argument is assigned a theta role by the verb. Such theta roles include the following: agent, theme, location, recipient, patient, direction, time, manner, etc. In this study, two methods are used to analyse the data. The first method is the thematic qualitative analysis, and the second method is the theta-role assignment. All the arguments of the sentences that are examined in this study, including complements and adjuncts, are illustrated and their thematic roles are also exhibited.

KEY WORDS: *Motion verbs, intransitive verbs, manner of motion verbs, inherently directed motion verbs and argument structure.*

Nongonoko wa vundzeni

Xihlambanyo.....	ii
Declaration.....	iii
Swikhenso.....	iv
Nkomiso.....	v
Abstract.....	vi
Ndzima ya 1.....	1
1.0. Manghenelo.....	1
1.1. Vundzhaku bya dyondzo.....	1
1.2. Xitatimente xa xiphiko.....	1
1.3. Xikongomelo, swikongomelontsongo na swivutiso swa ndzavisiso.....	2
1.3.1. Xikongomelo xa ndzavisiso.....	2
1.3.2. Swikongomelontsongo swa ndzavisiso.....	2
1.3.3 Swivutiso swa ndzavisiso.....	2
1.4. Nkoka wa ndzavisiso	3
1.5. Ndzilekano wa dyondzo	3
1.6 Hayiphotisisi.....	4
1.7. Xivumbeko xa ndzavisiso, maendlelo na thiyori ya ndzavisiso.....	4
1.7.1 Xivumbeko xa ndzavisiso.....	4
1.7.2 Maendlelo yo hlengeleta mahungu.....	4
1.7.3 Maendlelo yo xopaxopa mahungu.....	6
1.7.4 Thiyori ya ndzavisiso.....	8
1.8 Matikhomelo eka ndzavisiso.....	9
1.9 Tinhlamuselo ta matheme.....	10
10. Malongolokelo ya ndzavisiso.....	12

Ndzima ya 2.....	14
2.0. Mbalango wa matsalwa lama fambelanaka na ndzavisiso lowu.....	14
2.1 Manghenelo.....	14
2.2 Tinxaka ta swikatsa swa matsalwa lama kombisiweke.....	14
2.2.1 Matsalwa lama vulavulaka hi tinxaka ta maendli ma mfambo.....	15
2.2.1.1 Rappaport (1995).....	15
2.2.1.2 Dragan (2006).....	18
2.2.2 Matsalwa lama vulavulaka hi xivumbeko xa agumente ya riendlinkulu.....	22
2.2.2.1 Goldberg (1995).....	23
2.2.2.2 Grimshaw (1990).....	25
2.2.3 Matsalwa lama vulavulaka hi swiendleko swa maendli ya mfambo lama tirhaka ni maengeteri.....	28
2.2.3.1 Jackendoff (1990).....	28
2.2.3.2 Kudmacova (200).....	30
2.2.3.3 Tanny (1994).....	31
2.3 Nkatsakanyo.....	32
Ndzima ya 3.....	33
3.0 Maendli ya mfambo yo pfumala xiendliwa lama paluxaka maendlelo.....	33
3.1 Manghenelo.....	33
3.2 Tinxaka ta maendli ma mfambo lama paluxaka maendlelo.....	33
Xiyenge xa A.....	34
3.2.1 Maendli lama nga na nhlamuselo ya matsutsumelo.....	34
3.2.1.1 Nhlamuselo ya maendli ya matsutsumelo.....	34
3.3 Riendli -tsutsuma.....	34
3.4 Riendli -haha.....	50

3.5 Riendli -dledla.....	62
3.6 Riendli -hlambela.....	70
3.7 Riendli -jaha.....	78
3.8 Riendli -tlalamba.....	87
3.9 Nkatsakanyo.....	96
Xiyenge xa B.....	97
3.10 Maendli lama nga na nhlamuselo ya mafambelo.....	97
3.10.1 Riendli -dedeleka.....	97
3.10.2 Riendli -khaswa.....	105
3.10.3 Riendli -kasa.....	114
3.10.4 Riendli -khwita.....	123
3.10.5 Riendli -deya.....	131
3.10.6 Riendli -nyandlamela.....	140
3.11 Nkatsakanyo wa xiyenge xa B.....	148
3.12 Nkatsakanyo wa ndzima ya nharhu.....	148
Ndzima ya 4.....	150
4.0 Maendli ya mfambo yo pfumala xiendliwa lama hi ntumbuluko nhlamuselo ya wona yi kongomisaka eka tlhelo.....	150
4.1 Manghenelo.....	150
4.2.1 Tinxaka ta maendli ma mfambo lama nga na nhlamuselo ya tlhelo endzena ka wona.....	150
Xiyenge xa C.....	151
4.2.1.1 Maendli lama nga na nhlamuselo ya xihlovo.....	151
4.2.1.1.2 Riendli -rhurha.....	151

4.2.1.1.2.2.7 Riendli -baleka.....	160
4.2.2.1 Riendli -suka.....	168
4.2.3.1 Riendli -vuya.....	176
4.2.4.1 Riendli -huma.....	184
4.2.5.1 Riendli -wa.....	192
4.2.6 Nkatsakanyo	200
Xiyenge xa D.....	201
4.3. Maendli lama nga na nhlamuselo ya mpakaniso.....	201
4.3.1 Riendli -ya.....	201
4.3.2. Riendli -rhelela.....	209
4.3.3. Riendli -nghena.....	218
4.3.4. Riendli -kongoma.....	225
4.3.5. Riendli -ta.....	233
4.3.6. Riendli -fika.....	240
4.4 Nkatsakanyo wa Xiyenge xa D.....	247
4.5 Nkatsakanyo wa ndzima ya mune.....	248
Ndzima ya 5	249
5.0 Ku dlayiseta.....	249
5.1 Nkatsakanyo ni mikumisiso.....	249
5.2 Swilo leswi nga ha lavisisiwaka eka nkarhi lowu taka.....	252
5.3 Swibumabumelo.....	253
Tibuku leti tirhisiweke.....	254

NDZIMA YA 1

1.0 MANGHENELO

1.1 Vundzhaku bya dyondzo

Van'watindzimi vo tala va endlile milavisiso ya maendli ma mfambo eka tindzimi to hambanahambana ta misava. Xidyondzeki xo, xihetisi na xilandzelandzhaku eka swivulwa. Jackendoff (1990) u nyikile nhlamuselo ya maendli ma mfambo; Dragan (2006) u andlarile tinxaka ta maendli ma mfambo tanihi Rappaport (1995) xi kanerile hi nkoka wa maendli ma Xinghezi lama kongomisaka eka mfambo, Goldberg (1995) u lavisisile ntumbuluko wa tinhlamuselo ta vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka riendli, nhlokomhaka, xiendliwamo kongomisiwa eka tlhelo na maendli ma mfambo lama paluxaka maendlelo. Grimshaw (1990) u nyikile nhlamuselo ya xivumbeko xa tiagumente ta maendli eka swivulwa. Kudmacova (2002) na yena u boxile ta maendli ma mfambo lama tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa vundhawu, maengeteri ma nkarhi ni rivilo. Tanny (1994) u nyikile nhlamuselo ya nkoka wa maendli ma mfambo. Eka Xitsonga ku hava milavisiso leyi endliweke yo fambelana na swiyimo leswi andlariweke laha henhla. Ndzavisiso lowu wu nyika nkambisiso, nxopaxopo ni ku andlala tinxaka ta maendli ma mfambo yo pfumala xiendliwa lama paluxaka maendlelo na maendli lama nhlamuselo ya wona yi kongomisaka eka tlhelo.

1.2 Xitatimente xa xiphiko

Mulavisisi a nga tivi milavisiso leyi nga endliwa eka Xitsonga leyi andlalaka tinhlamuselo ta maendli ma mfambo, hi ku angarhela, hi nga ha vuli leyi xopaxopaka maendli ma mfambo mo pfumala xiendliwa hi ku kongomisa. Kambe loko hi xiya eka tindzimi tin'wana, ngopfungopfu ta Yuropa to tanihi Xinghezi, hi kuma leswaku swidyondzeki swi endlile milavisiso eka maendli ma mfambo mo hambanahambana yo tanihi maendli mo khunguluka, maendli ma ku susa michumu eka ndhawu yo karhi, maendli ma ku cinca ka swiyimo, maendli ma ku chayela, maendli lama paluxaka maendlelo lama eka wona ku katsiwaka na maendli ma mfambo wo kongomisiwa eka tlhelo. Hi ndlela yaleyo, swi vula leswaku eka Xitsonga tinhlamuselo leti paluxiwaka hi maendli ma mfambo ta ha tumberile ku fika ni sweswi.

Hikokwalaho mulavisisi a vonaka swi fanerile leswaku a xopaxopa maendli ma mfambo mo pfumala xiendliwa eka Xitsonga ku endlela ku paluxa tinhlamuselo ta wona.

1.3 Xikongomelo, swikongomelontsongo na swivutiso swa ndzavisiso

1.3.1. Xikongomelo xa ndzavisiso

Xikongomelonkulu xa ndzavisiso lowu i ku lavisisa tinhlamuselo ta maendli ma mfambo mo pfumala xiendliwa lama paluxaka maendlelo ni lama endzeni ka nhlamuselo ya wona ya kongomisaka eka tlhelo eka Xitsonga.

1.3.2 Swikomelontsongo swa ndzavisiso

1.3.2.1 Ku lavisisa tinhlamuselo leti humelerisiwaka hi tiagumente ta nhlokomhaka ta maendli ma mfambo mo pfumala xiendliwa lama paluxaka maendlelo na lama kongomisaka eka tlhelo na ndlela leyi ti kumekaka hayona.

1.3.2.2 Ku kanela hi tinhlamuselo leti humelerisiwaka hi tiagumente ta swilanzelandzhaku swa maendli ma mfambo mo pfumala xiendliwa lama paluxaka maendlelo na lama kongomisaka eka tlhelo na ndlela leyi ti kumekaka hayona.

1.3.2.3 Ku xopaxopa tinhlamuselo leti humelerisiwaka hi tiagumente ta swihetisi swa maendli ma mfambo mo pfumala xiendliwa lama paluxaka maendlelo na lama kongomisaka eka tlhelo na leswi ti kumekisaka xiswona.

1.3.3 Swivutiso swa ndzavisiso

1.3.3.1 Xana hi tihi tinhlamuselo leti humelerisiwaka hi tiagumente ta nhlokomhaka ta maendli ma mfambo mo pfumala xiendliwa lama paluxaka maendlelo na lama kongomisaka eka tlhelo naswona ti kumeka njhani?

1.3.3.2 Xana hi tihi tinhlamuselo leti humelerisiwaka hi tiagumente ta swilanzelandzhaku eka maendli ma mfambo mo pfumala xiendliwa lama paluxaka maendlelo na lama kongomisaka eka tlhelo naswona ti kumeka njhani?

1.3.3.3 Xana hi tihi tinhlamuselo leti humelerisiwaka hi tiagumente ta swihetisi na swilanzelandzhaku swa maendli ma mfambo mo pfumala xiendliwa lama paluxaka maendlelo na lama kongomisaka eka tlhelo naswona ti kumeka njhani?

1.4 Nkoka wa ndzavisiso

Ndzavisiso lowu wu ta engetela eka dulu ra vutivi ra dyondzo ya lingwisitiki hi ku angarhela hi ku va wu engetelela mianakanyo ehenhla ka maendli ma mfambo mo pfumala xiendliwa eka Xitsonga. Ntirho lowu wu ta pfuna vadyondzi ku tiva no twisisa tinhlamuselo leti kumekaka eka maendli ma mfambo mo pfumala xiendliwa. Ndzavisiso lowu wu ta nyika swichudeni swa Xitsonga, hambi ku ri Vatsonga hi ku angarhela xihlovo lexi va nga ta kuma vutivi mayelana na maendli ma mfambo mo pfumala xiendliwa, hi ku kongomisa, ku nga tinxaka ta wona hambi ku ri tinhlamuselo leti kumekaka eka wona eka Xitsonga. Ku yisa emahlweni, ntirho lowu wu ta pfuna swidyondzeki swa lingwisitiki hambi ku ri swa Xitsonga ku kota ku vona ku yelana hambi ku ri ku hambana ka matirhelo ya maendli ma mfambo mo pfumala xiendliwa exikarhi ka Xitsonga na tindzimi tin'wana. Ndzavisiso lowu wu ta pfuna machudeni ya lingwisitiki hambi ku ri ya Xitsonga ku twisisa hilaha thiyori ya thita yi tirhaka hakona hi ku angarhela. Ntirho lowu wu ta tlhela wu pfuna hi ku veka Xitsonga eka mepe wa misava, leswi nga ta pfuna na le ka ku tlakusa xiyimo xa Xitsonga, tanihiloko xi tekiwa xi ri ririmi ra vanhu va nhlayo leyintsongo. Mutsari u tekile goza leri hi xikongomelo xa ku va a hunguta vangwa leri. Leswi swi ta pfuna vadyondzi leswaku va kota ku twisisa matirhelo na ku kuma tinhlamuselo ta maendli ma mfambo eka Xitsonga. Nakambe swi ta engetela matsalwa hi tlhelo ra xilingwisitiki ni le ka Xitsonga hi ku angarhela.

1.5 Ndzilekano wa dyondzo

Ndzavisiso lowu wu kongomisa eka nxopaxopo wa maendli ma mfambo mo pfumala xiendliwa lama paluxaka maendlelo na lama nhlamuselo ya wona yi kongomisaka eka tlhelo eka Xitsonga. Eka ndzavisiso lowu ku kambisisiwa xivumbeko xa tiagumente, hileswaku ku lavisisiwa hi muxaka wa tiagumente leti tirhaka tanihi tinhlokomhaka, na muxaka wa tiagumente leti tirhaka tanihi swihetisi kumbe swilandzelandzhaku. Ku tlhela ku lavisisiwa hi tinhlamuselo leti nyikiwaka hi riendli eka tiagumente ta tinhlokomhaka na tiagumente swilandzelandzhaku. Ku yisa emahlweni, ku kambisisiwa tinhlamuselo leti humelerisiwaka eka swivulwa loko ku cinciwa nandzelelano wa tiagumente ta le ndzeni, hileswaku swihetisi na swilandzelandzhaku. Timhaka leti nga fambelaniki ni maendli ma mfambo mo

pfumala xiendliwa, to tanihi maendli mo vulavula hi ku dya ni maendli ma ku cinca ka swiyimo, ni man'wana ni man'wani a swi katsiwi eka ntirho lowu.

1.6 Hayipothisisi

Maendli ma mfambo lama paluxaka maendlelo na lama nga ni nhlamuselo ya tlhelo endzeni ka wona ma paluxa xivumbeko lexi bohaneke.

1.7 Xivumbeko xa ndzavisiso, Maendlelo na Thiyori ya ndzavisiso

1.7.1 Xivumbeko xa ndzavisiso

Ndzavisiso lowu wu landzelerile xivumbeko xa maendlelo ya nkoka. Maendlelo lawa ya kongomisa eka tindlela ni milawu ya ku hlengeleta, ku hlamusela ni ku xopaxopa mahungu. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Miller na Brewer (2003:145) hi ndlela leyi: "An approach to data that stresses 'quality' not 'quantity', that is focused on social meanings, said to be rich, soft, deep, natural language rather than collection of numerate statistical data". Mhaka ya nkoka leyi paluxiwaka hi ntshaho lowu hileswaku, eka endlelo ra nkoka ku xopaxopiwa mahungu hi xikongomelo xo kuma tinhlamuselo to enta swinene leti amukelekaka eka mahanyelo ya vanhu ku nga ri tinhlanyonhlayo. Hileswaku eka maendlelo lawa, mhaka leyikulu i ku hlamusela. Mhaka leyi yi tiyisisa hi Kombo na Tromp (2006:9) loko va ku: "...a form of research that involves description". Leswi swi kombisa leswaku eka ndzavisiso lowu, mulavisisi u kambisisile mahungu a tlhela a xopaxopa ku humesela ehandle vonelo ra yena.

1.7.2 Maendlelo yo hlengeleta mahungu

Maendlelo lama tirhisiweke eka ndzavisiso lowu ku hlengeleta mahungu hi lama vuriwaka ya nhlokohlo (elicitation). Maendlelo lama ya nga hlamuseriwa tanihi man'wana ya maendlelo yo kuma mahungu lama welaka eka maendlelo ya phurayimari. Maendlelo lama ma tirha hi ku va mulavisisi a kuma maqhingana mo karhi ku kama mahungu lama nga tumbela eka nchumu wo karhi leswaku ma humela

erivaleni. Eka ndzavisiso lowu, mulavisisi u nyikile machudeni papila ra nongonoko wa swivutiso leswaku va hlamula hi ku vumba swivulwa swo hambanahambana hi ku tirhisa maendli ya mfambo yo pfumala swiendliwa, leswi a ku ri ni tiagumente to hambanahambana, ku vona swivulwa leswi kotekaka ku vumbeka na leswi nga kotekeki, hileswaku, swivulwa swo twala na swivulwa swo ka swi nga twali. Mhaka leyi yi seketela hi <https://www.fbigov/about-us/investigate/counterintelligence/elicitation-techniques-2016/02/18> hi ndlela leyi:

Elicitation is a technique used to discreetly gather information.

It is a conversation with a specific purpose: collect information that is not readily available.

Nhlamuselo leyi nyikiweke laha henhla yi tiyisisiwa hi leyi kumekaka eka <http://www.teachingenglish.org.uk/article/eliciting> leyi nge:

Eliciting (elicitation) are techniques or procedures which a teacher uses to get learners provide information, come up with vocabulary and language forms and rules or actively produce speech or writing.

Ntshaho lowu wu boxa leswaku ndlela ya nhlokohlo yi tirha kahle loko vadyondzi va kumeka va ri karhi va kota ku humesa timhaka ta nkoka eka vuvulavuri bya ririmi ro karhi eka switsalwana kumbe eku vulavuleni.

Eka ndzavisiso lowu, mulavisisi u hlawurile ntlawa wa swichudeni swo ringana 20 leswi vulavulaka no dyondza Xitsonga swa lembe ra vunharhu eYunivhesiti ya Venda leswaku swi vumba swivulwa hi maendli ya mfambo. Machudeni ma komberiwile ku vumba swivulwa hi tinxakankulu timbirhi ta maendli ma mfambo yo pfumala xiendliwa lama paluxaka maendlelo na lama nhlamuselo ya wona yi kongomisaka eka tlhelo. Ehansi ka maendli ya mfambo lama paluxaka maendlelo ku xopaxopiwile tinxakatsongo ta maendli timbirhi, ku nga maendli lama nga na nhlamuselo ya matsutsumelo na maendli lama nga na nhlamuselo ya mafambelo. Kasi eka maendli ya mfambo yo pfumala xiendliwa lama kongomisaka eka tlhelo na kona ku xopaxopiwile tinxakantsongo timbirhi, ku nga leti landzelaka: Maendli lama nga na nhlamuselo ya xihlovo na maendli lama nga ni nhlamuselo ya mpakaniso. Maendli

lama hi lama tirheke eswivulweni ni tiagumente ta nhlokomhaka, naswona tiagumente ta kona hi leti kongomisaka eka munhu, eka ximakiwa lexi lawuriwaka hi munhu, eka xiharhi xa le nhoveni, eka xifuwo, na le ka xitsotswana.

Swichudeni swi komberiwile nakambe ku vumba swivulwa swa ntlhanu hi rin'wana ni rin'wana ra maendlintsongo ma mfambo mo pfumala xiendliwa lama paluxaka maendlelo lama tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa vundhawu. Xin'wana, hileswaku swichudeni swi komberiwile ku vumba swivulwa swin'wana swa ntlhanu hi riendlintsongo rin'wana ni rin'wana ra mfambo ro pfumala xiendliwa leri paluxaka maendlelo lama tirhaka na tiagumente ta swilandzelandzhaku swa nkarhi, vundhawu ni mukhuva.

Swichudeni ma komberiwile nakambe ku vumba swivulwa swa ntlhanu hi rin'wana na rin'wana ra maendli ya mfambo yo pfumala xiendliwa lama nga na nhlamuselo ya xihlovo na lama nga na nhlamuselo ya mpakaniso. Maendli lama i lama tirheke eswivulweni ni tiagumente ta nhlokomhaka, naswona tiagumente ta kona i leti kongomisaka eka munhu, eka ximakiwa lexi xi lawulaka hi munhu, eka xiharhi xa le nhoveni, eka xifuwo, na le ka xitsotswana.

Swichudeni swi tlhele swi komberiwile nakambe ku vumba swivulwa swa ntlhanu hi rin'wana ni rin'wana ra maendlintsongo ya mfambo mo pfumala xiendliwa lama kongomisaka eka tlhelo lama tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa vundhawu. Xo hetelela, swichudeni swi ttherile swi komberiwile ku vumba swivulwa swa ntlhanu swin'wana hi riendlintsongo rin'wana ni rin'wana ra mfambo ro pfumala xiendliwa leri kongomisaka eka tlhelo, ivi ma tirha na tiagumente ta swilandzelandzhaku swa nkarhi, vundhawu ni mukhuva.

Swivulwa leswi swi xoperiwile hi muleteri un'we wa Xitsonga eYunivhesiti ya Venda ku xiya loko swivulwa swi tshamisekile ku endlela leswaku mahungu lama nga ta tirhisiwa ma va lama amukelekaka eka vavulavuri va Xitsonga.

1.7.3 Maendlelo yo xopaxopa mahungu

Mahungu ya ndzavisiso lowu ma xopaxopiwile hi ku tirhisa maendlelo mambirhi. Endlelo ro sungula hi leri vuriwaka nxopaxopo wa nkoka hi ku landza mikongomelo

(thematic qualitative analysis) na endlelo ro nyika tinhlamuselo eka tiagumente leri simekiweke eka thiyori ya thitha.

Babbie (2008: 415) u hlamusela endlelo ra nxopaxopo wa nkoka hi ku landza mikongomelo hi ndlela leyi landzelaka: "...interpretation of observations for the purpose of discovering underlying meanings, patterns and relationships." Miehleketo ya Babbie yi seketeriwa hi ya Braun na Clark (2006:79) loko va ku:

Thematic analysis is a qualitative analytic method for identifying, analysing and reporting patterns (themes) within data... organises and describes data in (rich) detail and interprets various aspects of the research topic.

Mitshaho leyi yi vula leswaku nxopaxopo wa nkoka hi ku landza mikongomelo wu ngenhisa mahungu eka swiphemu swo hambanahambana ku humesa tinhlamuselo leto enta swinene eka ndzavisiso. Boyatzis (1998: vii) u hlamusela nxopaxopo wa nkoka hi ku landza mikongomelo hi ndlela leyi landzelaka:

Thematic analysis is a categorising strategy for qualitative data ...review data, make notes and begin to sort it into categories...
Styled as a data analytic strategy from a broad reading towards discovering patterns, and developing themes.

Ku ya hi mavonelo ya Boyatzis, nxopaxopo wa nkoka hi ku landza mikongomelo ku kongomisiwa eka maendlelo lama tirhisiwaka ku ava ntirho wo karhi hi tindzimana, swiphemu ni swiyenge leswaku ntirho wa kona wu kota ku khuluka hi mfanelo.

Maendlelo lama ma tirhisiwile eka ntirho lowu hi ndlela yo va maendli ya mfambo yo pfumala xiendliwa lama paluxaka maendlelo, ku nga maendli lama nga na nhlamuselo ya matsutsumelo na maendli lama nga na nhlamuselo ya mafambelo. Maendli lama kongomisaka eka tlhelo ma aviwile hi tinxakantsongo ta wona leti landzelaka: maendli lama nga na nhlamuselo ya xihlovo ni maendli lama nga na nhlamuselo ya mpakaniso. Tinxakantsongo leti ta maendli ti kaneriwile ehansi ka rixaka ra maendli yo pfumala xiendliwa. Maendlintsongo lama boxiweke laha henhla

ma aviwile hi mitlawa ya mune ya tinxaka ta maendli ya mfambo, ku nga ya maendli lama ku fambaka nchumu hinkwawo, maendli lama ku fambaka xirho xa nchumu xo karhi ntsena, maendli lama ku fambaka nchumu hi ndlela yin'we na maendli ya muhulahula. Eka rixakantsongo rin'wana ni rin'wana ku longoloxiwile maendli yo ringana ntlhanu. Ivi ku tlhela ku vumbiwa swivulwa swa ntlhanu hi riendli rin'wana ni rin'wana. Swivulwa leswi swa ntlhanu swi tirhile ni tinhlokomhaka to hambanahambana, to tanihi ta swilo leswi hanyaka ku nga swiharhi, vanhu ni switsotswana, swilo leswi nga hanyiki, swimakiwa, ni swilo swa ntumbuluko. Swivulwa leswi swa ntlhanu swi longoloxiwile swi ri ni swivulwana swa vundhawu, maengeteri ya nkarhi ni maengeteri ya mukhuva. Ku xopaxopiwile swivulwana leswi ku vona leswaku swi nga va swi ri tiagumente ta njhani, hileswaku swi nga va swi ri swihetisi kumbe swilandzelandzhaku ke?

Ku yisa emahlweni endlelo ra vumbirhi leri tirhisiweke ku xopaxopa mahungu, i endlelo ro nyika tinhlamuselo eka tiagumente leri simekiweke eka thiyori ya thitha. Endlelo leri ri tirha ku avela tinhlamuselo eka tiagumente eka swivulwa. Nakambe endlelo leri ri nyika nhlamuselo ya vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka riendli ni tiagumente ta rona eka swivulwa. Endlelo leri ri simekiwile eka thiyori ya thitha leyi nga hlamuseriwa eka 1.7.4 laha hansi.

1.7.4. Thiyori ya ndzavisiso

Eka ndzavisiso lowu ku tirhisiwile thiyori ya thitha, yi nga leyi kongomaneke ni ku nyika tinhlamuselo eka tiagumente hi riendli. Thiyori ya thitha ku vuriwa dyondzo ya vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka riendli ni tiagumente eka xivulwa. Leswi swi seketela hi Du Plessis ni van'wana (1995:05) loko a ku: "Theta-theory is concerned with a relationship between a verb and a noun phrase: a NP in a sentence must be an argument of a verb". Ntshaho lowu wu andlariweke laha henhla wu paluxa leswaku thiyori ya thitha yi hlamuseriwa tanihi xiphemu xa dyondzo lexi kongomaneke na ku nyikiwa ka tinhlamuselo eka tiagumente. Mhaka leyi yi seketela hi Haegeman (1994:49) loko a ku: "The component of the grammar that regulates the assignment of thematic roles..." Haegeman u vula leswaku thiyori ya thitha yi kongomana na ku avela tinhlamuselo eka tiagumente ta riendli eswivulweni. Eka ndzavisiso lowu, tinhlamuselo leti tirhisiweke ti katsa leti landzelaka: muendli,

muvabyi, muvuyeriwa, nkongomelo, ndhawu, mukhuva, nkarhi ni tin'wana ni tin'wana.

1.8 Matikhomelo eka ndzavisiso

Loko ku endliwa ndzavisiso i swa nkoka ku va ku landzeleriwa swilaveko swa matikhomelo eka ndzavisiso leswaku ku siveriwa matikhomelo yo ka ya nga amukeleki mayelano na mahanyelo ya vanhu va rixaka ro karhi. Leswi swi endla leswaku vanyiki va mahungu va nghenelela eka ndzavisiso va tsakile no tshunxeka. Leswi swi seketela hi Miller na Brewer (2003:95) loko va ku: "The ethics of social research is about creating a mutually respectful, win-win relationship in which participants are pleased to respond candidly, and the community considers the conclusion constructive." Eka ndzavisiso lowu, mhaka ya matikhomelo yi endliwile hi ku va ku lulamisiwa fomo yo kuma mpfumelelo ku suka eka vanyiki va mahungu, laha yi andlariweke matikhomelo lama landzeleriweke exikarhi ka mulavisisi na vanyiki va mahungu.

1.8.1 Ku kuma mpfumelelo

Mulavisisi u kumile papila ra mpfumelelo eka muleteri wa yena ni le ka komiti ya le henhla ya tiDigiri eYunivhesiti ya Venda leswaku a endla ndzavisiso lowu. Mpfumelelo wa kona wu n'wi nyikile matimba yo hlawula machudeni lama ringanaka 20 lama endlaka Xitsonga ma levhele ya nharhu eYunivhesiti ya Venda lama nga pfuna hi vuxokoxoko bya ndzavisiso lowu lebyi nga kumeka hi ku hlamula nongonoko wa swivutiso leswi a swi longoloxeke eka papila ra swivutiso. Vanyiki va mahungu va hlamuseriwile ku va va tirha va tshunxekile, va tivisiwile nsusumeto wa ku va mulavisisi a endla ndzavisiso wa yena. (Schreuder na Coetzee 2010). Vanyiki va mahungu va twisisile timhaka leti lavelaka eka ndzavisiso lowu, naswona mani na mani la nga ti nyiketa ku hoxa xandla u kombisile hi ku sayina fomo ya mpfumelelo a nga si sungula ku nyika vuxokoxoko lebyi a languteriweke ku byi nyika. (Babbie 2008).

1.8.2 Ku ngehenelela hi ku tsakela

Vanyiki va mahungu a va languteriwa ku endla ntirho lowu hi ku tsakela na ku tinyiketela, handle ko va va ngehenelela hi ku chavisiwa kumbe ku langutela hakelo yo karhi. Leswi swi seketela hi Miller na Brewer (2003: 96) loko va ku: "...an individual partakes in research according to his/her own freewill ...is voluntary and that they can withdraw at any time". Ntshaho lowu wu vula leswaku vanyiki va mahungu va fanele ku va va tshunxekile ku tihumesa eka ntirho lowu hikwalaho ka swivangelo leswi nga bohiki ku va va swi humesela erivaleni. Ku ya hi leswi nga boxiwa hi Miller na Brewer, vanyiki va mahungu va ngehenerile eka ntirho lowu hi ku tsakela va nga languteli ku kuma hakelo.

1.8.3 Nsirhelelo eka swivaviso

Vanyiki va mahungu va tivisiwile xikongomelonkulu xa ndzvisiso ka ha ri nkarhi. Eka ntirho lowu ku tiyisisiwile leswaku vanyiki va mahungu a va nga xisiwi kumbe ku endlisiwa swilo leswi nga ta va ngenisa ekhombiyeni, swo fana na ku va timhaka leti va ti boxeke ti paluxiwa ivi va hetelela va biwa, kumbe ku kunguvanyeka hambu ku ri swin'wana leswi nga tsakisiki (De Vos 2004).

1.8.4 Timhaka ta swihundla

Eka ndzavisiso lowu timhaka ta xihundla ti sirheleriwile hi ku va ku nga boxiwi mavito ya vanyiki va mahungu. Ematshan'wini ya ku va ku tirhisiwa maviti, ku tirhisiwile mavitaswilo yo tanihi mufana, manana, mudyondzi, swiharhi ni man'wana na man'wana. Leswi swi siverile ku paluxiwa ka mavito ya vanhu na mavito ya va vanyiki va mahungu swi nga pfumeleriwangi (Miller na Brewer 2003).

1.9 Tinhlamuselo ta matheme

Eka xiyenge lexi ku nyikiwa tinhlamuselo ta matheme lama landzelaka: maendli ma mfambo, maendli mo pfumala xiendliwa, maendli lama nga na nhlamuselo ya tlhelo, maendli ma maendlelo, xivumbeko xa tiagumente na tinhlamuselo.

1.9.1 Maendli ma mfambo

Maendli ma mfambo ma kongomisa eka maendli lama vulavulaka hi ku famba ka nchumu ku suka eka ndhawu yo karhi ku ya eka yin'wana. Fialova (2011: 2) u tiyisisa mhaka leyi loko a ku: "... motion verbs are those that express a continual changing of position of an object such as go, walk, creep, run and so on". Hi ku ya hi Fialova, maendli ma mfambo i mo tanihi lama landzelaka: famba, tsutsuma ni man'wana na man'wana.

1.9.2 Maendli mo pfumala xiendliwa

Maendli mo pfumala xiendliwa i maendli lama nga riki na xiendliwa. Cobuild (2012:563) u seketela miehleketo leyi loko a ku: "Intransitive verbs are verbs that do not have an object". Jakobson (1990:317) u tiyisisa mavonelo lama hi ndlela leyi: "Intransitive verbs cannot take a direct object but can occur with a time construction." Leswi swi vula leswaku riendli ro pfumala xiendliwa ra swi kota ku tirha exivulweni ri ri ni nhlokomhaka ntsena.

1.9.3 Maendli lama nga na nhlamuselo ya tlhelo

Maendli lama nga na nhlamuselo ya tlhelo i maendli lama nga na nhlamuselo ya tlhelo endzeni ka wona. Levin na Rapaport (1993: 264) u seketela mhaka leyi loko a ku: "Inherently directed motion verbs includes a specification of the direction of motion, even in the presents of an overt directional complement." Dragan (2006:76) u tiyisisa mhaka leyi loko a ku: "Inherently directed motion verbs are intrinsically associated with the concept of PATH delimited to two points which are source and goal or starting point and end point". Levin na Dragan va vula leswaku maendli lama nga na nhlamuselo ya tlhelo endzeni ka wona ya kongomisa eka timhaka to tanihi xihlovo, mpakaniso ndlela hambi ku ri na xilandzelandzhaku xa tlhelo.

1.9.4 Maendli ma maendlelo

Maendli ma maendlelo ma kongomisa eka maendli lama paluxaka maendlelo ma xiendlo xo karhi. Dragan (2006:79) u seketela mavonelo lama loko a ku: "Manner of motion verbs (...crawl, run, gallop, roll, jump...) express the particular manner or means of an entity which usually, though not always, undergoes displacement." Ntshaho lowu wu vula leswaku maendli ma maendlelo ya kongomisa eka mukhuva

wa mafambelo na ya michumu ku suka eka ndhawu yo karhi ku ya eka ndhawu yin'wana tanihi ku kasa, tsutsuma, jaha, khunguluka, tlula ni man'wan ni man'wana.

1.9.5 Xivumbeko xa agumente

Xivumbeko xa agumente ku kongomisiwa eka xiyimelo xa rito lexi kombisaka nhlayo ya tiagumente leti rito ri tirhaka na tona, na swihlawulekisi swa rona swa xisemantiki na swa vulongoloxamarito. Levin (2013:1) u seketela mhaka leyi loko a ku: "an argument structure typically indicates the number of arguments a lexical item takes (e.g., the core participants in the eventuality a verb denotes), their syntactic expression, and their semantic relation to the lexical item". Hi marito man'wana, xivumbeko xa agumente xi kongomisa eka swihlawulekisi swa marito swo fambelana na vulongoloxamarito na nhlamuselo.

1.9.6 Agumente

Agumente ku kongomisiwa eka swiphemu swa xivulwa leswi nyikiwaka tinhlamuselo hi riendli, swo tanihi nhlokomhaka na xiendliwa. Mhaka leyi yi seketela hi Trask (1996:20) loko a ku: "Argument is a noun-phrase bearing a specific grammatical or semantic relation to a verb" Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku agumente i xihluvi xa mbulavulo lexi nyikiwaka nhlamuselo hi riendli.

1.9.7 Tinhlamuselo/mitirho leyi nyikiwaka tiagumente

'Theta-roles' i tinhlamuselo leti averiwaka eka tiagumente. Crystal (1985:351) u kombisa mhaka leyi loko a ku: "Theta role is a term used in GOVERNMENT-BINDING THEORY for a SEMANTIC role such as AGENT, PATIENT, LOCATIVE, SOURCE, GOAL, INSTRUMENT, TIME, MANNER... also known as thematic roles." Tinhlamuselo ta kona ti katsa leti longoloxiweke laha henhla ta muendli, mutwisiwakuvava, vundhawu, xihlovo, xitirho ni tin'wana ni tin'wana

10. Malongolokelo ya ndzavisiso

Eka ndzima ya 1 ku andlariwa manghenelo, vundzhaku bya dyondzo, xitatimente xa xiphiso, xikongomelo xa ndzavisiso, swivutiso swo letela ndzavisiso, nkoka wa ndzavisiso, ndzilekano wa dyondzo, hayiphothisisi, tinhlamuselo ta matheme,

xivumbeko xa ndzavisiso, maendlelo yo hlengeleta na ku xopaxopa mahungu, thiyori ya ndzavisiso na matikomelo eka ndzavisiso.

Ndzima ya 2 yi kongomisa eka nkambisiso wa matsalwa lama endliweke eka nkarhi lowu nga hundza lama vulavulaka hi maendli ya mfambo.

Eka ndzima ya 3 ku kambisisiwa tinxaka ta maendli ya mfambo mo pfumala xiendliwa lama paluxaka maendlelo.

Eka ndzima ya 4 ku xopaxopiwa maendli ya mfambo yo pfumala xiendliwa lama kongomisaka eka tlhelo.

Ndzima ya 5 yi songasonga timhaka hinkwato leti kaneriweke eka ndzavisiso hi ku nyika nkatsakanyo ni swikumiwa swa ndzavisiso, swibumabumelo swa ndzavisiso, hambu ku ri swilo leswi nga ha lavisisiwaka eka nkarhi lowu taka swo fambelana ni maendli ya mfambo.

NDZIMA YA 2

2.0 MBALANGO WA MATSALWA LAMA FAMBELANAKA NA NDZAVISISO

LOWU

2.1 Manghenelo

Xiphemu lexi xi kongomanile ni nkambisiso wa matsalwa lama endliweke eka nkarhi lowu nga hundza lama vulavulaka hi maendli ma mfambo eka tindzimi to hambanahambana. Eka ndzima leyi ku valangiwa mavonelo ma van'watindzimi vo hambanahambana eka matirhelo ma maendli ma mfambo eka xilingwisitiki hi ku angarhela. Matsalwa ma rixaka leri ma pfuna mulavisisi leswaku a kota ku vona vangwa leri nga kona eka Xitsonga. Nakambe u tlhela a kota ku xiya xivumbeko xa vulongoloxamarito xa hilaha swiphemu swa swivulwa leswi ku kaneriwaka hi swona eka disethexini leyi xi nga hakona. Leswi swi pfuna ku vona loko maendlelo ma tindzimi tin'wana ma yelana kumbe ku hambana ni maendlelo ya Xitsonga. Matsalwa lama kambisisiwaka hi lama landzelaka: "The argument structure in the verb phrase, The meaning of Motion Verbs, The emergence of the semantics of Argument Structure Constructions, English verbs in Directed Motion Sentences, Motion verbs and the expression of directed Motion in English and How Motion Verbs are special". Ku kambisisawa matsalwa ya maendli ma mfambo hi ku angarhela.

2.2 Tinxaka ta swikatsa swa matsalwa lama kambisisiweke

Eka ndzavisiso lowu matsalwa lama endliweke eka nkarhi lowu nga hundza ma avanyisiwa ku ya hi timhaka leti ma vulavulaka ha tona. Ntlawa wo sungula wu kongomisa eka tinxaka ta maendli ku ya hi tinhlamuselo ta wona, laha hi kuma ntirho wa swidyondzeki swimbirhi ku nga Rappaport (1995) na Dragan (2006). Ntirho wo sungula lowu kambisisiwaka eka ntlawa lowu i wa Rappaport (1995) lowu vulavulaka hi maendli ma mfambo mo kongomisa eka tlhelo. Rappaport u kana hi maendli ma mfambo mo ringana 21 lama a ma tekaka eka Levin (1993) ku nga lama landzelaka: Maendli ma ku tsutsuma, ku khunguluka, ku chayela, swichayachayani, mavito ya swihari, micino, mfambo wa le ndzeni, mo hoxa, mo susumeta, ku rhuma, ku tisa swilo, ku rhwala, ku hlongola, ku heleketa, mo rhendzeleka, mo tsutsusela, mo veka,

ma ku chulula, mo fafazela, mo ndzuluta ni maendli ma mpfumawulo laha nchumu wu fambaka wu karhi wu humesa mpfumawulo wo karhi.

2.2.1 Matsalwa lama vulavulaka hi tinxaka ta maendli ma mfambo

2.2.1.1 Rappaport (1995)

Rappaport u hlamusela leswaku riendli hi rona leri lawulaka tiagumente ta rona eka swivulwa. Ku yisa emahlweni Rappaport u boxa leswaku Levin (1993) u avanyisa maendli ma mfambo hi mitlawa mimbirhi, ku nga maendli ma ku khunguluka ni ku famba ka swilo. Rappaport u hlamusela leswaku mfambo lowu khumbaka swilo leswi nga hanyiki wu rhendzeleka eka ndhawu yin'we ku karhi ku kongomisiwa eka ku famba ka dyambu, misava, xipelupelu ni swin'wana loko a nyika ni swikombiso leswi landzelaka: *revolve, rotate, slide, swing, roll...*(ndzuluta, rheta, dewula na vumbuluka.) Maendli ya ku tsutsuma: *climb, fly, run, sneak, swagger...*(khandziya, haha, tsutsuma, nyemuka, nyarhuka ni man'wana ni man'wana.) Mutsari u boxa leswaku maendli lama ma kongomisa eka ku famba ka swiharhi na vanhu.

Rappaport (1995) u kombisa leswaku xiyimo xa ndhawu xi kucetela ku va ku humelela mafambelo ma mukhuva mo hambanahambana. Rappaport u tlhela a vula na leswi boxiweke hi Levin (1993) leswaku eka Xinghezi maendli ma mfambo ma fambelana ni rixaka ra xifambo lexi tirhisiwaka ku va maendli mo **chayela**. U tlhela a nyika swikombiso leswi landzelaka: *drive, ride, fly, sail...*(chayela, chovha, haha, gada, tluta ni man'wana ni man'wana.) Rappaport (1995) u tlhela a paluxa leswaku maendli lama ma kombisa rixaka ra xifambisi lexi tirhisiwaka ku nga mimovha leyi chayeriwaka, swihahampfhuka leswi hahaka, tinyenyana hi tlhelo rin'wana, swikanyakanya leswi gadiwaka, swikepe leswi tlutaka ni tinxakaxaka tin'wana. Rappaport u seketela Clark na Clark (1979) loko va boxa rixaka ra maendli ma **swichayachayani** lama landzelaka: *guitar, radio...*(katara, rhadiyo ni man'wana ni man'wana.) Clark na Clark (1979:55) va kombisa maendli ma mfambo lama humaka eka **mavito ma swiharhi** hi ndlela leyi landzelaka: (verbs from names of animals: "chicken out the money, snake through the cars, hare down the road, moused along the road, cat up the waterpipe" Clark na Clark va kombisile (ximanga, huku, nyoka, mpfundla na kondlo) tanihi swiharhi leswi nga na swihlawulekisi swo hambanahambana leswi tirhisiwaka ku hlamusela mafambelo ya vanhu. Eka ndzavisiso wa yena, Rappaport (1995) u boxa leswaku ku ni maendli lama humaka

eka **micino** yo hambanahambana. Ku hlamusela maendli ma muxaka lowu mutsari u nyika swikombiso leswi landzelaka: *waltz, dance, jig, jive...*(kavata, tsekatseka, jigi, jayivha, khinyaveza ni man'wana ni man'wana.) Handle ka tinxaka leti nga laha henhla, mutsari u boxa maendli ma **mfambo wa le ndzeni** lama landzelaka: *wabble, wobble, wriggle, wobble...* (wa lalamela, tlulatlula, tlalamba ni man'wana ni man'wana.) Eka maendli ma **ku hoxa** swilo Rappaport (1995) u nyika swikombiso leswi landzelaka: *hit, catapult, sling, kick, throw ...* (ba, copa, balesa, raha, cukumeta, hoxa ni man'wana ni man'wana.) Handle ka maendli lama nga laha henhla, mutsari u andlala maendli ma **nsusumeto** kumbe nkokelano loko a nyika swikombiso leswi landzelaka: *jerk, pull, press, draw...* (lahlela, koka, tsavula, susa ni man'wana ni man'wana.) Mutsari u hlamusela leswaku maendli ma rixaka leri ma hava vutihlamuleri hi tlhelo ra nkongomelo ku ya hi tinhlamuselo ta wona.

Ku yisa emahlweni, Rappaport (1995) u tlhela a tshaha Levin laha a kombisaka maendli ma hlayelo ra ndzeriso laha a avanyisaka maendli ma rixaka leri eka mitlawwa ya ntlhanu leyi landzelaka: a) *send verbs: send, return, transport, smuggle, post...* (maendli ma **vorhun'wa** rhuma, ttherisa, fambisa, ngungumerisa, rhumela ni man'wana ni man'wana.) b) maendli ma ku **rhetemuka**: roll, slide... (khunguluka, rhetemuka/rheta ni man'wana ni man'wana.) c) Maendli ma ku **tisa** na ku teka: bring, take ... tisa na teka. d) Maendli ma ku **rhwala** ku nga rhwala, koka, raha ni man'wana ni man'wana.

Loko swi ta eka maendli ma ku hlongola swilo, Rappaport (1995) u andlala tinxaka timbirhi ta maendli ma ku hlasela kumbe ku swukuta swilo ni man'wana ma ku **heleketa** loko a nyika swikombiso leswi landzelaka: *chase, follow, pursue...* (hlongola, tsutsumisa, landzelela, caca ni man'wana ni man'wana.) Eka maendli ma ku heleketa swilo Rappaport u nyika swikombiso leswi landzelaka: *escort, guide, lead, sherphard...* (heleketa, rhangela, risa ni man'wana ni man'wana.) Ku hlamusela swikombiso swa yena Rappaport u nyika swivulwa leswi: a) Jack chased the thief down the road. (Jakie u hlongorisa khamba exikontirini.) b) Jack accompanied Rose to the shop. (Jakie u heleketa Rose exitolweni.) Rappaport u hlamusela leswaku eka swivulwa leswimbirhi ku ni tiagumente timbirhi leti kumekaka eka ndlela yin'we ku nga Jakie na khamba na Jakie na Rose. Rappaport (1995) u tlhela a kombisa nakambe maendli ma ku **rhendzeleka**. Eka nhlamuselo ya yena, Rappaport u nyika

swikombiso swa maendli mo jikajika leswi landzelaka: *climb, crawl, meander, run, plunge, sweep...* (khandziya, kasa, rhendzeleka, tsutsuma, nyupela, khukhula ni man'wana ni man'wana.) Ku humesela mhaka leyi erivaleni, Rappaport u nyika swikombiso swa loko nambu wu khuluka ku suka eka tiva ku ya elwandle, na loko xinambyana xi kasa enkoveni.

Rappaport (1995) u andlala mitlawantsongo ya maendli eka swikombiso leswi landzelaka: maendli ma **fanelo** *tanihi fannuel, squeeze, shake, push, sweep, hammer...* (kama, ninginika, susumeta, kukula, himetela ni man'wana ni man'wana.) Rappaport u hlamusela leswaku maendli ma rixaka leri ya kongomisa eka ndhawu yo hlawuleka. Ku yisa emahlweni, Rappaport u hlamusela maendli ma ku **veka** swilo ehansi kumbe ku ngenisa swilo endzeni kumbe ku humesela ehandle loko a nyika swikombiso leswi landzelaka: *drop, lift, lower, raise...* (ehlisa, tlakula, xikisa, sewula ni man'wana ni man'wana.) Ku ya hi swikombiso leswi nga laha henhla Rappaport (1995) u hlamusela leswaku leri i rixaka ra maendli ma mfambo lowu kongomisiwaka eka tlhelo ro karhi.

Ku yisa emahlweni, Rappaport (1995) u hlamusela leswaku maendli ya swihalaki leswi chulukaka na wona i maendli ma ku **chulula** lama nga ni mfambo wa le ndzeni ku ya hi leswi ya vulaka swona, Rappaport u tlhela a nyika swikombiso leswi landzelaka: *dribble, pour, drip, spill...* (phoma, tshona, halata ni man'wana ni man'wana.) Ku ya hi swikombiso leswi nyikiweke laha henhla, Rappaport u hlamusela leswaku nhlamuselo ya riendli na yona yi kongomisa eka tlhelo. Rappaport (1995) u nyika xikombiso lexi landzelaka eka xivulwa: Tamara poured water into the bowl. (Tamara u cherile mati embiteni.) Ku ya hi xikombiso lexi, Rappaport u tiyisisa mhaka ya ku va ni laha ku cheriwaka swihalaki swoleswo ku nga na nhlamuselo ya vundhawu.

Ku yisa emahlweni, Rappaport (1995) u tlhela a hlamusela maendli lama vuriwaka maendli ma ku **fafazela** na ku **layicha** swilo, laha a nyikaka swikombiso leswi landzelaka: *spray, cultivate, sprinkle, splash, load, pack, scatter, smear, splatter, pile, phutsela...* (fafazela, tshovela, n'wan'wasela, tsutsuxa, layicha, paka, byala, pompa, hangalasa, tota, halata, phutsela ni man'wana ni man'wana.) U tlhela a nyika nhlamuselo loko a nyika xikombiso lexi landzelaka: Jessica u penda tafula. Rappaport u hlamusela leswaku maendli ma muxaka lowu ya kongomisa eka tlhelo.

Rappaport u gimeta hi ku hlamusela leswaku maendli ma **mpfumawulo** na wona ya nga vuriwa maendli ma mfambo loko mpfumawulo wa kona wu fambelana ni xiendleko xa mfambo. Loko Rappaport (1995) a hlamusela maendli ma mipfumawulo, u humesa mhaka ya leswaku mfambo na mipfumawulo swi fanela swi famba swin'we. Rappaport u nyika swikombiso leswi landzelaka: *bellow, roll, roar, scream, ululate, rumble, whistle...* (vomba, xolomela, huwa, nkulungwana, dzuma, huwa na khwela.) Ku hlamusela swikombiso leswi, Rappaport (1995) u tlhela a nyika xikombiso lexi landzelaka: a) Mary whistled into the room. (Mary u chayile **khwela** a ri karhi a ya enghena endlwini.) b) The bullet **whistled** into the room (Qulu ri twarisile mpfumawulo endlwini). Loko Rappaport a hlamusela xivulwa xa b) u boxa leswaku a ku twakala mpfumawulo lowu nga huma eka qulu loko ri ya nghena exiyindlwani. Rappaport (1995) u nyika swikombiso leswi ku kombisa ku fambelana ka mpfumawulo na ku nghena ka yena endlwini. U hlamusela leswaku rito 'whistle' ri kombisa mpfumawulo lowu nga huma eka qulu loko ri kha ri nghena endlwini.

Hi ku katsakanya, Rappaport (1995) u kombisa tinxaka ta maendli ma mfambo ku ya hi leswi ya vulaka swona. Leswi swi ta pfuna mulavisisi loko a ya emahlweni ni ndzavisiso wa yena hikuva u kumile tinxaka ta maendli lama nga ta hlamuseriwa na ku kambisisiwa eka ndzavisiso lowu.

2.2.1.2 Dragan (2006)

Ntirho wa vumbirhi eka ntlawa lowu i wa Dragan (2006) lowu hlamuselaka ta maendli ma mfambo ni swivulwana swa mfambo swo kongomisa eka Xinghezi. Dragan u kongomisa eka tinxaka timbirhi ta maendli ma mfambo ku nga maendli ma mukhuva wa maendlelo ni maendli lama kongomisaka eka tlhelo endzeni ka wona. Dragan (2006) u khumba timhaka leti fambelanaka ni leti nga vuriwa hi Rappaport (1995) loko a boxa leswaku matsalwa yo hlaya ya kombisa leswaku mhaka ya maendli ma mfambo yi fikeleleka hi ku tirhisa maendli ma mfambo lowu kongomisiwaka eka tlhelo kumbe hi ku hlanganisa maendli ma mfambo wa endlelo ro karhi. Leswi swi komba ku fambelana ka timhaka leti nga vuriwa hi Rappaport loko Dragan a tlhela a nghenisa mitlawa ya maendli ma 21 eka tinxaka timbirhi, ku nga maendli lama kongomisaka eka tlhelo endzeni ka wona ni rixaka ra maendli lama kongomisaka eka maendlelo. Dragan u boxa leswaku leswi swi komba leswaku maendli ma mfambo ya

tirha ntirho wa nkoka eka ku andlala swiphemu leswimbirhi swa nhlamuselo (ndlela na maendlelo). Ku humesela mhaka leyi erivaleni, Dragan u nyika swikombiso leswi landzelaka: a) The vase fell (to the floor) and shattered. (Vhase yi wile (ehansi) yi fayeka.) b.) She watched her son *limp* into the cottage. (U langutile n'wana wa yena a khwita a ya exiyindlwanini.)

Dragan (2006) u boxa leswaku xivulwa xa a.) xi simekiwile eka riendli leri nga ni mfambo wo kongomisiwa eka tlhelo endzeni ka rona, leri ku nga **fall** (wa) leri nhlamuselo ya rona yi khumbaka mhaka ya ndlela, hikokwalaho a swi ri bohi ku tirha ni xivulwana xa tlhelo. Dragan u kombisa leswaku xivulwa xa b.) xi simekiwile eka riendli ra mfambo leri paluxaka maendlelo **limp** (khwita), leswi swi endlaka leswaku riendli leri ri tirha ni xivulwana xa tlhelo (a ya exiyindlwanini) ku humelerisa nhlamuselo ya mfambo.

Dragan u kombeta leswaku loko van'watindzimi va langutisa eka swihlawulekisi swa maendli ma mfambo, ma tikomba ma nga ri na ku landzelela tindlela to karhi leswaku ya kota ku fikelela swikongomelo. Xikombiso: fika, nghena ni man'wana ni man'wana. Maendli ma swikongomelo: *crawl*, *sceep*... (kasa, khokova ni man'wana.) Maendli ma mfambo lama nga ni xikongomelo, xikombiso: *revolve*, *wander* (rhendzeleka, jikajika ni man'wana.) Hambiswiritano eka maendli ma rixaka leri ku nga va ni xikongomelo.

Ku kombisa ku hambana ka tinhlamuselo eka mitlawantsongo ya maendli ma mfambo, Dragan (2006) u tshaha Cummins (1996) loko a andlala swihlawulekisi swa maendli hi ndlela leyi landzelaka: Maendli ma ku famba ka nchumu hinkwawo, maendli ma ku famba ka xirho ntsena, maendli ma ku famba ka nchumu endleleni yin'we ni maendli ma ku famba muhulahula. Cummins (1996) u tlhela a tshikilela leswaku maendli ma muhulahula ya kongomisa eka maendli lama paluxaka maendlelo hi ku kongomisa eka mafambelo ya michumu. Ku hlamusela swikombiso leswi Dragan u paluxa leswaku maendli ma vucincelo ya kongomisa eka ku sukela ndhawu yo karhi ku ya eka ndhawu yin'wana. Dragan u seketela mhaka leyi a yi paluxaka hi swikombiso leswi landzelaka: famba, tana, tsutsuma ni man'wana ni man'wana. Loko a ya emahlweni, Dragan (2006) u hlamusela leswaku maendli lama nga riki na vucincelo ya kongomisa eka swiendleko leswi lawuriwaka endzeni ka miri ku ya hi nkarhi kumbe etindleleni, a tlhela a nyika ni swikombiso leswi: *jump*, *stagger*,

swirl... (tlula, dedeleka, hundzuluxa, hunga ni man'wana ni man'wana. (Dragan u tiyisisa mhaka ya yena hi ku nyika swikombiso swa maendli ya mfambo ya xikongomelo: famba, tana, chika ni maendli lama nga riki na xikongomelo: *swim, jump...* (khida, tlula rhendzeleka, jikajika ni man'wana ni man'wana.)

Loko swi ta eka mhaka ya maendli lama nga ni mfambo wo kongomisiwa eka tlhelo endzeni ka wona, Dragan (2006) u nyika swikombiso leswi landzelaka: fika, mbombomela, khupuka, pela ni man'wana ni man'wana. Swikombiso: U fikile hi nkarhi. Maendli lama kongomisaka ko karhi. Swikombiso: gonya, ehla, tshama ni man'wana ni man'wana. Eka nhlamuselo ya yena Dragan u boxa leswaku, tinhlamuselo ta maendli lama ti khumba mhaka ya ndlela ku ya eka swikongomelo swo lawuleka. Ku tshikilela mhaka ya xikongomelo xo hlawuleka Dragan u hlamusela leswaku maendli ma rixaka leri ya nga swi kota ku lawuriwa hi nkarhi lowu ku endliwaka xiendleko xo karhi laha a nyikaka xikombiso xa xivulwa lexi: He crossed the bridge in ten minutes (U khupuka nambu hi timinete ta khume.)

Dragan (2006) u boxa nakambe leswaku hakanyingi maendli ma mfambo wa le ndzeni ma humelerisiwa hi ku famba ka xilo lexi hanyaka. Dragan u tshaha Levin loyi a hlamuselaka leswaku maendli ma mfambo wa le ndzeni ma humelela hambiloko ku ri hava xikongomelo kumbe xiendliwa xo karhi. Dragan u andlala matlhelo ya swikongomelo lama landzelaka: *forward, backward, around an exsis, upward, downward.* (mahlweni, xindzhaku, ekisisi kumbe layenixikarhi, henhla, hanshi, edzongeni na henhla.) Dragan u boxa nakambe leswaku mfambo wu nga va wu suka kumbe ku ta eka ndhawu yo karhi. Ku yisa emahlweni, Dragan (2006) u kombisa swihlawulekisi swa mune swa maendli lama kongomisiwaka eka tlhelo endzeni ka wona leswi landzelaka: **source, path and direction.** (xihlovo, ndlela, na tlhelo.) Maendli lama ma kombisa masungulo na ndlela, kasi man'wana ma kongomisa eka ndhawu na xikongomelo xo karhi. Dragan (2006) u andlala mhaka ya tinxaka ta maendli lama loko a nyika swikombiso leswi landzelaka: *Source verbs; depart, escape, exit, flee, leave, ...*(Maendli lama nga na nhlamuselo ya xihlovo: suka, tangunuka, tsuvuka, huma, rhurha ni man'wana ni man'wana.) *forward verbs: advance, pass, cross, surge, proceed penetrate, smuggle...* (Maendli ma xikongomelo na tlhelo: yana emahlweni, tsemakanya, hundza, tlhuvela, na ngungumerisa.) *Backward verbs: reced, retreat, return...*(Maendli ma xindzhaku: tlhentlha, tlhela ni man'wana ni man'wana.) *Upward verbs: arise, ascend, climb, lift,*

raise ... (Maendli ma tlhelo ra le henhla: tlakuka, gonya, khandziya, tlhandluka, tsuvuka, huma ni man'wana ni man'wana.) Downward verbs: descend, fall, dive, *plunge, sink, submerge*... (Maendli ma tlhelo ra le hansi: xika, nyupela, ni man'wana ni man'wana.) Maendli ma xikongomelo ku nga ri na tlhelo: Goal verbs (non directional) fika, tana, nghena ni man'wana ni man'wana.

Dragan (2006) u tshikilela mhaka ya leswaku maendli lama ya kombisa mukhuva lowu tirhisiwaka, ku nga va ku yiwa emahlweni hi kantsongokantsongo kumbe ku tsutsumiwa. Eka maendli lama nga hava tlhelo ro karhi, Dragan u hlamusela leswaku ma vevukile hikuva a ma kombeti xikongomelo, naswona tinhlamuselo ta kona a ti na ntikelo, xikombiso: He arrived. (u fikile.) Dragan u ri maendli lama a ya kombisi leswaku u fikile kwihi. Loko swi ta eka mhaka ya maendli ma mfambo ntsena, Dragan (2006) u yima ni miehleketo ya Levin (1993) loko a hlamusela leswaku maendli ma mukhuva wa mfambo ma hava swikongomelo, tlhelo, masungulo na tindlela to ya eka ndhawu yo karhi ko va ku tifambela ntsena ku nga: kokova, kasa, haha, jikajika, rhendzeleka, khida, famba ni man'wana ni man'wana. Dragan u tlhela a boxa leswaku hambiswiritano, maendli ma mukhuva wa mfambo ntsena na wona ya tirhisa tindlela.

Ku yisa emahlweni, Dragan u boxa leswaku maendli ma mukhuva wa mfambo ya nga aviwa hi swiphemu swinharhu, ku nga: maendli ma ku khunguluka: tlulatlula, famba, ku rhendzeleka eka tiekisisi: rhendzeleta, hundzuluka ni man'wana ni man'wana. Ku hlamusela swikombiso swa yena Dragan (2006) u vula leswaku eka maendli ma muxaka lowu ku hava xivangelo kumbe muendli. Ku yisa emahlweni, maendli ma mukhuva wa mfambo ma hava tlhelo ro karhi hikuva a ri kona eka vundzeni bya wona tanihi le ka kokova, nxaxa, hatlisa na man'wana. Naswona maendli ma muxaka lowu a ma kombisi tindlela. Dragan u boxa maendli ma mfambo lama humelelaka eka ndhawu yin'we ku nga: tlulatlula, sombolota, hunga ni man'wana ni man'wana. Dragan (2006) u ri eka maendli lama ku hava ndlela leyi tirhisiwaka, hakanyingi ku kombisiwa mhaka ya vundhawu tanihi hi le ka xikombiso: n'wana wa tlulatlula emubedweni. Maendli lama nga ni tinhlamuselo leti paluxaka maendlekelo ya swilo kambe ku nga ri na ndlela: dabula, khwita, khunguluka, dedeleka na man'wana.

Ku tshikilela mhaka leyi, Dragan (2006) u andlala mhaka ya maendli ma mfambo eka Xinghezi lama kongomisaka eka tlhelo (directionality Squish). Dragan u boxa leswaku maendli lama nga laha henhla ya khumba ndlela, tlhelo, nkongomelo na maendlelo, kambe ku nga ri ni vundhawu kumbe xikongomelo lexo hlawuleka. Ku tshikilela mhaka ya maendli ma mfambo, Dragan u hlamuselaka leswaku maendli ma mfambo ma fambelana na vulongoloxamarito ku ya hi leswi maendli mo vevuka ma vulaka swona, ngopfungopfu maendli mo pfumala xiendliwa. Dragan u nyika xikombiso xa xivulwa lexi landzelaka: Mary u ngenhile ekamareni. Loko Dragan a hlamusela xikombiso lexi a nga xi nyika u boxa leswaku, Mary i nhlokomhaka leyi nga ni nhlamuselo ya muendli, kasi u ngenhile i riendli, ekamareni i ndhawu leyi Mary a engheneke eka yona. Nakambe Dragan (2006) a paluxa mhaka ya leswaku nkarhi wu ni xiave lexikulu eka maendli ma muxaka lowu ku ya hi leswi ya vulaka swona loko ku khumbiwa mhaka ya nkarhi lowu nga hundza, nkarhi lowu taka kumbe nkarhi wa sweswi na nkongomelo.

Hi ku katsakanya, Dragan u boxa leswaku, maendli ma mfambo ya hambana ntsena ku ya hi tinhlamuselo ta wona. Ntirho wa swidyondzeki leswi wu ta pfuna mulavisisi ku avanyisa tinxaka ta maendli na ku xiya mitlawa ya maendli lama ma tirhaka na tinhllokomhaka to karhi na swihetisi eswivulweni.

2.2.2 Matsalwa lama vulavulaka hi xivumbeko xa agumente ya riendlinkulu

Eka ntlawa wa vumbirhi, ku vulavuriwa hi vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka riendli ni tiagumente ta rona. Ntirho wo sungula lowu nga ta kambisisiwa eka ntlawa lowu i wa Goldberg (1995) lowu kanelaka hi ntumbuluko wa tinhlamuselo ta vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka riendli ni nhlokomhaka na xiendliwa eka swivulwa. Ntirho wa vumbirhi eka ntlawa lowu i wa Grimshaw (1990) lowu hlamuselaka hi xivumbeko xa tiagumente ta maendli eka swivulwa. Hi nga vula leswaku ntlawa wa vumbirhi wu tisa swilo swintshwa loko wu nyika tithiyori leti tirhisiwaka ku nyika tinhlamuselo eka maendli lama nga boxiwa hi Rappaport (1995) na Dragan (2006).

2.2.2.1 Goldberg (1995)

Goldberg (1995) u yisa timhaka leti vuriweke eka ntlawa wo sungula emahlweni loko a nyika nhlamuselo ya vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka riendli ni tiagumente ta rona. Eka ndzavisiso wa yena, Goldberg u boxa leswaku riendli hi rona ri lawulaka nhlamuselo ya xivulwa xo karhi na laha riendli ri nga rona leri hi kombaka leswaku ri tirha na tiagumente tingani. Goldberg (1995) u andlala mhaka ya leswaku maendli ma nga avanyisiwa hi tinxaka tinharhu, ku nga: Maendli ma xiendliwa xin'we, maendli mo pfumala xiendliwa na maendli ma swiendliwa swimbirhi.

Eka nhlamuselo ya maendli Goldberg (1995) u nyika swikombiso leswi landzelaka: a) Pat did **her homework**. (Pat u endlile ntirhokaya wa yena.) Goldberg u vula leswaku, vito **Pat** ri yimele nhlokomhaka, **endlile** hi rona riendli, **ntirhokaya** hi rona xiendliwa. Ku hlamusela xikombiso lexi mutsari u boxa leswaku xivulwa lexi xi kombisa riendli ra xiendliwa xin'we. b) Pat u fambile ehansi ka patu. Ku hlamusela xivulwa lexi Goldberg u boxa leswaku vito **Pat** ri nyikiwa nhlamuselo ya nhlokomhaka, **fambile** hi rona riendli ra mfambo, **ehansi ka patu** i xivulwahava xa agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya "tlhelo" lexi rhangeriweke hi rihlanganisi hikuva ehansi ka xitarata hi laha Pat a kongomeke kona. Ku yisa emahlweni Goldberg u boxa leswaku xivulwa lexi xi kombisa riendli ro pfumala xiendliwa. Goldberg (1995) u tlhela a nyika xikombiso xa xivulwa lexi landzelaka: c) Pat gave Chris a cake. (Pat u nyikile Chris khekhe.) Eka nhlamuselo ya yena, Goldberg u boxile leswaku riendli nyika rona i riendli ra swiendliwa swimbirhi leri nga ni tiagumente tinharhu leti kongomisaka eka muvuyeriwa ku nga yena Chris.

Goldberg (1995) u tlhela a kombisa leswaku eka swivulwa swin'wana riendli ri nga va ri nga kombisi nhlamuselo hi roxe kambe xivulwa hinkwaxo xi karhi xi humesa nhlamuselo ya mfambo. Eka swivulwa swa muxaka lowu tinhlamuselo a ti olovi ku tikuma ku ya hi riendli leri tirhisiweke hikokwalaho ka ku va ri tumberile. Goldberg u tlhela a vula leswaku hakanyingi riendli ri fambelana ni xivulwahava xa rona.

Ku yisa emahlweni, Goldberg (1995) u nyika xikombiso xa leswaku, nhlokomhaka, riendli na xiendliwa xa vundhawu swi kombisa mfambo, naswona riendli ra swiendliwa swimbirhi ri kombisa ku nyika n'wanchumu. Goldberg (1995) u tshaha Akhatar (1998) laha a humesaka mavonelo lama hambanelaka ekule na leswi yena a swi paluxeke leswaku vuvulavuri byi tumbuluxiwa ntsena loko n'wana a ha ri

lontsongo a ha sungula ku dyondza ririmi ro karhi ni ku longoloxa marito. Hileswi loko n'wana a kala a va na ntivoririmi eka ririmi ro karhi, hambiloko ku va na ku cinca hikwalaho ka xiyimo eka ririmi rin'wana na rin'wana, ririmi ra ku sungula a ri nge fi.

Goldberg (1995) u tlhela a vula leswaku, vana lavantsongo va swi kota ku cincacinsa swivumbeko swa swivulwa loko va ha dyondza ririmi. Ku yisa emahlweni, Akhtar (1998) u hlamusela leswaku vana lavantsongo va swi kota ku hundzuluxa vulongoloxa marito va ri karhi va tirhisa marito lama nga olova hi tlhelo ra vona ku nga: susumeta na ba. Ku hlamusela mhaka leyi, Goldberg u nyika xikombiso lexi landzelaka: a) Elmo movha wa susumeta. Swivulwa swa muxaka lowu a swi twali hikwalaho ka ku va swi nga tshamisekangi, hikuva a swi landzelelangi milawu ya vulongoloxamarito kambe hi ku famba ka nkarhi lavantsongo va tikuma va ri karhi va lulamisa mavulavulelo ya vona loko va dyondza eka lava tshamaka kusuhi na vona. Eka xivulwa lexi xivumbeko xa tinhlamuselo xi simekiwile eka maendli lama tirhisiwaka ngopfu lama vuriwaka "light verbs". Goldberg u hlamusela leswaku lama i maendli lama tirhisiwaka ngopfu hikwalaho ka ku va ya tikomba ya olovile. Goldberg (1995) u tlhela a nyika swikombiso leswi landzelaka: Famba, endla, tirha, vumba, nyika, veka ni man'wana ni man'wana.

Goldberg u paluxa maendli lama nga vevuka na swivumbeko leswi ya welaka eka swona hi ndlela leyi: Famba X yi susumeta Y eka riendli ro pfumala xiendliwa. Endla X yi tirha Y ku va Z eka riendli ra xiendliwa xin'we. Nyika X yi vangela Y ku kuma Z eka riendli ra swiendliwa swimbirhi.

Loko swi ta eka mhaka ya ntivoririmi, Goldberg (1995) u tshaha Ninio (1996) loyi a vulaka leswaku vana lavantsongo va tirhisa marito mo vevuka lama va kotaka ku ma fikelela na ku ma twisisa hi ku olova kambe lava kulukumba va tirhisa maendli mo entanyana lama kongomisaka eka leswi va vulaka swona. Xikombiso: lavantsongo va nga tirhisa riendli famba loko lavakuku va tirhisa nyarhuka. Ninio (1996) u paluxa leswaku maendli lama tirhisiwaka hi lavantsongo i mavhulandlela eka ririmi ro enta na vuvulavuri byo antswa hikuva ma na nkoka eka vuvulavuri, naswona hi wona "Path breakers" masungulo ya xivumbeko xa tiagumente eka tindzimi to hambanahambana.

Ekuseni Goldberg (1995) u boxa leswaku tinhlamuselo ti huma loko ku katsiwa swihluvi swa mbulavulo eka xivulwa. Goldberg u boxa leswaku hakanyingi

maendli lama dyondziwaka ku sungula eka ririmi hi wona ya tikombaka ku va ya vumba vuxaka exikarhi ka nhlokomhaka na xiendliwa ku humelerisa tinhlamuselo eswivulweni. Ntirho wa Goldberg wu na nkoka eka ndzavisiso lowu hikuva hi kuma vuxokoxoko eka nxopaxopo wa mahungu laha hi kumekaka hi ri karhi hi tlhantlha ni ku kambisisa swivulwa ku ya hi swivumbeko swa tiagumente.

2.2.2.2 Grimshaw (1990)

Ku yisa emahlweni, Grimshaw (1990) na yena u yima na leswi nga vuriwa hi Goldberg loko a hlamusela leswaku riendli hi rona leri lawulaka xivulwahava leswaku xivulwa xi twala kahle. Hi marito man'wana, Grimshaw u kombisa leswaku loko ku ri hava riendli eka xivulwa, xivulwa xolexo xi ta va xi nga tshamisekangi kahle. Grimshaw (1990) u boxa leswaku maendli ma nga aviwa hi mitlawa yo hambanahambana ku karhi ku langutiwa leswaku ma na swiendliwa swa njhani na leswi ma vulaka swona. Riendli ri nga teka tiagumente ku suka eka noto ku fika eka tinharhu. Ku yisa emahlweni, Grimshaw (1990) u hlamusela leswaku riendli hi rona ri lawulaka nhlamuselo eka xivulwa xin'wana ni xin'wana. Grimshaw u nyika nhlamuselo ya matirhelo ya thiyori ya thitha ku avela tinhlamuselo eka tiagumente ta riendli eswivulweni. Grimshaw u kombisa nakambe leswaku riendli ri kombisa mitirho ya (thematic roles) kumbe (theta roles) ku nga tinhlamuselo eka tiagumente ta rona. Ku hlamusela theme ra thiyori ya thitha, Grimshaw (1990) u ri, hi theme leri ku vuriwa dyondzo ya vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka tiagumente ni tinhlamuselo ta tona. Ku yisa emahlweni, Grimshaw u boxa leswaku "theta roles" i tinhlamuselo to hambanahambana leti kumekaka eka tiagumente ta maendli, nakambe tinhlamuselo leti hi tona ti pfunetaka ku humelerisa vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka maendli ni tiagumente ta wona eka swivulwa.

Eka ndzavisiso wa yena, Grimshaw (1990) u boxa leswaku ku ni tinxaka tinharhu ta maendli ku nga riendli ro hava xiendliwa, riendli ra xiendliwa xin'we na riendli ra swiendliwa swimbirhi ku ya hi tinhlamuselo ta tona ni laha ti tirhaka ni swin'wana swiphemu swa xivulwa swo tanihi nhlokomhaka na xiendliwa, leswi a swi vulaka tiagumente. Loko swi ta eka vuvulavuri, Grimshaw (1990) u nyika swiphemu swinharhu leswi lawuriwaka eka vuvulavuri, ku nga: muxaka wa riendli, vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka riendli ni tiagumente ta rona na leswaku riendli ri tirha ni

tiagumente tingani. Mhaka leyi ku kongomisiwaka ngopfu eka yona eka phepha leri i mhaka ya muxaka wa riendli. Ku ndlandlamuxa nhlamuselo ya yena, Grimshaw (1990) u kombisa leswaku hambileswi tinhlamuselo ta maendli ti yelanaka ku ya hi tindzimi, swivumbeko swa swivulwa swi hambanile.

Ku tshikilela mhaka leyi, Grimshaw (1990) u nyika swikombiso leswi kombisaka ku hambana ka tiagumente eka Xintariyana na Xinghezi hi ndlela leyi: 1a) (John u rhandza matapula). b) (A Gianni piaccino le patate.) Eka xikombiso xa (1) laha henhla eka xivulwa xa a) Grimshaw u hlamusela leswaku riendli **-rhandza** rona ri hlamusela leswi khumbaka mbilu ya John, ivi ku va ni tiagumente timbirhi ku nga **John** a nga nhlokomhaka kumbe mutokoti ni xiendliwa kumbe nkongomelo ku nga **matapula**. Eka tindzimi leti, Grimshaw u ri **mutokoti** i munhu loyi a hanyaka kambe xiendliwa i xilo lexi nga twiki ku vava. Mutsari u ya emahlweni a ri karhi a hlamusela leswaku hambiswiritano, eka Xinghezi, **mutokoti** hi yena nhlokomhaka kambe eka Xintariyana nhlokomhaka hi yona xiendliwa hambiloko swi yelana eka vulongoloxamarito swa hambana eka tinhlamuselo ta tiagumente.

Ku humesela nhlamuselo ya yena erivaleni Grimshaw (1990) u tlhela a nyika xikombiso lexi landzelaka: 2a) Lava mutokoti (nhlokomhaka) nkongomelo (xiendliwa xo kongoma). Eka xikombiso xa 2 laha henhla Grimshaw u ri eka xivulwa xa a) **mutokoti** hi yona nhlokomhaka ivi **nkongomelo** ku va xiendliwa xo kongoma, kasi eka Xintariyana **mutokoti** i xiendliwa xo ka xi nga kongomi ivi nkongomelo ku va nhlokomhaka. Nakambe Grimshaw u tiyisisa mhaka leyi loko a ku dyondzo leyi yi kongomisa eka tiagumente leti tirhanaka ni nhlokomhaka, xiendliwa xo kongoma ni xiendliwa xo ka xi nga kongomi eka xivulwa.

Loko Grimshaw (1990) a yisa emahlweni u andlala mhaka ya leswaku eka tinxaka tinharhu ta maendli ku nga maendli mo pfumala xiendliwa, maendli ma xiendliwa xin'we na maendli ma swiendliwa swimbirhi, ntlawa wa maendli lama nga ni swiendliwa swimbirhi ya averiwa tiagumente tinharhu, ku nga nhlokomhaka, xiendliwa xo kongoma ni xiendliwa xo ka xi nga kongomi. Ku tshikilela nhlamuselo ya maendli, Grimshaw u andlala mhaka ya leswaku maendli ma xiendliwa xin'we, ma lawuriwa hi tiagumente leti nga na rihlanganisi ku nga nhlokomhaka na xiendliwa xo kongoma. Grimshaw (1990) u boxa nakambe leswaku eka maendli ma xiendliwa xin'we tiagumente ta tirha hi ku siyana hi ndlela ya leswaku, nhlokomhaka yi nga

tirha hi tindlela leti landzelaka: Muendli, xivangelo, n'winyi, mutokoti, muvuyeriwa, muamukeri, xitirhisiwa, n'winyi, ndhawu, masungulo 'source'(xihlovo) kumbe ndhawu laha swilo swo karhi swi humaka kona. Ku yisa emahlweni, Grimshaw u boxa nakambe leswaku xiendliwa xo kongoma xi nga tirha tanihi muvabyi hikuva xi twisiwa ku vava, nkongomelo loko xi nga twisiwangi ku vava na xitumbuluxiwa loko swi ta hikwalaho ka leswi nga endliwa. Ku humesela erivaleni mhaka ya maendli ya xiendliwa xin'we, Grimshaw u nyika swikombiso leswi landzelaka. a) (Moya wu ninginisa byanyi)

Nhlokomhaka [riviti] i moya, wu ninginisa i [riendli], kambe byanyi i nkongomelo [xiendliwa]. Grimshav (1990) u boxa leswaku eka xikombiso lexi nga laha henhla, **moya** i agumente leyi nga nhlokomhaka, naswona yi nyikiwa nhlamuselo ya xivangelo, kasi **byanyi** i xiendliwa lexi nyikiwaka nhlamuselo ya nkongomelo hikuva hi byona byi khumbekaka eka leswi byi vangeriwaka hi **moya**. Ku hlamusela xikombiso lexi, Grimshaw u boxa leswaku tiagumente hinkwato eka swivulwahava ti fanela ti kombisa vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka riendli na tiagumente ta rona.

Loko swi ta eka maendli ya swiendliwa swimbirhi, Grimshaw (1990) u hlamusela leswaku, ku ni xiendliwa xo kongoma ni xiendliwa xo ka xi nga kongomi. Xikombiso: b) (John u nyika Mary buku.) Grimshaw u hlamusela xikombiso xa xivulwa lexi xi nga laha henhla hi ndlela ya leswaku, **John** i nhlokomhaka leyi nga ni nhlamuselo ya muendli ku nga agumente leyi nga na nhlamuselo ya xihlovo kumbe laha ku humaka nchumu 'source' **Mary** i xiendliwa lexi nyikiwaka nhlamuselo ya tlhelo kumbe muamukeri hikuva hi yena a endleriwaka swo karhi, nakambe eka yena hi laha buku yi kongomeke kona. Kasi **buku** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkongomelo hi tlhelo rin'wana i xiendliwa xo kongoma. Hi nhlamuselo leyi Grimshaw u humesa erivaleni leswaku xivulwahava xin'wana ni xin'wana xi fanela xi kombisa tiagumente ta maendli hinkwato ku kombisa vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka riendli ni tiagumente ta rona na leswaku xivulwa xi twala kahle.

Eka ndzavisiso wa yena Grimshaw (1990) u boxa leswaku loko swi ta eka agumente ya vunharhu, loko agumente ya kona yi nyikiwa nhlamuselo ya muvuyeriwa yi kombisiwa hi rihlanganisi eka, naswona agumente ya muvuyeriwa a yi bohi ku va kona xikombiso: c) (John u xavele makwavo wa yena buku). Ku hlamusela xikombiso

lexi nga laha henhla, Grimshaw (1990) u kombisa leswaku **John** eka xivulwa lexi i nhlokomhaka leyi nyikiwaka nhlamuselo ya muendli hikuva hi yena a endlaka leswi hlamuseriwaka hi riendli, kasi **buku** i xiendliwa lexi nga nyikiwa nhlamuselo ya nkongomelo hikuva leswi riendli ri endlaka swona ri kongomise eka rona. Nakambe **yena** i xiendliwa xo ka xi nga kongomi. Ku yisa emahlweni Grimshaw u andlala mhaka ya maendli ma swiendliwa swimbirhi laha agumente ya vunharhu yi vuriwaka xiendliwa xo kongoma. Grimshaw (1990) u tlhela a kombisa nakambe leswaku ku ni ntlawantsongo wa maendli ma xivumbeko xa swiendliwa swimbirhi laha ku mitiwaka muendli. Eka nhlamuselo ya yena, Grimshaw u nyika swikombiso leswi landzelaka: d) (John u nyikiwe buku). Loko Grimshaw a hlamusela xikombiso lexi u kombisa leswaku, eka swivulwa swa muxaka lowu ku kombisiwa tlhelo na nkongomelo ntsena ku nga ri na muendli, kumbe ku kota ku kombisiwa muvuyeriwa na nkongomelo ntsena kambe swi karhi swi twala. Nakambe Grimshaw (1990) u kombisa leswaku leri i riendli ra xiendliwa xin'we ku nga buku. Xiendliwa lexi xi nyikiwa nhlamuselo ya nkongomelo hikuva leswi riendli ri swi endlaka ri kongomisa eka swona. Grimshaw u hlamusela nakambe leswaku eka xivulwa lexi, John u nyikiwa nhlamuselo ya "tlhelo" hikuva eka yena hi laha leswi hlamuseriwaka hi riendli swi kongomeke kona.

Hi ku katsakanya, Grimshaw (1990) u ri eka swiyengenkulu swa 'theta role' hi vona tiagumente ni tinxaka ta tona xikan'we ni tindhawu ta tona eswivulweni. Naswona ntirho lowu wu pfuna mulavisisi eka nxopoxopo wa matirhelo ya thiyori ya thitha ku avela tinhlamuselo eka tiagumente.

2.2.3 Matsalwa lama vulavulaka hi swiendleko swa maendli ya mfambo lama tirhaka ni maengeteri

Eka ntlawa wa vunharhu ku vulavuriwa hi tinhlamuselo ta maendli. Mitirho ya swidyondzeki leyi nga ta kambisiwa eka ntlawa lowu i wa Jackendoff (1990), wa Kudmacova (2002) ni wa Tanny (1994).

2.2.3.1 Jackendoff (1990)

Jackendoff (1990) u vulavula hi nhlamuselo ya maendli ya mfambo. U tlhela a andlala patironi laha a tirhisaka tithempuleti ta vuvulavuri ku humesa tinhlamuselo eka riendli ra mfambo. Ku yisa emahlweni, Jackendoff u hlamusela leswaku eka

swiphemu swa nhlamuselo ya vuvulavuri na swivumbeko ni swin'wana ni swin'wana. Jackendoff u boxa leswaku ku ni swiphemu swintsongo leswi hambanisaka maendli ku ya hi tinhlamuselo. Jackendoff (1990) u paluxa leswaku, maendli ya nga hambanisiwa ku ya hi swikongomelo. Ku ya hi swikombiso u boxa leswaku man'wana maendli ma kombisa xiyimo, mfambo kumbe swiendleko, vutshamo, swivangelo ni swin'wana. Ku yisa mhaka leyi emahlweni u longoloxa marhangeri lama landzelaka: henhla, ka, eka, ndzhaku, hansi ka, ni swin'wana. Thiyori ya Jackendoff, yi pfumela ku vumba mitlawa kumbe tinxaka tin'wana ni tin'wana ta maendli ku ya hi leswi ya vulaka swona.

Ku yisa mhaka ya tinhlamuselo ta maendli ma mfambo emahlweni, Jackendoff (1990) u nyika patironi ya xivumbeko xa xivulwa kumbe tithempuleti ta vuvulavuri hi ndlela leyi:

[Event GO ([Thing], [path]). [Xiendleko FAMBA ([Nchumu], [ndlela])]

Mhaka leyi nga kona i ya leswaku eka ku va na mfambo, ku fanela ku va na nchumu wo karhi endleleni lowu endlaka xiendleko xa ku famba ku suka eka ndhawu yo karhi ku ya eka ndhawu yo hlawuleka. Loko Jackendoff (1990: 399) a hlamusela riendli **nghena** u kombisa hi ndlela leyi landzelaka:

[Event GO ([Thing] j, [PathTO ([Place IN ([Thing])]])])]

[Xiendleko FAMBA ([nchumu] j, [ndlela Eka ([ndhawu EXIKARHI KA ([nchumu])]])])]

Loko swi hlamuseriwa, mutsari u kombisa leswaku, riendli **nghena** ri tikomba ku va xivulwahava, naswona ku na xiendleko xa nchumu lowu fambaka endleleni ku suka eka ndhawu yo karhi ku ya nghena exikarhini ka nchumu lowo hlawuleka. Ku ya emahlweni, Jackendoff u paluxa maendli ma mfambo lama ya nga aviwa hi tinxaka timbirhi ku ya hi swikongomelo kumbe ku nga ri na swikongomelo. Jackendoff (1990) u tlhela a nyika xikombiso lexi: 2a) John u tsutsumile a ya exitolweni. Loko Jackendoff a hlamusela xivulwa lexi u kombisa leswaku ku na xikongomelo xa ku fika exitolweni, naswona lexi i xivangelo xa ku tsutsuma ka John.

Ku seketela nhlamuselo leyi nga laha henhla, Jackendoff (1990) u kombisa swivangelo swa ku hambana ka tinhlamuselo ta maendli ya mfambo hi ku tirhisa

thiyori leyi humaka eka Van Valin and LaPolla leyi humelerisaka xivumbeko lexi landzelaka:

b) Do` (x,[run` (x)]) Activity

c) Do` (x, [run` (x)]) and BECOME be-at` (x, y) Active accomplishment.

d) Paul ran to the store (Paulo u tsutsumile a ya exitolweni).

e) Do` (x, [pred` (x)]) β a`do' (x, [pred` (x)]) and BECOME be at' (store, Paul)

Endla` (x, [riendl` (x)]) β a` endla` (x, [riendl` (x)]) ko va ku va eka' (xitolo, Paul)

Jackendoff u hlamusela riendli tsutsuma loko a kombisa hi tithempuleti leti leswaku ti kombisa tinhlamuselo ta maendli na leswaku i riendli ra xiendleko, nakambe ku fanele ku va na nchumu lowu endlaka xiendleko xa ku tsutsuma ku suka eka ndhawu yo karhi ku ya eka ndhawu yo karhi ku nga mfikelelo. Naswona Jackendoff u kombisile leswaku eku hetiseleni Paul u fikile exitolweni ku nga xikongomelo xa yena.

Ntirho lowu wu pfuna mulavisisi ku va a kota ku hlamusela matirhelo ya maendli ma mfambo hi ku tirhisa tithemuleti humelerisaka migingiriko ku suka eka ndhwu yo karhi ku ya fika eka yin'wana ndhawu hileswaku swa boha ku va na nchumu lowu hanyaka wu famba eka ndlela yo karhi wu tlhela wu ya fikelela xikongomelo. Nakona hi ta kuma muendli, xiendleko lexi humelerisiwaka hi riendli, ndlela kumbe ndhawu laha ku humelelaka mfambo na mpakaniso.

2.2.3.2 Kudmacova (2002)

Ntirho wa vumbirhi eka ntlawa lowu i wa Kudmacova (2002) lowu hlamuselaka matirhelo ya riendli ku ya hi mikarhi. Kudmacova u kombisa leswaku eka ku andlala mikarhi ehandle eka maendli ma mfambo, swa boha leswaku ku va ni nhlamuselo ya vundhawu ni maengeteri ma nkarhi wa swiendleko, nakambe rivilo hi rona leri humelerisaka maendlekelo ya swilo. Loko Kudmacova (2002) a nyika nhlamuselo ya riendli 'famba' a ku ku vuriwa magoza yo yelana lama avanyisiwaka eka ndhawu yo karhi. Kudmacova u hlamusela leswaku goza rin'we hi laha nenge wun'we wu vaka wu tlakusiwa wu ya emahlweni ka wun'wana. Kudmacova u hlamusela leswaku ku

famba ka nchumu endleleni ku hlamuseriwa hi maengeteri ya mukhuva laha ku kombisiwa leswaku ku fambisiwa ku yini. Kudmacova (2002) u khumbile mhaka ya rivilo leswaku na yona ya nyika nhlamuselo eka riendli ra mfambo ku ya hi swikombiso leswi a nga nyika ku nga: jikajika, haha, kasa, tsutsuma...

Hi ku katsakanya hi nga vula leswaku ntirho wa Kudmacova na wona wu na nkoka eka ndzavisiso lowu hikuva hi ta wu tirhisa eka swilandzelandzhaku swa maengeteri ya nkarhi na maengeteri ya mukhuva. Kahlekahle swilandzelandzhaku swa maengeteri swa hlanguana na maendli ma mfambo hikuva riendli hi rona leri lawulaka tiagumente ta rona leti humelerisaka ndhawu, maendlelo na rivilo, nkarhi lowu sunguriwaka swilo, ku leha ka nkarhi na nkarhi wa ku gimeta xiendleko. Ku ya hi xikombisa hi kuma leswaku riendli tsutsuma ri lawula leswaku i ncini lexi tsutsumaka, kwihi, njhani, hi karhi wihi nakambe ku ya fika kwihi. Hi tlhela hi kuma leswaku loko ku nyikiwa nhlamuselo ku va ku nhlamuriwa swivutiso leswi kombisiweke laha henhla. Leswi swi kombisa vuxaka exikarhi ka riendli ni tiagumente ta rona.

2.2.3.3 Tanny (1994)

Ntirho wun'wana lowu hi wu kumaka eka ntlawa lowu i wa Tanny (1994) lowu kanelaka hi nkoka wa maendli ma mfambo. Tanny u vula leswaku mhaka ya mpfhuka yi na nkoka eka tinhlamuselo ta maendli. Tanny u hlamusela leswaku i swa nkoka ku va maendli lama nga ni tinhlamuselo to hambanahambana ya va ya nyikiwa tinhlamuselo ku ya hileswi ya vulaka swona eka xivulwa kumbe eka ndzimana yo karhi. Naswona u tlhela a boxa leswaku ku ni tinhlamuseloxidzi leti nga ni vuxaka na mongo wa mahungu eka ndzimana hi yoxe ivi ku va na tinhlamuselo leti fambelanaka ni leswi nga ku vulavuriweni eka ndzima. Tanny (1994) u nyika maendli lama kombisaka ku va nchumu hinkwawo wu suka eka ndhawu yo karhi ku ya eka yin'wana ndhawu. U tlhela a nyika ni swikombiso leswi landzelaka: tsutsuma, tluta, chayela ni man'wana ni man'wana. Tanny u paluxa leswaku eka maendli lama swa tikomba leswaku mfambo wu humelela swa nkarhinyana. Tanny u ya emahlweni a karhi a hlamusela leswaku maendli lama nga na nhlamuselo yo kongomisa eka tlhelo endzeni ka wona ma hava xikongomelo kumbe mfikelelo. Ku ya hi phepha leri mulavisisi u nyika tinhlamuselo ku ya hileswi amukelakaka eka mahanyelo ya siku na siku.

Eku hetiseleni Tanny (1994) u boxa leswaku xikongomelonkulu xa ku va a tsala phepha leri i ku paluxa mhaka ya leswaku eka maendli ya mfambo ku fanele ku va na nchumu lowu fambaka endleleni yo karhi ku suka eka ndhawu yo karhi ku ya eka ndhawu ya xikongomelo kumbe mpakaniso. Naswona phepha leri ri na nkoka eka ndzavisiso lowu hikuva hi kuma leswaku tinhlamuselo ti humelerisa ku yini eka riendli rin'wana na rin'wana hi ku landza tithempuleti ta kona xikan'we ni maengeteri ya nkarhi, vundhawu, rivilo na mpfhuka.

2.3 Nkatsakanyo

Hi ku katsakanya hi nga vula leswaku matsalwa ya mikarhi leyi nga hundza lama tsariweke hi vatsari lava paluxiweke laha henhla ma humesela erivaleni matirhelo ya maendli ma mfambo eka tindzimi tin'wana. Hileswaku maendli ma nga aviwa hi swiphemu swinharhu, ku nga maendli mo pfumala xiendliwa, maendli ma xiendliwa xin'we ni maendli ma swiendliwa swimbirhi. Vatsari lava va swi kotile ku nyika tinhlamuselo ta vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka maendli ni tiagumente ta wona. Nakambe hi tlhela hi vona hilaha maendli ma mfambo ya lawulaka tindlela timbirhi ku nga maendlelo ni maendli lama kongomisaka eka tlhelo endzeni ka wona. Ku tlhela ku va ni nhlamuselo ya matirhelo ya thiyori ya thitha ku avela tinhlamuselo eka tiagumente ta riendli. Leswi swi kombisa leswaku matsalwa lama ma ta pfuna mulavisisi ku kuma vuxokoxoko lebyi nyikaka mahungu ma leswi nga le ndzeni ka vulongoloxamarito eka tindzimi tin'wana ngopfungopfu eka ririmi ra Xinghezi leri vulongoloxamarito bya kona byi yelanaka ni lebyi bya Xitsonga hi tindlela to hambanahambana. Hi ku komisa, hi nga vula hi nga tipfinyingi leswaku riendli ra boha eka xivulwa xin'wana ni xin'wana leswaku xi twala kahle. Hi nga boxa leswaku van'watindzimi la va nga tsala mahungu lama nga laha henhla mayelana ni *maendli ma mfambo* va swi kotile hikuva va kombisile kahle laha maendli ma tirhaka hakona eka swivulwa ku nyika tinhlamuselo.

NDZIMA YA 3

3.0 MAENDLI YA MFAMBO YO PFUMALA XIENDLIWA LAMA PALUXAKA MAENDLELO

3.1 Manghenelo

Eka ndzima leyi ku xopaxopiwa maendli mo pfumala xiendliwa lama paluxaka maendlelo hi ku kongomisa ngopfu eka swiyenge swimbirhi, ku nga maendli lama nga na nhlamuselo ya matsutsumelo na maendli lama nga na nhlamuselo ya mafambelo. Eka xiyenge xin'wana ni xin'wana ku xopaxopiwa maendli ma tsevutsevu. Hileswaku, eka xiyenge xa maendli lama nga na nhlamuselo ya matsutsumelo ku kambisiswa maendli ma tsevu loko ni le ka xiyenge xa maendli ma mafambelo ku kambisiswa maendli ma tsevu. Swilo swa nkoka leswi langutiwa loko ku xopaxopiwa maendli lama ma tsevutsevu i tiagumente ta nhlokomhaka, ni tiagumente ta swilandzelandzhaku, leswi swi katsaka swilandzelandzhaku swa vundhawu, swa maengeteri ma nkarhi ni swa maengeteri ma mukhuva. Ku tlhela ku nyikiwa tinhlamuselo/mitirho yo hambanahambana eka tiagumente, naswona mitirho leyi yi nyikiwa hi riendli hi ku landza thiyori ya thitha. Nakambe ku kombisiwa maendli lama pfumelaka ku famba ka nchumu hinkwawo, maendli lama ku fambaka xirho xa nchumu ntsena, maendli lama ku fambaka nchumu hi ndlela yin'we na maendli mo famba muhulahula.

3.2 Tinxaka ta maendli ma mfambo lama paluxaka maendlelo

Maendli ma mukhuva ma nga aviwa hi tinxaka timbirhi. Rixaka ro sungula ri vuriwa maendli mo khunguluka ku nga maendli lama nga ni xivangelo xa le handle tanihi riendli khunguluka kumbe xolomela ni man'wana ni man'wana (Frawley 1992). Rixaka ra vumbirhi ri vuriwa maendli lama nga na nhlamuselo ya matsutsumelo ku nga maendli lama hi ntumbuluko ma humelelaka eka michumu leyi hanyaka yo tanihi vanhu ni swiharhi tanihi maendli lama landzelaka: tsutsuma, famba, kasa, hlambela, dledla, tlalamba ni man'wana ni man'wana. Leswi swi seketeriwa hi Levin na Rappaport (1992: 253) loko va ku: "...running generally involves protagonist control, rolling does not necessarily since it can be attributed to an external force such as push or gravity." Ntshaho lowu wu tshikilela mhaka ya ku va maendli lama nga na

nhlamuselo ya matsutsumelo ma kongomisa eka michumu leyi hanyaka kasi maendli mo khunguluka ma ri karhi ma kongomisa eka michumu leyi nga hanyiki kambe yi vangeriwa hi michumu leyi hanyaka kumbe hi swilo swa ntumbuluko tanihi moya. Hambiswiritano, hi vona leswaku maendli mo tsutsuma ma nga aviwa hi swiphemu swimbirhi ku nga, maendli lama nga na nhlamuselo ya matsutsumelo na maendli lama nga na nhlamuselo ya mafambelo. Eka ndzimana leyi hi ta xopaxopa maendli lama nga na nhlamuselo ya matsutsumelo mo tanihi **tsutsuma, haha, hlambela, dledla kumbe dlodla, jaha na tlalamba** ni maendli lama nga na nhlamuselo ya mafambelo mo tanihi **dedeleka, khaswa, kasa, khwita, deya** na **nyandlamela**.

Xiyenge xa A

3.2.1 Maendli lama nga na nhlamuselo ya matsutsumelo

3.2.1.1 Nhlamuselo ya maendli lama nga na nhlamuselo ya matsutsumelo

Maendli lama nga na nhlamuselo ya **matsutsumelo** ku vuriwa maendli lama kombisaka ku tsutsuma ka nchumu wo karhi ku suka eka ndhawu yo karhi ku ya eka yin'wana hi mukhuva wo karhi. Hakanyingi nghingiriko wo **tsutsuma** wu endliwa hi nchumu lowu hanyaka wo tanihi munhu kumbe xiharhi. Kambe eka mikarhi yin'wana mfambo wo **tsutsuma** wu nga endliwa hi nchumu lowu nga hanyiki, wo tanihi movha, kambe nchumu wa kona wu fanele ku va lowu lawulaka hi munhu leswaku wu **tsutsuma**.

3.3. Riendli -tsutsuma

3.3.1. Nhlamuselo ya riendli -tsutsuma

Ku **tsutsuma** swi vula ku va nchumu wo karhi wu suka eka ndhawu yo karhi ku ya eka yin'wana hi rivilo (Marhanele na Bila, 2016).

3.3.1.1. Matirhelo ya riendli -tsutsuma exivulweni

3.3.1.1.1 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta nhlokomhaka

Nhlokomhaka ku vuriwa nchumu lowu hanyaka kumbe wo ka wu nga hanyi lowu endlaka leswi riendli ri vulaka swona (Cambridge Advanced Learner's Dictionary, 2008).

1.(a) **Mufana** wa tsutsuma.

(b) **Movha** wa tsutsuma.

(c) **Mpfundla** wa tsutsuma.

(d) **Nkarhi** wa tsutsuma.

(e) **Mapapa** ma tsutsuma.

Riendli -**tsutsuma** i riendli leri nhlamuselo ya rona yi paluxaka maendlelo ma purosesi yo karhi leyi nga riki na ndlela yo kongoma. Riendli -**tsutsuma** ri paluxa mafambelo ma muhulahula, laha ku nga riki na xihlovo kumbe mpakaniso. Riendli leri ri tirha ni agumente yin'we ya nhlokomhaka. Swivulwa leswi nga laha henhla swa vulavula hambiloko ku ri hava xiendliwa, lexi ku nga xihetisi kumbe xilandzelandzhaku xa vundhawu tanihilaha hi swi vonaka hakona eka swivulwa swa 1.(a-e) laha henhla.

Hambiswiritano, leswi a swi endli leswaku nchumu lowu hanyaka wu kumeka wu ri eku tsutsumeni ko pfumala makumu. Wu ta fika laha wu karhalaka ivi wu boheka ku wisa, hakanyingi mfikelelo wu kombisiwa hi nkarhi. Leswi swi va tano ni le ka leswi nga hanyiki, ku fana ni mapapa naswona a ma nge fambi hilaha ku nga heriki, kambe ma ta fika laha ma yimaka, ku famba ku fika emakumu. Kambe nchumu wo fana ni nkarhi wu nga ala wu **tsutsuma** hi laha ku nga heriki. Nakambe loko hi ku **mufana wa tsutsuma**, swi nga vula leswaku xiendlo xa ku tsutsuma lexi mufana a nga le ku xi endleni u xi sungurile eka nkarhi lowu nga hundza kambe na le ka nkarhi wa sweswi wa ha ri eku xi endleni, ku nga ku **tsutsuma**, hikokwalaho riendli -**tsutsuma** ri kombisa endlelo, hikuva ku tsutsuma a ku humeleli hi nkarhi wun'we, kambe ku humelela ku suka eka nkarhi wo karhi ku fika eka wun'wana (Pustejovsky, 1991). Kasi mhaka yin'wana hileswaku xivulwa xa muxaka lowu xi kombisa xiendlo lexi nga kombiki laha xi nga ta helela kona, hileswaku a xi kombisi leswaku mufana u

tsutsuma ku ya fika kwihi. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Pustejovsky (1991) loko a ku: “Such sentences denotes an activity of indefinite length or a process.” Ntshaho lowu wu kombisa mhaka ya ku va swivulwa swa 1.(a-e) laha henhla, swi tekiwa ku ri maendlelo lama alaka ma ya emahlweni ku ya hi magoza lama yelanaka.

Riendli **-tsutsuma** ri nga tirha ni swilo swo hambanahambana exivulweni tanihi tinhlokomhaka. Swilo leswi swi tirha tanihi agumente ya le handle hikuva swi kumeka eka ndhawu leyi nga handle ka riendli. Swilo leswi riendli leri ri pfumelaka ku tirha na swona eswivulweni leswaku ri kota ku humesa nhlamuselo ya rona hileswi landzelaka: munhu eka xivulwa 1.(a); ximakiwa eka xivulwa xa (b); xihari eka xivulwa xa (c); swilo leswi nga hanyiki tanihi **nkarhi** eka xivulwa xa (d) ni swin’wana swilo leswi nga hanyiki tanihi **mapapa** eka xivulwa xa (e).

Hi ku landza xinawana xa ‘theta-criterion,’ agumente yin’wana ni yin’wana exivulweni yi fanele ku nyikiwa nhlamuselo yo karhi hi riendli. Leswi swi vula leswaku tiagumente leti tirhaka na riendli **-tsutsuma**, hambu ku ri ta swilo leswi hanyaka kumbe leswi nga hanyiki, ti fanele ku nyikiwa tinhlamuselo. Hikokwalaho ko va riendli **-tsutsuma** ri ri riendli ro pfumala xiendliwa, swi vula leswaku riendli leri ri ta va na agumente yin’we ntsena, leyi ku nga nhlokomhaka. Eka xivulwa xa 1.(a) nhlokomhaka **mufana** i agumente ya le handle leyi nyikiwaka nhlamuselo ya muendli hikuva hi yena a nga ku endleni ka leswi hlamuseriwaka hi riendli **-tsutsuma**. Eka xivulwa xa (b) **movha** na wona i nhlokomhaka leyi nyikiwaka nhlamuselo ya nkongomelo hikuva i nchumu lowu nga hanyiki naswona a wu swi koti ku tiendlela nchumu hi woxe ku nga ri ni nchumu lowu wu lawulaka. Eka xivulwa xa (c) **mpfundla** wu nyikiwa nhlamuselo ya muendli hikuva i nchumu lowu hanyaka naswona wa swi kota ku tsutsuma hi woxe handle ka ku susumetiwa hi nchumu wo karhi. Kasi eka xivulwa xa (d) agumente ya **nkarhi** i nhlokomhaka leyi nyikiwaka nhlamuselo ya nkongomelo hikuva wa **tsutsuma** hikwalaho ka ku famba ka dyambu. Eka xivulwa xa (e) **mapapa** i nhlokomhaka leyi nyikiwaka nhlamuselo ya nkongomelo hikuva i nchumu lowu nga hanyiki naswona a ma nga swi koti ku tifambisa hi woxe ku nga ri na moya lowu ma susumetaka.

Hi ku angarhela riendli **-tsutsuma** ri tala ku teka tiagumente leti nga na tinhlamuselo ta muendli, ngopfungopfu eka michumu leyi hanyaka leyi talaka ku va ni miehleketo

ya ku endla nchumu wo karhi. Eka michumu leyi nga hanyiki nhlokomhaka yi teka nhlamuselo ya nkongomelo hikuva yi hava vutihlamuleri.

3.3.1.1.1.2 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa vundhawu

Swilandzelandzhaku swa vundhawu ku kongomisiwa eka tiagumente leti vulavulaka hi vundhawu. Leswi swi seketela hi Marivate ni vatsarikuloni (1990: 18 na 21) loko va ku: “Syntax of locatives and locative word groups also function as adjuncts.” Va tlhela va nyika nhlamuselo ya swilandzelandzhaku hi ndlela leyi: “Adjunct refers to an optional or secondary constituent in a construction used to extend the meaning of the predicate. An adjunct may be removed without the structural identity of the rest of the construction being affected.” Leswi swi vula leswaku swilandzelandzhaku swa vundhawu swo engetela nhlamuselo ya xivulwa hi ku paluxa ndhawu laha swilo leswi vuriwaka hi riendli swi humelalaka kona. Nakambe hambiloko swi susiwa, xivulwa xi tama xi twala kahle. Eka maendli lama paluxaka maendlelo, swiphemu swa kona a swi nga bohi ku va kona. Hileswaku, hambu swo susiwa xivulwa xi ta tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala.

2.(a) Mufana wa tsutsuma **epatwini**.

(b) Movha wa tsutsuma **exikontirini**.

(c) Mpfundla wa tsutsuma **esaveni**.

(d) *Nkarhi wa tsutsuma **eKapa**.

(e) Mapapa ma tsutsuma **empfhukeni**.

Riendli **-tsutsuma** ra swi kota ku tirha ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa vundhawu. Eka swivulwa swa muxaka lowu vundhawu byi teka agumente ya le ndzeni hikuva byi kumeka byi ri karhi byi landza riendli, naswona byi lawuriwa hi riendli. Riendli **-tsutsuma** ri pfumela ku tirha ni swilandzelandzhaku swa vundhawu leswi landzelaka eswivulweni leswaku ri kota ku humesa nhlamuselo ya rona: **epatwini** eka xivulwa xa 2.(a) laha ri tirheke na nhlokomhaka **mufana**; **exikontirini** eka xivulwa xa (b); **esaveni** eka xivulwa xa (c); **empfhukeni** eka xivulwa xa (e).

Hikwalaho ka leswi thiyori ya thitha yi hlamuselaka swona, agumente yin'wana ni yin'wana exivulweni yi fanela ku nyikiwa nhlamuselo yo karhi hi riendli, tiagumente ta vundhawu leti tirheke eka swivulwa leswi nga laha henhla tanihi swilandzelandzhaku

swi nyikiwa tinhlamuselo hi riendli hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 2.(a) **epatwini** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya vundhawu lebyi kombisaka laha mufana a nga **tsutsuma** eka yona. Eka xivulwa xa (b) **exikontirini** i agumente ya le ndzeni leyi nyikiwaka nhlamuselo ya vundhawu leyi kongomisaka eka ndlela leyi movha wu nga **tsutsuma** eka yona. Eka xivulwa xa (c) **esaveni** yi nyikiwa nhlamuselo ya vundhawu ku kombisa laha ku tsutsumiwaka kona. Eka xivulwa xa (e) **empfhukeni** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya ndhawu hikuva yi kombisa ndhawu leyi ku tsutsumiwaka kona. Ku yisa emahlweni, McIntyre (2003: 4) u tiyisisa mhaka leyi loko a ku: "Location: Place of an entity or event (Distinguishing from Source/Goal) Ntshaho lowu wu humesela erivaleni ku hambana exikarhi ka ndhawu laha timhaka ti humelelaka kona na xihlovo ni mpakaniso. Hileswaku swivulwa swa 2.(a-e) swi kombisa timhaka ta vundhawu laha timhaka ti humelelaka kona.

Xivulwa xa (d) laha henhla a xi vulavuli. Lexi xi endlaka leswaku xivulwa lexi xi nga vulavuli i vukona bya xilandzelandzhaku **eKapa**. Leswi swi va tano hikuva a swi koteki ku va nkarhi wu tsutsuma eKapa ntsena. Nkarhi wu tsutsuma ku fana eka tindhawu hinkwato. Hileswaku nkarhi wu tshama wu famba ku ringana ka tindhawu hinkwato ku nga ri eka ndhawu yo karhi ntsena.

Hi ku angarhela riendli **-tsutsuma** ri tala ku teka tiagumente ta swilandzelandzhaku swa vundhawu leswi nga na tinhlamuselo ta ndhawu ku nga tindlela laha ku tsutsumiwaka kona hi michumu leyi hanyaka ni le ka matlhelo lama nga ndlandlamuka laha ku fambaka michumu leyi nga hanyiki tanihi mapapa. Hi nga vula leswaku loko ku nga ri na agumente ya ndhawu eka xivulwa xa muxaka lowu, xivulwa xi ta va xi nga helelangi, hikuva thempuleti ya ndlela yi kumeka eka ndhawu, naswona yi na nkoka eka tinhlamuselo ta swivulwa eka vuvulavuri (Jackendoff 1990)

3.2.1.1.1.2.3 **Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa maengeteri ma nkarhi**

Maengeteri ma nkarhi ku kongomisiwa eka marito lama kombisaka mikarhi yo hambanahambana leyi michumu yi humelelaka ha yona. Ku yisa emahlweni maengeteri ma nkarhi ma nga kombisiwa hi marito lama landzelaka: nimixo, nindzenga, nimadyambo, mpimavayeni, nivusiku, hi matakuxa, tiawara, timinete ni swin'wana hiloko ku tekiwa nkarhi wo leha kumbe nkarhi lowu ntsongo. Nkarhi na wona wu teka xiave lexikulu ku humesa tinhlamuselo ta mfikelelo eka swivulwa.

Leswi swi seketela hi Pustejovsky (1991:44) loko a ku: “The process verb run can be modified by a durative adverbial eg: Mary ran for an hour”. Ntshaho lowu wu vula leswaku laha ku ringanelaka nkarhi wa awara yin’we ku vuriwa mfikelelo wa laha Mariya a yaka kona.

Riendli **-tsutsuma** ra swi kota ku tirha ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa maengeteri ya nkarhi. Maengeteri ma nkarhi ya kombisa leswaku timhaka ti humelela hi nkarhi muni. Ku humesa nhlamuselo ya nkarhi, riendli **-tsutsuma** ri nga swi kota ku tirha ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa maengeteri ya nkarhi. Eka swivulwa swa muxaka lowu, nkarhi wu teka agumente ya le ndzeni hikuva wu kumeka endzeni ka xivulwa endzhaku ka riendli.

3.(a) Mufana wa tsutsuma **hi awara ya n’we**.

(b) Movha wa tsutsuma **ka ha ri nkarhi**.

(c) Mpfundla wa tsutsuma **nkarhi wo tala**.

(d) *Nkarhi wa tsutsuma **ku ringana tiawara timbirhi**.

(e) Mapapa ma tsutsuma **hi mikarhi**.

Riendli **-tsutsuma** ri tlhela ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma nkarhi lama

landzelaka: **hi awara ya n’we** tanihi le ka xivulwa xa 3.(a); **ka ha ri nkarhi** tanihi le ka xivulwa xa (b); **nkarhi wo tala** eka xivulwa xa (c); **hi mikarhi** eka xivulwa xa (e).

Xivulwa xa (d) a xi vulavuli. Lexi xi endlaka leswaku xivulwa lexi xi nga vulavuli hi leswi xi pimaka nkarhi wa ku tsutsuma ka nkarhi. Nkarhi wu tshama wu karhi wu tsutsuma mikarhi hinkwayo. Ku hava ku va wu tsutsuma eka mikarhi yin’wana ivi wu nga tsutsumi eka yin’wana. Hileswaku, nkarhi wu tsutsuma mikarhi hinkwayo, ku nga ri ku ringana tiawara timbirhi ntsena.

Swivulwa swa 3.(a-e) handle ka (d) laha henhla swi na maengeteri ma nkarhi lama nga na tinhlamuselo ta mfikelelo wa swo karhi (achievement). Mhaka leyi yi seketela hi Pustejovsky (1991) loko a ku: “...a durative adverbial is used to impose a temporal specification on the activity’s boundedness.” Pustejovsky u hlamusela leswaku riengeteri ra nkarhi ri nga tirha ku kombisa ku leha ka nkarhi lowu xiendleko xi nga humelelaka ha wona.

Hi ku landza xinawana xa *theta - criterion*, agumente yin'wana ni yin'wana exivulweni yi fanele ku nyikiwa nhlamuselo yo karhi hi riendli. Hi nga boxa leswaka nkarhi na wona i nhlamuselo ya agumente leyi averiwaka mikarhi leyi endliwaka swilo swo karhi hi riendli. Laha riendli **-tsutsuma** ri tirhaka na swilandzelandzhaku swa maengeteri ma nkarhi, tiagumente ti teka agumente ya le ndzeni hikuva ti kumeka endzhaku ka riendli naswona ti lawuriwa hi riendli **-tsutsuma**. Eka xivulwa xa 3.(a) **hi awara ya n'we** i agumente ya le ndzeni leyi nyikiwaka nhlamuselo ya nkarhi lowu mufana a nga sungula hawona ku **tsutsuma**. Eka xivulwa xa (b) **ka ha ri nkarhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi hileswaku movha wa **tsutsuma** hi nkarhi lowu faneleke ku nga ri mikarhi hinkwayo. Eka xivulwa xa (c) **nkarhi wo tala** yi averiwa nhlamuselo ya nkarhi wun'wana na wun'wana. Xivulwa xa (d) a xi vulavuli. Lexi xi endlaka leswaku xi nga vulavuli i xilandzelandzhaku **ku ringana tiawara timbirhi** hikuva xi pima nkarhi lowu nkarhi wu tsutsumaka ku ringana wona. Nkarhi wu **tsutsuma** mikarhi hinkwayo ku ringana. Ku hava nkarhi lowu nkarhi wu tsutsumaka swinene ku tlula mikarhi yin'wana. Eka xivulwa xa (e) **hi mikarhi** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya nkarhi hikuva yi kombisa mikarhi yo hambanahambanalaha mapapa maendlaka leswi ri vulaka swona. Eka swivulwa leswi, hambiloko ku nga boxiwangi leswaku swiendlo leswi vuriwaka hi maendli swi ta fikela kumbe ku helela kwihi, maengeteri ma nkarhi hi wona lama humelerisaka mfikelelo.

3.3.1.1.1.2.1 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa vundhawu na swa maengeteri ma nkarhi

- 4.(a) Mufana wa tsutsuma **epatwini hi awara ya n'we**.
- (b) Movha wa tsutsuma **exikontirini ka ha ri nkarhi**.
- (c) Mpfundla wa tsutsuma **esaveni nkarhi wo tala**.
- (d) *Nkarhi wa tsutsuma **eKapa ku ringana tiawara timbirhi**.
- (e) Mapapa ma tsutsuma **empfhukeni hi mikarhi**.

Riendli **-tsutsuma** ri tlhela ri pfumela ku katsa tiagumente ta swilandzelandzhaku swa vundhawu ni swa maengeteri ma nkarhi eka xivulwa hi ndlela leyi landzelaka: **epatwini** eka xivulwa xa 4.(a) i riengeteri ra vundhawu laha mhaka leyi vuriwaka hi riendli, ku nga ku **tsutsuma**, yi humelelaka kona, kasi **hi awara ya n'we** i riengeteri ra nkarhi leri nga na nhlamuselo ya endlelo, hikuva awara ya n'we yi kombisa

nkarhi lowu endlelo ra ku **tsutsuma** ri nga ta sungula hawona kambe a ri hi byeli leswaku swi ta hela hi nkarhi muni, na leswaku swi ta teka timinete kumbe tiawara tingani na mfikeleo wa leswaku ri ta ya fika kwihi a swi boxiwangi tanihi mufana; **exikontirini** eka xivulwa xa (b) i riengeteri ra vundhawu laha swifambo swi fambaka kona tanihi movha, **ka ha ri nkarhi** i riengeteri ra nkarhi leri kongomisaka eka mikarhi leyi ku fambiwaka epatweni hileswaku a hi mikarhi hinkwayo leyi ku fambiwaka epatweni tanihi movha; **esaveni** eka xivulwa xa (c) i riengeteri ra vundhawu laha ku **tsutsumiwaka** kona hi mpfundla, **nkarhi wo tala** i riengeteri ra nkarhi leri humelerisaka mhaka ya leswaku ku **tsutsumiwa** eka ndhawu leyi nkarhi wun'wana na wun'wana; Xivulwa xa (d) a xi vulavuli hikuva nkarhi wu tshama wu ri ku fambeni, naswona a swi endleki leswaku wu famba **ku ringana tiawara timbirhi** wu yima. Nakambe a swi endliki ku va nkarhi wu **tsutsuma eKapa** ntsena. Nkarhi wu famba hi magoza yo fana misava hinkwayo; **empfhukeni** eka xivulwa xa (e) i riengeteri ra vundhawu leri kongomisaka eka laha ku **tsutsumiwaka** kona, **hi mikarhi** i riengeteri ra nkarhi leri kongomisaka eka mikarhi yo hambanahambana laha mapapa ma vaka ma ri ku **tsutsumeni**.

Hi nga tlhela hi vula leswaku swilandzelandzhaku leswi swi engetela vuxokoxoko leswaku hi twisisa leswaku leswi nga le ku humeleleni swi endleka kwihi nakambe swi dya nkarhi wa njhani ku tlhela ku nga ri na ku ehleketela. Ku yisa emahlweni, swilandzelandzhaku leswi swi fanela ku va swi twala kahle swi tlhela swi amukeleka eka mahanyelo ya siku na siku. Nakona loko xin'wana xi nga rikona exivulweni, xivulwa xi ta va xi nga helelangi (Dragan, 2006).

Swilandzelandzhaku swi averiwa tinhlamuselo hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 4.(a) **epatwini** yi nyikiwaka nhlamuselo ya ndhawu hikuva hi laha timhaka ti humelelaka kona, **hi awara ya n'we** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya nkarhi wa ku sungula leswi riendli **-tsutsuma** ri vulaka swona. Riendli **-tsutsuma** ri lawula tinhlamuselo leto fana eka tiagumente leti landzelaka: Eka xivulwa xa (b) **exikontirini** yi averiwa nhlamuselo ya ndhawu hikuva hi laha movha wu nga le ku tsutsumeni, **ka ha ri nkarhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi wo ringanela. Eka xivulwa xa (c) **esaveni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, kasi **nkarhi wo tala** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi. Xivulwa xa (d) a xi twali. Hikuva ku hava vuxaka exikarhi ka riendli na swilandzelandzelandzhaku. Nkarhi wu tsutsuma mikarhi hinkwayo ku ringana. Kambe eka xivulwa xa (e) **empfhukeni** yi nyikiwa nhlamuselo

ya ndhawu, **hi mika**ri i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya mika^{ri} leyi nga riki na mpimo laha mapapa ma kumeka ma ri eku tsutsumeni. Tiagumente leti nga laha henhla ti averiwa nhlamuselo ya ndhawu na nka^{ri} eka swivulwa hikuva ti kombisa laha leswi hlamuseriwaka hi riendli swi hume^{le}laka kona ni nka^{ri} lowu swi hume^{le}laka ha wona.

Ku ya hi nawu wa thiyori ya thitha, agumente yin'wana na yin'wana yi nyikiwa nhlamuselo yo ka^{ri}. Riendli hi rona leri lawulaka swilandzelandzhaku hinkwaswo hikuva swi ta va endzhaku ka rona eswivulweni. Naswona riendli **-tsutsuma** ra ti komba ku va ri kota ku tirha ni tiagumente to tala ku katsa ni swilandzelandzhaku eswivulweni. Nakambe mhaka leyi tshikileriwaka i mhaka ya vundhawu hikuva hi laha timhaka ti hume^{le}laka kona laha loko agumente ya vundhawu yi nga ri kona, xivulwa xi ta va xi nga twali kahle.

Eka Xitsonga swa koteka ku va swilandzelandzhaku swa ndhawu na swa nka^{ri} swi cinca nandzelelano wa swona, tanihi le ka swivulwa swa 4.(a-e) laha henhla na swivulwa swa 5.(a-e) laha hansi:

5.(a) Mufana wa tsutsuma **hi awara ya n'we e**patwini.

(b) Movha wa tsutsuma **ka ha ri nka**ri *exikontirini*.

(c) Mpfundla wa tsutsuma **nka**ri wo tala *esaveni*.

(d) *Nka^{ri} wa tsutsuma **ku ringana tiawara timbirhi e**Kapa.

(e) Mapapa ma tsutsuma **hi mika**ri *empfhukeni*.

Eka swikombiso leswi nga laha henhla, swilandzelandzhaku leswi nga kusuhi na riendli hi swona ku tshikileriwaka swona. Leswi swi seketela hi Marivate ni va tsarikuloni (1990: 20) loko va ku: "Adverbs syntactically comes after the verbs (or ideophones) in the predicate. Their role is to modify the verb in various ways with respect to manner, time, place etc". Hi marito man'wana, nka^{ri} na vundhawu hi tona timhaka ta nkoka leti boxiweke mayelana na ku **tsutsuma**.

Eka xivulwa xa 5.(a) xilandzelandzhaku xa **hi awara ya n'we** hi xona xi tshikileriwaka, hileswaku ku tshikileriya nka^{ri} lowu mhaka leyi boxiwaka hi riendli yi sungulaka hawona. Eka xivulwa xa (b) ku tshikileriya xilandzelandzhaku xa **ka ha ri**

nkarhi, eka (c) xilandzelandzhaku lexi tshikileriwaka i **nkarhi wo tala**, kasi eka (e) ku tshikilerwa xilandzelandzhaku xa **hi mikarhi**.

Xivulwa xa (d) a xi twali. Lexi xi endlaka leswaku xi nga twali I vukona bya xilandzelandzhaku xa ndhawu eKapa. A swi endleki leswaku nkarhi wu kumeka wu tsutsuma ndhawu yin'wana kun'wana wu nga tsutsumi. Nkarhi wu famba ku fana hinkwako.

Swilandzelandzhaku leswi hinkwaswo i swilandzelandzhaku swa maengeteri ma nkarhi. Swilandzelandzhaku swa ndhawu, ku nga leswi landzaka swilandzelandzhaku swa nkarhi, swo tanihi **epatwini, exikontirini, esaveni, eKapa, na empfhukeni** swo va kona ku engetela nhlamuselo ya xivulwa kambe a hi swona mhaka ya ku **tsutsuma** yi kongomisiweke eka swona ngopfu.

3.3.1.1.1.2.2 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa maengeteri ma mukhuva

Swilandzelandzhaku swa maengeteri ma mukhuva ku kongomisiwa eka tiagumente leti vulavulaka hi maendlekelo ya swilo, kambe swiphemu swa kona swi nga bohi ku va kona eka xivulwa (Grimshaw, 1990). Hileswaku, hambu swo susiwa xivulwa xi ta tama xa ha ri na nhlamuselo yo twala. Hi nga tlhela hi vula leswaku maengeteri ma mukhuva ku vuriwa tiagumente ta le ndzeni leti paluxaka maendlelo ma swilo swo hambanahambana. Leswi swi vula leswaku swilandzelandzhaku swa mukhuva swo engetela nhlamuselo ya xivulwa hi ku paluxa maendlekelo ya swilo leswi vuriwaka hi riendli tanihi le ka swivulwa swi landzelaka:

6.(a) Mufana wa tsutsuma **hi ku hatlisa**.

(b) Homu ya tsutsuma **hi ku nonoka**.

(c) Mapapa ma tsutsuma **swintsongo**.

(d) Movha wa tsutsuma **khwatsi**.

(e) Nkarhi wu tsutsuma **ngopfu**.

Riendli **-tsutsuma** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma mukhuva eswivulweni ku kombisa maendlekelo ya swilo. Riendli **-tsutsuma** ri pfumela ku tirha na swilandzelandzhaku swa mukhuva leswi landzelaka eswivulweni leswaku ri kota ku humesa nhlamuselo ya rona: **hi ku hatlisa**, eka xivulwa xa 6.(a); **hi ku nonoka** eka

xivulwa xa (b); **swintsongo** eka xivulwa xa (c); **khwatsi** eka xivulwa xa (d) na **ngopfu** eka xivulwa xa (e). Hi nga vula leswaku maengeteri ma mukhuva ma tirha ku cincanyana nhlamuselo ya riendli hi ku engetela maendlekelo ma swilo. Leswi swi seketeriwa hi Swan (1981: xviii) loko a ku: “Modification or qualification is changing the meaning of something. Adverbs are said to modify or qualify verbs...” (Cambridge Advanced Learner’s Dictionary 2008) yi seketela leswi boxiweke hi Swan loko yi ku: “In grammar, an adverb is a word or phrase which qualifies another word or phrase limits its meaning and makes it less general.” Mitshaho leyi nga laha henhla yi paluxa leswaku maengeteri ma tirha ku engetela tinhlamuselo eka rito kumbe xivulwahava xin’wana ni xin’wana tanihi leswi hlamuseriwaka laha hansi ku ya hi thiyori ya thitha.

Hi ku tirhisa nawu wa thiyori ya thitha, riendli **-tsutsuma** ri lawula tiagumente leti nyikiwaka tinhlamuselo leti landzelaka: Eka xivulwa xa 6.(a) **hi ku hatlisa** i agumente ya le ndzeni leyi nyikiwaka nhlamuselo ya mukhuva lowu mufana a **tsutsumisaka** xiswona lowu kombisaka ku va ku tirhisiwe rivilo leswaku a hatla a fikelela mfikelelo. Ku seketela mhaka leyi Pustejovsky (1995: 74) u hlamusela riengeteri ra ku hatlisa hi ndlela leyi: “to move quickly, perform some act quickly or to do something that takes little time”. Marito lama ma kongomisa eka ku va ku tekiwa nkarhi wuntsongo ku nga dyiwi nkarhi. Eka xivulwa xa (b) **hi ku nonoka** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya mukhuva, hikuva yi kombisa ku va swilo swi endliwa ku nga ri na ku vilela. Eka xivulwa xa (c) **swintsongo** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya mukhuva hikuva yi kombisa xiyimo xa swilo leswaku swi famba kahle hakantsongokantsongo. Eka xivulwa xa (d) **khwatsi** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya mukhuva hikwalaho ka leswaku movha wu fambaka hi ku landzelela nawu wa ku famba etindleleni. Eka xivulwa xa (e) **ngopfu** i agumente leyi averiwa nhlamuselo ya mukhuva hikuva yi komba ku va nkarhi wu famba wu nga cinci mafambelo mikarhi hinkwayo. Thiyori ya thitha yi tikomba ku va yi tirhisa nhlamuselo ya mukhuva eka swilo leswinene, leswo biha, leswi tlulaka mpimo ni leswo saseka.

Hi nga tlhela hi boxa leswaku swilandzelandzhaku swa maengeteri ma mukhuva swi khumba swilo swo fana ni vanhu, swiharhi ni swilo leswi nga hanyiki. Swilandzelandzhaku swa mukhuva swi pfuna ku engetela mhaka ya leswaku swilo swi famba njhani. Loko maengeteri ma mukhuva ma nga ri kona, a swi hi nyiki maendlekelo ya swilo emiehleketweni.

- 7.(a) Mufana wa tsutsuma **hi ku hatlisa swinene**.
- (b) Homu ya tsutsuma **hi ku nonoka swinene**.
- (c) Mapapa ma tsutsuma **swintsongo ngopfu**.
- (d) Movha wa tsutsuma **khwatsi swinene**.
- (e) *Nkarhi wa tsutsuma **ngopfu hi ku hatlisa**.

Riendli **-tsutsuma** ri tlhela ri swi kota ku tirha kahle loko swilandzelandzhaku swa maengeteri ma mukhuva swi landzelelana eka swivulwa hi ndlela leyi kombisiweke eka swivulwa swa 7.(a-e). Nakambe hi nga vula leswaku, hambiloko maendlelo ya ku va maengeteri mambirhi ya landzelelana hi nga tali ku hlangana na wona eka mavulavulelo ya siku na siku, kambe ma amukeleka eka Xitsonga. Leswi swi seketela hi Marivate ni vatsarikuloni (1990:20) loko va ku: "In certain contexts, it is possible for a succession of adverbs to follow one another." Ntshaho lowu wu vula leswaku maengeteri ma mukhuva ma nga landzelelana ku engetela eka riengeteri rin'wana tanihi eka swivulwa swa 7.(a-e).

Ku ya hi swikombiso leswi nga laha henhla, mhaka ya ku landzelelana ka maengeteri ma mukhuva eka xivulwa ma na nkoka, hikuva riengeteri leri nga le kusuhi na riendli ri karhi ri landza riendli hi laha timhaka ti tshikileriwaka kona tanihi **hi ku hatlisa** eka xivulwa xa 7.(a), ri kombisa mhaka ya rivilo eka maendlelo ya swilo, kasi **swinene** i riengeteri ra vumbirhi leri kombisaka ku tlula mpimo eka maendlelo; **hi ku nonoka** eka xivulwa xa (b) hi rona riengeteri leri humelerisaka mhaka ya ku va homu yi nga ri na ku vilela loko yi **tsutsuma**, kasi **swinene** i riengeteri leri humelerisaka mhaka ya ku va homu yi nonoka ku tlula mpimo; **swintsongo** eka xivulwa xa (c) i riengeteri leri landzelelaka riendli, naswona ri tshikilela mhaka ya ku va ku nga ri na mpfhuka lowu vonakaka laha mapapa ma sukaka kona kasi **ngopfu** i riengeteri leri kombisaka ku tlula mpimo; **khwatsi** eka xivulwa xa (d) i riengeteri leri tshikilelaka mhaka ya leswaku movha a wu **tsutsuma** hi ndlela leyinene kasi **swinene** yi kombisa leswaku maendlelo lama i maendlelo ya kahle; Hi nga tlhela hi boxa leswaku maengeteri lama nga eka swivulwa swa 7.(a- d) i maengeteri ma mukhuva lama kongomisaka eka maendlelo ma swilo.

Xivulwa xa (e) a xi twali. Lexi xi endlaka leswaku xivulwa lexi xi nga twali i vukona bya xilandzelandzhaku xa **hi ku hatlisa**. Xilandzelandzhaku lexi xi vuyelela leswi vuriwaka hi xilandzelandzhaku **ngopfu**.

Nakambe, hi nga vula leswaku swilandzelandzhaku swa maengeteri ma mukhuva swa pfuna ku va muhlayi a ngenisa timhaka emiehleketweni ku vona maendlekelo ma swilo kambe loko ma nga ri kona xivulwa xi ta va xi nga ri na vuxokoxoko lebyi ringaneke.

3.3.1.1.1.2.3 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa vundhawu na maengeteri ma mukhuva

8.(a) Mufana wa tsutsuma **epatwini hi ku hatlisa**.

(b) Homu ya tsutsuma **emasin'wini hi ku nonoka**.

(c) Mpfundla wa tsutsuma **esaveni swinene**.

(d) Mapapa ma tsutsuma **empfukukeni swintsongo**.

(e) *Nkarhi wa tsutsuma **eKapa hi ku hatlisa**.

Riendli -**tsutsuma** ri tlhela ri swi kota ku tirha kahle ni maengeteri ma vundhawu ni maengeteri ma mukhuva tanihi le ka xivulwa xa 8.(a) **epatwini** i riengeteri leri tshikilelaka mhaka ya ndhawu leyi ku **tsutsumiwaka** kona kambe, **hi ku hatlisa** i riengeteri leri kongomisaka eka mhaka ya leswaku mufana a nga **tsutsuma** hi ku hatlisa epatwini ku tlula leswi a nga tsutsumisaka xiswona eka tindhawu tin'wana ku ya hi rivilo hileswaku a hatla a fika eka mfikelelo. Eka xivulwa xa (b) **emasin'wini** i riengeteri leri tshikilelaka mhaka ya ndhawu leyi vangela homu ku va yi **tsutsuma** hi ku nonoka hileswaka homu yi nga swi kota ku **tsutsuma** hi ku hatlisa eka tindhawu tin'wana loko yi nga tikeriwi kasi **hi ku nonoka** i riengeteri leri kombisaka ku va homu a yi **tsutsuma** hakantsongokantsongo hikwalaho ka ndhawu yo tika ku famba. Eka xivulwa xa (c) **esaveni** i ndhawu laha mpfundla wu **tsutsumaka** kona, kasi **swinene** i riengeteri leri kombisaka leswaku loko mpfundla wu **tsutsuma** esaveni wu tirhisa rivilo ra xiyimo xa le henhla ku tlula eka tindhawu tin'wana naswona hi rona ri tshikilelaka timhaka. Eka xivulwa xa (d) **empfukukeni** ku kongomisiwa eka ndhawu laha mapapa ma **tsutsumaka** kona laha maendlelo ya kona ya kombisiwaka hi riengeteri **swintsongo** ku humelerisa mhaka ya leswaku mapapa ma **tsutsuma** hi ku nonoka hileswaku mpfuka wa kona a wu vonaki.

Xivulwa xa (e) a xi vulavuli hikuva nkarhi wu tsutsuma ku ringana emisaveni nkwayo ku nga ri **eKapa** ntsena. Hileswaku, nhlokomhaka nkarhi wa **tsutsuma** hikwalaho ka ku famba ka dyambu hi ndlela yo fana ku nga ri ku hatlisa kumbe ku nonoka naswona **hi ku hatlisa** i riengeteri ro ka ri nga vulavuli hikuva nkarhi wa **tsutsuma** ku fana emisaveni hinkwawo.

Riendli -**tsutsuma** ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta maengeteri lama hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 8.(a) **epatwini** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu kasi hi ku **hatlisa** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva. Eka xivulwa xa (b) **emasin'wini** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu ka si **hi ku nonoka** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku endla hakantsongokantsongo. Eka xivulwa xa (c) **esaveni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu kasi **swinene** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku endla hi ku tlula mpimo. Eka xivulwa xa (d) **empfhukeni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu kasi **swintsongo** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva. Xivulwa xa (e) a xi twali nakona ku hava nhlamuselo.

9.(a) Mufana wa tsutsuma **hi ku hatlisa epatwini**.

(b) Homu ya tsutsuma **hi ku nonoka emasin'wini**.

(c) Mpfundla wa tsutsuma **swinene esaveni**.

(d) Mapapa ma tsutsuma **swintsongo empfhukeni**.

(e) *Nkarhi wa tsutsuma **hi ku hatlisa eKapa**.

Eka Xitsonga swa koteka leswaku maengeteri lama landzaka riendli ma cincana nandzelelano wa wona, hileswaku leri a ri ri emahlweni ri va emakumu, kasi leri a ri ri emakumu ri va emahlweni, hilaha swi tikombaka hakona eka swivulwa swa 8.(a-e) na swivulwa swa 9.(a-e) laha henhla. Ku ya hi xivulwa xa 9.(a) ntshikilelo wu le ka riengeteri **hi ku hatlisa**. Eka xivulwa xa (b) xilandzelandzhaku lexi tshikileriwaka i **hi ku nonoka**. Eka xivulwa xa (c) xilandzelandzhaku lexi tshikileriwaka i **swinene**. Eka xivulwa xa (d) ku tshikeleriwa **swintsongo**. Swilandzelandzhaku leswi hinkwaswo i swilandzelandzhaku swa maengeteri ma mukhuva.

Hambiswiritano, xivulwa xa (e) a xi vulavuli hikuva nkarhi wa famba ku ringana.

Swilandzelandzhaku swa ndhawu, ku nga leswi landzaka swilandzelandzhaku swa mukhuva, swo tanihi **epatwini, exikontirini, esaveni, eKapa, na empfhukeni** swi

tirha ku engetela tinhlamuselo ta swivulwa kambe mhaka a yi kongomisiwangi eka swona ngopfu.

3.3.1.1.1.2.4 **Lama ku fambaka nchumu hinkwawo**

3.3.1.1.1.2.4.1 **Nhlamuselo ya maendli lama ku fambaka nchumu hinkwawo**

Maendli lama ku fambaka nchumu hinkwawo ku vuriwa maendli lama kombisaka ku suka ka nchumu eka ndhawu yo karhi ku ya eka yin'wana ndhawu. Leswi swi seketela hi Cummins (1996:35) loko a ku: "Transilative motion refers to the displacement of the whole entity through space (...run, creep...). Ntshaho lowu wu tshikilela mhaka ya ku va nchumu wu cinca vundhawu. Ku nga va nchumu lowu hanyaka, kumbe lowu nga hanyiki.

Hi ta tirhisa swikombiso leswi andlariweke eka 1 (a-e) ehenhla, leswi hi nga ta tlhela hi swi vuyelela laha hansi ku hlamusela leswi humelelaka ehansi ka michumu leyi ku fambaka nchumu hinkwawo lowu wu tirhaka ni riendli **-tsutsuma**.

1.(a) **Mufana** wa tsutsuma.

(b) **Movha** wa tsutsuma.

(c) **Mpfundla** wa tsutsuma.

(d) **Nkarhi** wa tsutsuma.

(e) **Mapapa** ma tsutsuma.

Hilaha swi vonakaka hakona eka swikombiso leswi nga laha henhla, michumu leyi ku fambaka nchumu hinkwawo lowu tirhaka na riendli **-tsutsuma** yi katsa tinhlalomhaka leti nga dzwihatiwa laha henhla, ku nga swilo swo tanihi **mufana** eka xivulwa xa (a), **movha** eka xivulwa xa (b), **mpfundla** eka xivulwa xa (c). **nkarhi** eka xivulwa xa (d) na **mapapa** eka xivulwa xa (e).

Loko hi xiya eka swikombiso leswi hi ta lemuka leswaku swilo leswi ku fambaka nchumu hinkwawo leswi tirhaka na riendli **-tsutsuma** hileswi nga na milenge hambu ku ri mavhilwa leswaku swi kota ku va swi **tsutsuma** tanihi **mufana** eka xivulwa xa (a) na mpfundla eka xivulwa xa (c), kumbe leswi swi lawuriwaka hi munhu tanihi **movha** eka xivulwa xa (b). Hambiswiritano, hi ta kuma michumu yo ka yi nga hanyi yo tanihi **nkarhi** eka xivulwa xa (d), wu nga vuriwa ku famba hinkwawo hikuva loko

dyambu ri famba na rona ku hava xin'wana xi salelaka endzhaku kambe ri ya nyupela ku huma xinyami xa vusiku. Eka nhlokomhaka yo tanihi **mapapa**, a swi fani ni le ka michumu leyi hanyaka hikuva ku nga va ni swiphemu leswi salelaka endzhaku loko mapapa ma famba, nakona a swi hi nyiki vukhenseki hi tlhelo ra ku va ma famba hinkwawo.

3.3.1.1.1.2.5 **Lama ku fambaka xirho xa nchumu wo karhi ntsena**

3.3.1.1.1.2.5.1 **Nhlamuselo ya maendli lama ku fambaka xirho xa nchumu wo karhi ntsena**

Maendli lama ku fambaka xirho xa nchumu ntsena ku vuriwa maendli lama kongomisaka eka migingiriko ya le ndzeni hambu ku ri ku yimisa voko. Leswi swi seketela hi Cummins (1996:35) loko a ku: "Non-translative" motion referes to body internal movement, periodic or random movement through space or a part of the entity in motion (wriggle wobble...).

Eka xiphemu lexi ku hava maendli yo **tsutsuma** lama kumekaka kona.

3.3.1.1.1.2.6 **Lama ku fambaka nchumu hi ndlela yin'we**

3.3.1.1.1.2.6.1 **Nhlamuselo ya maendli lama ku fambaka nchumu hi ndlela yin'we**

Maendli lama ku fambaka nchumu hi ndlela yin'we ku vuriwa maendli lama kongomisaka eka ndhawu yo karhi. Leswi swi seketela hi Cummins (1996:35) loko a ku: "Oriented motion describes "movement along a single path, without necessarily specifying directions i.e fluid, unitary motion (glide, slide...). Cummins u vula mhaka ya ku va nchumu wu famba hi ndlela yin'we ngopfungopfu laha swihalaki swi khulukaka hakona.

Eka xiphemu lexi ku hava maendli yo **tsutsuma** lama kumekaka kona.

3.3.1.1.1.2.7 **Lama fambaka muhulahula**

3.3.1.1.1.2.7.1 **Nhlamuselo ya maendli lama ku fambaka nchumu hi muhulahula**

Maendli lama ku fambaka nchumu hi muhulahula ku vuriwa maendli lama kongomisaka eka michumu leyi hanyaka leyi swi kotaka ku tiendlisa swo karhi. Ku seketela mhaka leyi Cummins (1996:35) u boxa leswi landzelaka: "Non-oriented

motion refers to random motion at a given location/within a given area (moving around playfully, aimlessly or for pleasure) (...wander, perambulate, roam...)"
Mpaluxo lowu wu kongomisa eka maendli lama nga riki na mpakaniso wo karhi.

10.(a) **Vatlangi** va tsutsuma **egirawundini**.

(b) **Swiciwana** swa tsutsuma **erivaleni**.

(c) **Phorisa** ra tsutsuma **epatwini**.

(d) **Mhunti** wa tsutsuma **esaveni**.

(e) **Mapapa** ma tsutsuma **empfukukeni**.

Riendli **-tsutsuma** ri pfumela ku tirha ni maendli lama paluxaka muhulahula tanihi hilaha swi vonakaka hakona eka swikombiso leswi nga laha henhla, michumu leyi fambaka muhulahula leyi tirhaka na riendli **-tsutsuma** yi katsa tinhlokomhaka leti nga dzwihatiwa laha henhla, ku nga swilo swo tanihi **vatlangi** eka xivulwa xa 10.(a); **swiciwana** eka xivulwa xa (b); **phorisa** eka xivulwa xa (c); **mhunti** eka xivulwa xa (d) na **mapapa** eka xivulwa xa (e). Hi nga vula leswaku swikombiso swa (a, b,c na d) swi kongomisa eka michumu leyi hanyaka leyi tirhaka ni riendli **-tsutsuma** eka tindhawu leti anameke to tanihi **egirawundini** eka xivulwa xa (a); **erivaleni** eka xivulwa xa (c); **epatwini** eka xivulwa xa (d) na **esaveni** eka xivulwa xa (d) kasi eka xivulwa xa (e) **mapapa** i nchumu wo ka wu nga hanyiki kasi na wona ma **tsutsuma** empfukukeni ku nga riki na mpakaniso.

3.4 Riendli -haha

3.4.1 Nhlamuselo ya riendli -haha

Ku **haha** swi vula ku famba empfukukeni hi ku tirhisa timpapa, ku nga va swinyanyana, switsotswana kumbe swihadyana leswi tirhisaka timpapa ku pururuka emoyeni. Nakambe ku nga va swifambo leswi fambaka emoyeni swo tanihi swihahampfhuka. Ku yisa emahlweni hambani ni matluka na maphepha na wona ya vuriwa ku **haha** emoyeni hi ku susumetiwa hi moya.

3.4.1.1 Matirhelo ya riendli -haha eswivulweni

3.4.1.1.1 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta nhlokomhaka

11.(a) **Koti** ra haha.

(b) **Tinsuna** ta haha.

(c) **Xihahampfhuka** xa haha.

(d) **Matluka** ma haha.

(e) **Phepha** ra haha.

Riendli **-haha** i riendli ro pfumala xiendliwa leri nga na nhlamuselo leyi paluxaka maendlelo. Riendli leri ri tirha ni agumente yin'we yi nga nhlokomhaka. Naswona michumu leyi nga tirha tanihi tinhlokomhaka yi tekiwa ku va tiagumente. Riendli **-haha** ri pfumela ku tirha na swilo swo hambanahambana eswivulweni leswaku ri kota ku humesa nhlamuselo ya rona tanihi leswi landzelaka: swinyanyana, eka xivulwa xa 11.(a); switsotswana eka xivulwa xa (b); ximakiwa, eka xivulwa xa (c); swilo leswi nga hanyiki, eka xivulwa xa (d); ni swin'wana swilo leswi nga hanyiki, eka xivulwa xa (e). Swivulwa leswi hinkwaswo swa twala, hambiloko swi nga boxiwangi leswaku nchumu wu **haha** ku suka kwihi ku ya kwihi hikuva riendli **-haha** ri paluxa maendlelo ntsena ku nga ri na timhaka ta ndlela na mpakaniso.

Hi ku landza thiyori ya thitha, riendli **-haha** ri ni agumente yin'we, leyi ku nga nhlokomhaka ya xivulwa. Hileswaku, hi wona nchumu lowu wu endlaka leswi riendli ri vulaka swona, ku nga ku **haha**. Riendli **-haha** eka xikombiso xa 11.(a) ri avela nhlokomhaka **koti** nhlamuselo ya muendli hikuva i nchumu lowu endlaka leswi hlamuseriwaka hi riendli leri, ku nga ku **haha**. Leswi swi seketela hi Blake (1994:69) loko a ku "Agent is the entity that performs an activity..." Ku ya ni ntshaho lowu, muendli i nchumu lowu endlaka swo karhi leswi vuriwaka hi riendli." Nhlokomhaka koti yi pfumela ku tirha ni riendli leri hikuva i nchumu lowu hanyaka lowu nga ni timpapa leti endlaka leswaku ri kota ku **haha**. Eka xivulwa xa (b) **tinsuna** i nhlokomhaka leyi nyikiwa nhlamuselo ya muendli hikuva hi yona yi **hahaka** hikuva swi le ndzeni ka tona tanihi michumu leyi hanyaka. Eka xivulwa xa (c) **xihahampfhuka** i nhlokomhaka leyi nyikiwaka nhlamuselo ya nkongomelo hikuva a hi nchumu lowu hanyaka naswona a wu swi koti ku tiendlisa hi woxe wu nga lawuriwi hi munhu. Haegeman (1994:49) u hlamusela nkongomelo hi ndlela leyi landzelaka:

“THEME: or thing moved by the action expressed by the predicate”. Ntshaho lowu wu boxa leswaku nkongomelo i nchumu lowu nga hanyiki kambe wu khumbekaka hi leswi boxiwaka hi riendli. Eka xivulwa xa (d) **matluka** ma nyikiwa nhlamuselo ya nkongomelo hikuva a ma nga swi koti ku tiendlela nchumu hi woxe ku nga ri na nchumu lowu ma lawulaka. Naswona ma lawuriwa hi moya lowu nga boxiwangiki. Eka xivulwa xa (e) **phepha** na rona i agumente ya le handle leyi nyikiwaka nhlamuselo ya nkongomelo hikuva i nchumu lowu nga hanyiki, naswona a wu swi koti ku tiendlela nchumu hi woxe ku nga ri ni nchumu lowu ri lawulaka.

Hakanyingi riendli **-haha** ri tala ku teka tiagumente leti nga na tinhlamuselo ta muendli ngopfungopfu eka michumu leyi hanyaka leyi talaka ku va ni miehleketo ya ku endla nchumu wo karhi. Eka michumu leyi nga hanyiki nhlokomhaka yi teka nhlamuselo ya nkongomelo hikuva a yi swi koti ku ti ehleketela ku va yi endla nchumu tanihi **phepha** ri ngo susumetiwa kunene hi moya.

3.4.1.1.2 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa vundhawu

12.(a) Koti ra haha **empfhukeni**.

(b) Tinsuna ti haha **endlwini**.

(c) Xihahamphfuka xa haha **etilweni**.

(d) Matluka ma haha **emoyeni**.

(e) Phepha ra haha **emoyeni**.

Riendli **-haha** ra swi kota ku tirha na tiagumente ta swilandzelandzhaku swa vundhawu eswivulweni. Vundhawu byi kombisa laha ku humelalaka leswi riendli ri vulaka swona. Riendli **-haha** ri kongomisa eka vundhawu bya le moyeni. Riendli **-haha** ri pfumela ku tirha na swilandzelandzhaku swa vundhawu eswivulweni leswaku ri kota ku humesa nhlamuselo ya rona ku kota leswi landzelaka: **empfhukeni** eka xivulwa xa 12.(a); **endlwini** eka xivulwa xa (b); **etilweni** eka xivulwa xa (c); **emoyeni** tanihi matluka eka xivulwa xa (d); **emoyeni** eka xivulwa xa (e).

Hi nga vula leswaku tiagumente ta swilandzelandzhaku swa vundhawu na tona i tiagumente ta le ndzeni to ka ti nga kongomi hikuva riendli **-haha** ra ti hlamusela leswaku nchumu wu nga ya tlhelo rin'wana na rin'wana ku landzela laha moya wu

kongomeke kona hikwalaho ka ku va ri nga ri na nhlamuselo ya tlhelo ro karhi endzeni ka rona.

Riendli **-haha** ri tlhela ri nyika tinhlamuselo eka tiagumente hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 12.(a) **empfhukeni** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya ndhawu leyi koti ri hahaka eka yona. Eka xivulwa xa (b) **endlwini** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu leyi tinsuna ti hahaka kona hikuva hi laha ti kumaka ngati ya vanhu loko va etlele. Eka xivulwa xa (c) **etilweni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu hikuva hi le xibakabakeni laha xihahampfhuka xi hahaka kona. Eka xivulwa xa (d) **emoyeni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu laha matluka ma hahaka kona. Eka xivulwa xa (e) **emoyeni** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya ndhawu leyi phepha ri hahaka eka yona.

Hi nga tlhela hi vula leswaku, riendli **-haha** ri pfumela ku tirha ni swilandzelandzhaku swa maengeteri ma ndhawu ku kombisa leswaku timhaka ti humelela kwihi. Eka swivulwa swa 12.(a-e) timhaka ti tshikileriwa eka maengeteri ma vundhawu hikuva hi wona ya nga le kusuhi ni riendli **-haha**.

3.4.1.1.3 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa maengeteri ma nkarhi

13.(a) Koti ra haha **nkari wo tala**.

(b) Tinsuna ta haha **nivusiku**.

(c) Xihahampfhuka xa haha **ku ringana tiawara timbirhi**.

(d) Matluka ma haha **ka ha ri nkarhi**.

(e) Phepha ra haha **hi tiawara timbirhi**.

Riendli **-haha** ri tlhela ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma nkarhi eswivulweni. Hi kuma riendli **-haha** ri karhi ri tirha ni maengeteri ya nkarhi hi ndlela leyi landzelaka: **nkari wo tala** i riengeteri ra nkarhi leri kombisaka ku va lexi hahaka xi toloverile ku va xi hahela ehenhla hileswaku xi kota ku vona na ku fikelela swakudya tanihi koti, eka xivulwa xa 13.(a); **nivusiku** i riengeteri ra nkarhi laha tinsuna ti bohekaka ku **-haha** exinyamini ti nga vonaki loko ti lava ku tswonga ngati evanhwini eka xivulwa xa (b); **ku ringana tiawara timbirhi** i riengeteri ra nkarhi leri kongomisaka eka nkarhi lowu nga hela lexi **hahaka** xi va xi tlakukile ku ya **empfhukeni** tanihi xihahampfhuka

eka xivulwa xa (c); **ka ha ri nkarhi** i riengeteri ra nkarhi leri kongomisaka eka nkarhi lowu matluka ma **hahaka** hi ku susumetiwa hi moya, hileswaku a hi mikarhi hinkwayo laha michumu leyi nga hanyiki yi kumeka yi ri karhi yi **haha** emoyeni eka xivulwa xa (d); **hi tiawara timbirhi** i riengeteri ra nkarhi leri vulaka leswaku nchumu lowu nga **haha** wu vile wu chika ehansi endzhaku ka ku **haha** ka nkarhi wa tiawara timbirhi eka xivulwa xa (e). Swilanzelandzhaku leswi swi fanela swi tikomba vukhenseki leswaku swi twala kahle.

Leswi swi endla leswaku hi vona tiagumente ta swilanzelandzhaku swa maengeteri ya nkarhi ku ri tiagumente leti kongomisaka eka nkarhi lowu ku endliwaka swo karhi, naswona swa twala kahle hikwalaho ka ku va swi gimeta maendlekelo ya ku **haha** hi mfikelelo.

Nawu wa thiyori ya thitha wu kongomisa eka ku avela tinhlamuselo eka tiagumente ta riendli rin'wana ni rin'wana. Eka swivulwa leswi nga laha henhla xivulwahava xa **ncarhi wo tala** eka xivulwa xa (a) xi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi hikuva xi kombisa leswaku michumu leyi ya endleka mikarhi na mikarhi yo hambanahambana. Eka xivulwa xa (b) **nivusiku** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya nkarhi lowu tinsuna ti hahaka ha wona ku lava vanhu lava etleleke leswaku ti tswonga ngati ya vona. Loko ku vonikela tinsuna a ti tali ku haha ti ta va ti tumberile. Eka xivulwa xa (c) **ku ringana tiawara timbirhi** i agumente leyi averiwaka nhlamuselo ya nkarhi hikuva hi byeriwa nhlayo ya tiawara leti nga hela ku karhi ku hahiwa. Eka xivulwa xa (d) **ka ha ri nkarhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi hikuva yi kombisa timhaka ta nkarhi lowu a ku ri ni moya ni xihuhuri leswi susumetaka matluka emoyeni. Eka xivulwa xa (e) **hi tiawara timbirhi** i agumente leyi kombisaka mpimo wa nkarhi lowu phepha ri nga **haha** ku ringana wona ri va ri ya xika ehansi loko ku nga ha ri ni moya lowu ri susumetaka.

Hi nga tlhela hi vula leswaku maengeteri ya nkarhi ma khumba mhaka ya ndhawu hi ndlela yo ka yi nga kongomi hikuva laha ku ringanelaka nkarhi ku ta va mfikelelo wa nchumu lowu **hahaka** tanihi le ka swivulwa swa 13.(a-e).

3.4.1.1.4 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilanzelandzhaku swa vundhawa na swa maengeteri ma nkarhi

14.(a) Koti ra haha **empfukeni nkarhi wo tala**.

- (b) Tinsuna ta haha **endlwini nivusiku**.
- (c) Xihahampfuka xa haha **etilweni ku ringana tiawara timbirhi**.
- (d) Matluka ma haha **emoyeni ka ha ri nkarhi**.
- (e) Phepha ra haha **emoyeni hi tiawara timbirhi**.

Riendli **-haha** ri tlhela ri pfumela ku tirha ni swilandzelandzhaku swa vundhawu ni riengeteri ra nkarhi eka xivulwa xin'we tanihi **empfukeni** eka xivulwa xa 14.(a) ku nga riengeteri ra vundhawu leri tshikilelaka mhaka ya ndhawu leyi **koti** ri hahaka kona, kasi **nkarhi wo tala** i riengeteri ra nkarhi leri kombisaka mpimo wa ku tala ka nkarhi lowu **koti** ri **hahaka** ha wona. Leswi swi vula leswaku **koti** ri kumeka ri ri karhi ri **haha** mikarhi yo tala hi xikongomelo xo lava swakudya hikuva ri vona ngopfu ku suka eka ndhawu ya le henhla kumbe ekule; **endlwini** eka xivulwa xa (b) i riengeteri ra vundhawu leri kombisaka ndhawu leyi tinsuna ti **hahaka** kona kasi **nivusiku** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya nkarhi lowu tinsuna ti kumekaka ti **haha endlwini**; **etilweni** eka xivulwa xa (c) i riengeteri ra vundhawu laha ku hahiwaka kona tanihi xihahampfuka, **ku ringana tiawara timbirhi** i riengeteri ra nkarhi leri kombisaka leswaku loko ku ringana tiawara timbirhi ku fanela ku ehliwa ehansi hikuva nkarhi i riengeteri leri kongomisaka eka mfikelelo wa ndhawu leyi nga boxiwangi; **emoyeni** eka xivulwa xa (d) i riengeteri ra vundhawu laha michumu leyi nga hanyiki na yona yi **hahaka** emoyeni loko yi susumetiwa hi moya tanihi matluka, **ka ha ri nkarhi** i riengeteri ra mikarhi yo hlawuleka leyi matluka ma hahaka ha wona; **emoyeni** eka xivulwa xa (e) i riengeteri ra vundhawu laha phepha ri pururukaka kona, **hi tiawara timbirhi** i riengeteri ra nkarhi lowu nga hela phepha ri karhi ri **haha** emoyeni.

Riendli **-haha** ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 14.(a) **empfukeni** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya ndhawu kasi **nkarhi wo tala** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya nkarhi, hikuva yi kombisa mhaka ya ku va koti ri tshama ri endla leswi riendli ri vulaka swona. Eka xivulwa xa (b) **endlwini** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu kasi **nivusiku** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi. Eka xivulwa xa (c) **etilweni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu kasi **ku ringana tiawara timbirhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi, hileswaku laha ku ringanelaka tiawara timbirhi xihahampfuka xi boheka ku ya chikela ehansi. Eka xivulwa xa (d) **empfukeni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, kasi **ka ha ri nkarhi**

yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi. Eka xivulwa xa (d) **emoyeni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, kasi **ka ha ri nkarhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi. Eka xivulwa xa (e) **emoyeni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, kasi **hi tiawara timbirhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi lowu maphepha ma kumekaka ma ri karhi ma lawuriwa hi moya emoyeni ivi ma ya chika ehansi laha ku nga ringanela swiphemu swa nkarhi leswi nga boxiwa.

Hi nga boxa leswaku eka swivulwa swa 14.(a-e) maengeteri ma vundhawu i tithempuleti leti nga na nkoka ngopfu, hikuva hi laha timhaka ti tshikileriwaka kona ngopfu hileswi ma nga le kusuhi ni riendli, naswona hi wona lama kombisaka laha timhaka ti humelelaka kona.

Eka Xitsonga riendli **-haha** ri pfumela ku cinca nandzelelano wa swilandzelandzhaku ku humelerisa miehleketo leyi hambaneke ku ya hi laha timhaka ti tshikileriwaka kona tanihi le ka swivulwa swa 14.(a-e) na swivulwa swa 15.(a-e) laha hansi.

15.(a) Koti ra haha **nkari wo tala empfukeni**.

(b) Tinsuna ta haha **nivusiku endlwini**.

(c) Matluka ma haha **ka ha ri nkarhi emoyeni**.

(d) Phepha ra haha **hi tiawara timbirhi emoyeni**.

(e) Xihahamphfuka xa haha **ku ringana tiawara timbirhi etilweni**.

Riendli **-haha** ri pfumela ku cinca vundhawu bya tiagumente hi ndhela leyi nga eka swivulwa swa 15.(a-e) ku humelerisa ntshikilelo eka agumente leyi nga kusuhi na rona hi ndlela leyi, **nkari wo tala** eka xivulwa xa (a); **nivusiku** eka xivulwa xa (b); **ka ha ri nkarhi** eka xivulwa xa (c), **hi tiawara timbirhi** eka xivulwa xa (d); na **ku ringana tiawara timbirhi** eka xivulwa xa (e). Eka maengeteri ma nkarhi lama hinkwawo hi laha ku tshikileriwaka timhaka. Maengeteri ma vundhawu ku nga **empfukeni, endlwini, emoyeni** na **etilweni** ma kongomisa eka tindhawu ntsena kambe a hi swona leswi ku tshikileriwaka swona hi xitalo.

3.4.1.1.5 **Laha ri tirhaka ni maengeteri ma swilandzelandzhaku swa maengeteri ma mukhuva**

16.(a) Koti ra haha **swinene**.

(b) Tinsuna ta haha **swinene**.

(c) Xihahampfhuka xa haha **hi ku hatlisa**.

(d) Matluka ma haha **ngopfu**.

(e) Phepha ra haha **hi ku nonoka**.

Riendli **-haha** ri nga swi kota ku tirha ni maengeteri ma mukhuva ku paluxa leswi michumu yi hahisaka xiswona. Riendli **-haha** ri tirha ni maengeteri ma mukhuva lama landzelaka: **swinene** eka xivulwa xa 16.(a); **swinene** eka xivulwa xa (b); **hi ku hatlisa** eka xivulwa xa (c); **ngopfu** eka xivulwa xa (d); **hi ku nonoka** eka xivulwa xa (e). Swi le rivaleni leswaku michumu leyi hahaka i michumu leyi nga ni timpapa ni michumu leyi vevukaka leswaku yi vemba emoyeni loko yi susumetiwa hi moya kumbe xihuhuri hambi ku ri xidzedze.

Tiagumente ta maengeteri ma mukhuva eka swivulwa swa 16.(a - e) ti nyikiwa tinhlamuselo hi riendli **-haha** hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 16.(a) **swinene** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya mukhuva hikuva yi kombisa leswaku koti ra **haha** ku ya ehenhla ku tlula mpimo lowu swinyanyana swin'wana swi fikelelaka kona. Eka xivulwa xa (b) **swinene**, i agumente leyi averiwaka nhlamuselo ya mukhuva hikuva yi vula leswaku tinsuna ti tshama ti tumberile exinyamini kambe loko ti sungula ku **haha** ti tava ti kongomisile eka swo karhi hi ku vilela. Eka xivulwa xa (c) **hi ku hatlisa** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva hikuva i kombisa leswaku xihahampfhuka a xi **haha** hileswaku xi nga biwi hi nkarhi hi xikongomelo xa ku hatla xi fika eka mfikelelo. Eka xivulwa xa (d) **ngopfu** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva hikuva yi kombisa leswaku matluka ma **haha** hikwalaho ka ku va ma susumetiwa hi xihuhuri hi leswi ma nga vevukaka. Eka xivulwa xa (e) **hi ku nonoka** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva hikuva phepha i nchumu lowu nga vevukaka naswona wu nga **haha** emoyeni **hi ku nonoka** hikwalaho ka ku va ri lawuriwa hi moya.

Riendli **-haha** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma mukhuva ma karhi ma landzelelana leswaku hi vona maendlekelo ya swilo emiehleketweni tanihi eka swivulwa leswi landzelaka:

17.(a) Koti ra haha **swinene ngopfu**.

(b) Tinsuna ta haha **hi ku hatlisa swinene**.

(c) Xihahampfhuka xa haha **khwatsi hi ku hatlisa**.

(d) Matluka ma haha **hi ku nonoka ngopfu**.

(e) Phepha ra haha **hi ku nonoka ngopfu**.

Loko swilandzelandzhaku swa maengeteri ma mukhuva swi landzelelana eka swivulwa hi ndlela leyi kombisiweke eka swivulwa swa 17.(a - e), riengeteri ra vumbirhi ri cinca nhlamuselo ya riengeteri leri nga kusuhi ni riendli. Leswi swi seketala hi Marivate ni vatsarikuloni (1990: 20) loko va ku: “Adverb may modify another adverb.” Ntshaho lowu wu vula leswaku riengeteri ra vumbirhi ri cinca nhlamuselo ya riendli leri nga kusuhi ni riendli eka xivulwa.

Ku yisa emahlweni, timhaka ti tshikileriwaka hi riengeteri leri nga le kusuhi ni riendli ri karhi ri landza riendli tanihi **swinene** eka xivulwa xa 17.(a) i riengeteri leri kombisa mhaka ya rivilo loko koti ri endla leswi riendli ri vulaka swona kasi **ngopfu** i riengeteri ra vumbirhi leri kombisaka ku tlula mpimo eka maendlelo ya koti; **hi ku hatlisa** eka xivulwa xa (b) i riengeteri leri tshikilela mhaka ya ku va tinsuna ti nga ri na nkarhi wa ku yima kasi **swinene** i riengeteri leri kongomisa eka ku va ku nga ri na ku vuyela endzhaku nakambe rivilo ri nga cinci; **khwatsi** eka xivulwa xa (c) i riengeteri leri tshikilelaka mhaka ya ku va xihahampfhuka xi **tsutsuma** hi ndlela leyinene kasi **hi ku hatlisa** ri engetela mhaka ya rivilo; **hi ku nonoka** eka xivulwa xa (d) i riengeteri leri kombisaka ku va matluka ma nga ri na ntamu wa ku engetela rivilo hikuva a hi nchumu lowu hanyaka nakona ma lawula kunene hi moya kasi **ngopfu** i riengeteri leri tshikilela mhaka ya ku va matluka ma nonoka ku tlula mpimo; **hi ku nonoka** eka xivulwa xa (e) i riengeteri leri tshikilelaka mhaka ya leswaku phepha a hi nchumu lowu hanyaka, naswona ra endla leswi riendli ri vulwaka swona hikwalaho ka ku susumetiwa hi matimba ya le handle tanihi moya kasi **ngopfu** i riengeteri leri kombisaka mhaka ya maendlelo ya ku tlula mpimo. Maengeteri lama nga eka swivulwa swa 17.(a-e) i maengeteri ma mukhuva lama kongomisaka eka maendlekelo ya swilo leswaku swi humelela njhani.

3.4.1.1.6 **Laha ri tirhaka ni maengeteri ma swilandzelandzhaku swa vundhawu ni maengeteri ma mukhuva**

18.(a) Koti ri haha **empfhukeni swinene**.

(b) Tinsuna ti haha **endlwini swinene**.

(c) Xihahampfhuka xa haha **empfhukeni hi ku hatlisa**.

(d) Matluka ma haha **emoyeni ngopfu**.

(e) Phepha ra haha **emoyeni hi ku nonoka**.

Loko riendli **-haha** ri tirha ni maengeteri ma vundhawu ni maengeteri ma mukhuva eswivulweni ma humelerisa mhaka ya vundhawu laha leswi vuriwaka hi riendli **-haha** swi humelalaka kona ni mhaka ya leswaku ku hahisiwa ku yini. Swivulwa swa 18.(a-e) swi kombisa matirhelo ya muxaka lowu hi ndlela leyi landzelaka: **empfhukeni** eka xivulwa xa 18.(a) i riengeteri leri kombisaka laha timhaka ti nga tshikileriwaka kona kasi **swinene** i riengeteri leri kombisa ku va koti ri haha ku tlula mpimo; **endlwini** eka xivulwa xa (b) hi laha ku tshikileriwaka leswaku tinsuna ta **haha** kona kasi **swinene** i mhaka ya mukhuva wa ku va tinsuna ti **haha**; **etilweni** eka xivulwa xa (c) ku vuriwa ndhawu leyi xihahampfhuka xi **hahaka** kona nakona hi laha timhaka ti tshikileriwaka kona kasi **hi ku hatlisa** i mhaka ya rivilo tanihi xihahampfhuka; **emoyeni** eka xivulwa xa (d) hi laha ku tshikileriwaka ku nga ndhawu leyi matluka ma **hahaka** kona kasi **ngopfu** ku vuriwa mhaka ya mukhuva lowu matluka ya hahisaka xiswona hikwalaho ka ku va ma vevukile; **emoyeni** eka xivulwa xa (e) ku kongomisiwa eka ndhawu leyi timhaka ti humelalaka kona kasi **hi ku nonoka** ku kongomisiwa eka maendlelo ya ku famba hakantsongokantsongo ku ya hileswaku moya wu na matimba ya njhani tanihi phepha.

Riendli **-haha** ri nyika tinhlamuselo leti landzelaka eka tiagumente eswivulweni swa 18.(a-e). Eka xivulwa xa (a) **empfhukeni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, **swinene** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva hikuva yi kombisa leswaku koti ra **haha** ku ya ehenhla ku tlula mpimo ku ya hileswi swinyanyana swin'wana swi hahisaka xiswona empfhukeni. Eka xivulwa xa (b) **endlwini** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu kasi **swinene** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva lowu kombisaka leswaku loko tinsuna ti nga ri endlwini a ti nga hahi ngopfu hikuva ti tava ti tshunxekile ku nga ri na nala wa tona. Eka xivulwa xa (c) **etilweni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu naswona timhaka ta ku **haha** ka xihahampfhuka ti tshikeleriswa eka agumente ya etilweni, kasi **hi ku hatlisa** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya mukhuva wa ku va xihahampfhuka xi nga ri na ku tlhelela endzhaku. Eka xivulwa xa (d) **emoyeni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu naswona timhaka ti tshikeleriswa eka vundhawu handle ka ngopfu ku nga agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya mukhuva. Eka xivulwa xa (e) **emoyeni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu nakambe hi laha ku tshikileriwaka mhaka handle ka **hi ku nonoka** ku nga agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya mukhuva wa ku endla hakantsongokantsongo.

Ku yisa emahlweni hi nga tlhela hi vula leswaku eka Xitsonga riendli **-haha** ra swi kota ku tirha kahle hambiloko swilandzelandzhaku swi cincane vundhawu ivi ku humelela nhlamuselo leyi hambaneke tanihi eka swivulwa swa 18. (a-e) na swi nga laha hansi eka 19.(a-e).

19.(a) Koti ra haha **swinene empfukeni**.

(b) Tinsuna ti haha **swinene endlwini**.

(c) Xihahamphfuka xa haha **hi ku hatlisa etilweni**.

(d) Matluka ma haha **ngopfu emoyeni**.

(e) Phepha ra haha **hi ku nonoka emoyeni**.

Hi ndlela leyi riendli **-haha** ri kombisa ku va swilandzelandzhaku swi cincane vundhawu, naswona swilandzelandzhaku leswi nga le kusuhi ni riendli leswi kongomisaka eka mukhuva hi laha timhaka ti tshikileriwaka kona tanihi **swinene** eka xivulwa xa 19.(a); **swinene** eka xivulwa xa (b); **hi ku hatlisa** eka xivulwa xa (c); **ngopfu** eka xivulwa xa (d) na **hi ku nonoka** eka xivulwa xa (e). Swilandzelandzhaku swa ndhawu, ku nga leswi landzelaka swo tanihi **empfukeni, endlwini, etilweni** na **emoyeni**, swo va kona ku engetela nhlamuselo ya xivulwa kambe a hi swona leswi mhaka ya ku **haha** yi kongomeke eka swona.

Hi nga boxa leswaku swilandzelandzhaku swa mukhuva na vundhawu swi na nkoka eka swivulwa, hikuva hi swona swi tisaka vukhenseki eka xivulwa xin'wana na xin'wana.

3.4.1.1.7 Lama ku fambaka nchumu hinkwawo

Eka xiphemu, lexi hi ta tirhisa swikombiso leswi andlariweke eka 11. (a-e) ehenhla, leswi hi nga ta tlhela hi swi vuyelela laha hansi ku hlamusela leswi humelelaka ehansi ka michumu leyi ku fambaka nchumu hinkwawo lowu wu tirhaka ni riendli - **haha**.

11.(a) **Koti** ra haha.

(b) **Tinsuna** ta haha.

(c) **Xihahamphfuka** xa haha.

(d) **Matluka** ma haha.

(e) **Phepha** ra haha.

Hi nga tlhela hi vula leswaku, michumu leyi ku fambaka nchumu hinkwawo lowu tirhaka na riendli **-haha** yi katsa tinhlokomhaka leti nga dzwihatiwa laha henhla, ku nga swilo swo tanihi **koti** eka xivulwa xa 11.(a), **tinsuna** eka xivulwa xa (b), **xihahapfuka** eka xivulwa xa (c), **matluka** eka xivulwa xa (d), na **phepha** eka xivulwa xa (e). Loko hi xiya eka swikombiso leswi hi ta lemuka leswaku swilo leswi ku fambaka nchumu hinkwawo leswi tirhaka na riendli **-haha** hi leswi nga na timpapa, leswi vevukaka lero swi kota ku va swi **haha** loko swi hungiwa hi moya, kumbe leswi swi lawuriwaka hi munhu.

3.4.1.1.7.1 **Lama ku fambaka xirho xa nchumu wo karhi ntsena**

Eka xiphemu lexi ku hava maendli yo tsutsuma lama kumekaka kona.

3.4.1.1.7.2 **Lama ku fambaka nchumu hi ndlela yin'we**

Eka xiphemu lexi ku hava maendli yo tsutsuma lama kumekaka kona.

3.4.1.1.1.7.3 **Lama ku fambaka nchumu muhulahula**

20.(a) **Xinyanyana** xa haha.

(b) **Phaphatana** ra haha.

(c) **Matluka** ma haha.

(d) **Phepha** ra haha.

Michumu leyi ku fambaka nchumu muhulahula leyi tirhaka na riendli **-haha** yi katsa tinhlokomhaka leti nga dzwihatiwa laha henhla, ku nga swilo swo tanihi **xinyanyana** eka xivulwa xa 20.(a); **phaphatana** eka xivulwa xa (b); **matluka** eka xivulwa xa (c) na **phepha** eka xivulwa xa (d). Loko hi xiya eka swikombiso leswi hi ta lemuka leswaku swilo leswi ku fambaka nchumu muhulahula leswi tirhaka na riendli **-haha** hi leswi nga ni timpapa na leswi vevukaka nakona swi kota ku va swi **haha** loko swi hungiwa hi moya.

3.5 Riendli -dledla

3.5.1 Nhlamuselo ya riendli -dledla

Riendli -**dledla** ri vula ku tsutsuma kantsongokantsongo hi ku teka magoza mantsongo hakanyingi swi endleriwa ku tiyisa miri ku tilulamisela ku ta ya eku tlangeni kumbe loko munhu a tsutsumile ngopfu u fanele a ringeta ku **dledla** hi ndlela ya ku gimeta mpfilumpfilu wa ntlangu emirini wa yena. Kahlekahle ku **dledla** ku nga vuriwa ku **dlodla** loko swiharhi swo tanihi homu, nyanyana leyi vuriwaka mapuhweni hambi yi ri mhangele, nhutlwa, nhongo na swin'wana leswi tsutsumaka hi ku nonoka.

3.5.1.1 Matirhelo ya riendli -dledla eswivulweni

3.5.1.1.1 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta nhlokomhaka

21.(a) **Socha** ra dledla.

(b) **Phorisa** ra dledla.

(c) **Mutlangi** wa dledla.

(d) **Homu** ya dledla.

(e) **Mhangele** ya dledla.

Riendli -**dledla** i riendli ro pfumala xiendliwa leri tirhaka ni tinhlokomhaka to tanihi michumu leyi hanyaka hikuva swi khumba matimba ya le ndzeni. Michumu leyi pfumelaka ku tirha tanihi tinhlokomhaka eka riendli -**dledla** i michumu yo tanihi leyi landzelaka: **socha** eka xivulwa xa 21.(a); **phorisa** eka xivulwa xa (b); **mutlangi** eka xivulwa xa(c); **homu** eka xivulwa xa (d) na **mhangele** eka xivulwa xa (e).

Riendli -**dledla** ri tlhela ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 21.(a) **socha** i agumente leyi averiwaka nhlamuselo ya muendli hikuva hi rona ri endlaka leswi riendli -**dledla** ri vulaka swona. Eka xivulwa xa (b) **phorisa** yi nyikiwa nhlamuselo ya muendli. Eka xivulwa xa (c) **mutlangi** yi nyikiwa nhlamuselo ya muendli hikuva loko a nga si sungula ntlangu u fanele a ringeta ku endla leswi vuriwaka hi riendli -**dledla** ku tilulamisela ntlangu, nakambe loko ntlangu wu fika emakumu, hi mfanelo mutlangi u languteriwa ku va a **dledla** tanihi ndlela ya ku gimeta mpfilumpfilu emirini wa yena. Eka xivulwa xa (d) **homu** yi averiwa nhlamuselo ya muendli hikuva i nchumu lowu hanyaka, naswona wa

tiendlisa leswi wu swi lavaka nakambe eka xivulwa xa (e) **mhangele** yi nyikiwa nhlamuselo ya muendli hikuva i nchumu lowu hanyaka lowu kotaka ku tiendlisa leswi riendli ri vulaka swona.

3.5.1.1.2 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilanzelandzhaku swa vundhawu

22.(a) Socha ra dledla **exitediyamu**.

(b) Phorisa ra dledla **epatwini**.

(c) Mutlangi wa dledla **egirawundini**.

(d) Homu ya dledla **emadyelweni**.

(e) Mhangele ya dledla **enkoveni**.

Riendli **-dledla** ri tlhela ri pfumela ku tirha ni tiagumente ta swilanzelandzhaku swa vundhawu hi ndlela leyi landzelaka: **exitediyamu** eka xivulwa xa 22.(a); **epatwini** eka xivulwa xa (b); **egirawundini** eka xivulwa xa (c); **emadyelweni** eka xivulwa xa (d) na **enkoveni** eka xivulwa xa (e). Hi nga vula leswaku michumu leyi yi tala ku **dledla** eka tindhawu leti nga ndlandlamuka.

Riendli **-dledla** ri tlhela ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 22.(a) **exitediyamu** yi averiwa nhlamuselo ya ndhawu laha socha ri endlaka leswi riendli ri vulaka swona. Eka xivulwa xa (b) **epatwini** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu laha leswi riendli **-dledla** ri vulaka swona swi humelelaka kona. Eka xivulwa xa (c) **egirawundini** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya ndhawu laha mutlangi a dledlaka kona. Eka xivulwa xa (d) **emadyelweni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu laha homu yi dledlaka kona. Eka xivulwa xa (e) **enkoveni** yi averiwa nhlamuselo ya ndhawu, hikuva hi laha mhangele yi endlaka leswi vuriwaka hi riendli **-dledla** kona.

3.5.1.1.3 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilanzelandzhaku swa maengeteri ma nkarhi

23.(a) Socha ra dledla **hi tiawara timbirhi**.

(b) Phorisa ra dledla **ku ringana tiawara timbirhi**.

(c) Mutlangi u dledla **hi awara ya n'we**.

(d) Homu ya dledla **nimixo**.

(e) Mhangele ya dledla **ninhlikanhi**.

Riendli **-dledla** ri pfumela ku tirha ni swilandzelandzhaku swa maengeteri ma nkarhi mo tanihi **hi tiawara timbirhi** eka xivulwa xa 23.(a); **ku ringana tiawara timbirhi** eka xivulwa xa (b); **hi awara ya n'we** eka xivulwa xa (c); **nkarhi wo tala** eka xivulwa xa (d); na **ka ha ri nkarhi** eka xivulwa xa (e).

Riendli **-dledla** ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 23.(a) **hi tiawara timbirhi** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya nkarhi hikuva yi kombisa xiphemu xa nkarhi lowu nga hela socha ri karhi ri **dledla**. Eka xivulwa xa (b) **ku ringana tiawara timbirhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi hikuva maendlekelo ma ku **dledla** ma tekile nkarhi wa tiawara timbirhi. Eka xivulwa xa (c) **hi awara ya n'we** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi hileswaku maendlekelo ma ku **dledla** ma sungurile hi awara ya n'we ku ya emahlweni. Eka xivulwa xa (d) **nimixo** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi hikuva yi kongomisa eka nkarhi wa loko ri xa, laha tihomu ti kumekaka ti tsutsumela emadyelweni ya rihlaza. Eka xivulwa xa (e) **ninhlikanhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi lowu dyambu ra ha vonakalaka laha mhangele yi ringetaka ku lava swakudya.

3.5.1.1.4 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa vundhawu ni maengeteri ma nkarhi

24.(a) Socha ra dledla **exitediyamu hi tiawara timbirhi**.

(b) Phorisa ra dledla **epatwini ku ringana tiawara timbirhi**.

(c) Mutlangi u dledla **egirawundini hi awara ya n'we**.

(d) Homu ya dledla **emadyelweni nimixo**.

(e) Mhangele ya dledla **enhoveni ninhlikanhi**.

Riendli **-dledla** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma vundhawu ni maengeteri ma nkarhi ma karhi ma landzelelana eka swivulwa tanihi **exitediyamu** eka xivulwa xa 24. (a), ku nga ndhawu laha ku tlangeriwaka mitlangu yo hambanahambana na **hi tiawara timbirhi**, ku nga riengeteri ra nkarhi lowu nga hela socha ri karhi ri **dledla** kona; **epatwini** eka xivulwa xa (b), ku nga riengeteri ra ndhawu, ku nga laha ku dledla ku endlekaka kona na **ku ringana tiawara timbirhi**, ku nga riengeteri ra nkarhi lowu phorisa ri nga **dledla** ha wona, hileswaku u endlile ntirho wo dledla ku ringana tiawara leti boxiweke. Tiawara timbirhi leti a dledleke tona ti kombisa

mfikelelo wa leswi a a kunguhate ku swi endla; **egirawundini** eka xivulwa xa (c), ku nga riengeteri ra ndhawu leri paluxaka ndhawu leyi ku dledla ka mutlangi ku humeelalaka kona na **hi awara ya n'we**, ku nga riengeteri ra nkarhi lowu leswi riendli ri vulaka swona swi nga sungula ha wona; **emadyelweni** eka xivulwa xa (d) i riengeteri ra ndhawu leri hi hlamuselaka laha ku dledla ka homu ku endlekaka kona kasi **nimixo** i riengeteri ra nkarhi lowu ku dledla ka homu ku endlekaka ha wona; **enhoveni** eka xivulwa xa (e) i riengeteri ra ndhawu kasi **ninhlikanhi** i riengeteri ra nkarhi wa ndzhenga.

Riendli **-dledla** ri tlhela ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 24.(a) **exithediyamu** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu hikuva hi laha socha ri endlaka leswi vuriwaka hi riendli kasi **hi tiawara timbirhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi lowu nga hela socha ri karhi ri **dledla** eka ndhawu leyi. Eka xivulwa xa (b) **epatwini** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu laha phorisa ri nga kumeka ri dledla kona kasi **ku ringana tiawara timbirhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi. Nkarhi wa kona hi lowu phorisa ri nga wu tirhisa ku dledla. Nkarhi lowu wu kombisa mfikelelo wa makungu ya phorisa ya ku dledla ku ringana nkarhi wo karhi, laha eka xivulwa lexi ku nga tiawara timbirhi. Eka xivulwa xa (c) **egirawundini** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu laha mutlangi a endlaka leswi hlamuseriwaka hi riendli kasi **hi awara ya n'we** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi lowu ntlangu wa ku **dledla** wu sungulaka ha wona. Eka xivulwa xa (d) **emadyelweni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu hikuva hi laha homu yi kumaka kona swakudya kasi **nimixo** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi hikuva hi wona nkarhi wa ku fihlula laha tihomu ti byisiwaka ti ya emadyelweni ku ya kuma swakudya. Eka xivulwa xa (e) **enhoveni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu leyi tlhumeke laha ku tshamaka swiharhi swa le nhoveni kasi **ninhlikanhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi wa dina laha mhangele yi ringeta ku kuma swakudya.

Riendli **-dledla** ri pfumela ku cinca nandzelelano wa swilandzelandzaku, hileswaku leri a ri ri emahlweni ri va emakumu, kasi leri a ri ri emakumu ri va emahlweni tanihi le ka swivulwa swa 24.(a-e) na swivulwa swa 25.(a-e) laha hansi:

25.(a) Socha ra dledla **hi tiawara timbirhi exithediyamu**.

(b) Phorisa ra dledla **ku ringana tiawara timbirhi epatwini**.

(c) Mutlangi u dledla **hi awara ya n'we egirawundini**.

(d) Homu ya dledla **nimixo emadyelweni**.

(e) Mhangele ya dledla **ninhlikanhi enhoveni**.

Riendli **-dledla** ri pfumela ku cinca nandzelelano wa swilanzelandzaku ku humelerisa timhaka to hambanahambana tanihi le ka swivulwa swa 25.(a - e) laha henhla. Eka swivulwa leswi timhaka leti tshikileriwaka i mhaka ya nkarhi lowu ku dledla ku humelelaka ha wona, hikuva mikarhi hi yona yi nga kusuhi ni riendli hi ku landza nandzelelano tanihi **hi tiawara timbirhi** eka xivulwa xa 25.(a); **ku ringana tiawara timbirhi** eka xivulwa xa (b); **hi awara ya n'we** eka xivulwa xa (c); **nimixo** eka xivulwa xa (d) na **ninhlikanhi** eka xivulwa xa (e). Hi nga vula leswaku eka swilanzelandzhaku swa nkarhi hi laha mhaka ya ku **dledla** yi kongomisiweke ngopfu kona, ku nga ri eka vundhawu tanihi **exitediyamu, epatwini, egirawundini, emadyelweni** na **enhoveni**, swo va kona ku engetela tinhlamuselo kambe a hi swona timhaka leti tshikileriwaka ngopfu.

3.5.1.1.5 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilanzelandzhaku swa mukhuva

26.(a) Socha ra dledla **ngopfu**.

(b) *Phorisa ra dledla **hi ku hatlisa**.

(c) Mutlangi u dledla **swinene**.

(d) Homu ya dledla **kwatsi**.

(e) Mhangele ya dledla **hi ku nonoka**.

Riendli **-dledla** ri nga pfumela ku tirha ni maengeteri ma mukhuva ku kombisa maendlekelo ya swilo tanihi **ngopfu** eka xivulwa xa 26.(a); **swinene** eka xivulwa xa (c); **kwatsi** eka xivulwa xa (d) na **hi ku nonoka** eka xivulwa xa (e).

Riendli **-dledla** a ri pfumeli ku tirha na riengeteri **hi ku hatlisa** hikuva ku hava vuxaka exikarhi ka rona na leswi riendli dledla ri vulaka swona. Tinhlamuselo ta kona ti kanetana.

Riendli **-dledla** ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi nga laha hanshi: Eka xivulwa xa 26.(a) **ngopfu** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva hikuva yi kombisa leswaku socha ri endla leswi riendli ri vulaka swona hi ndlela ya vuswikoti kumbe hi mikarhi yo tala. Eka xivulwa xa (b) **hi ku hatlisa** i agumente leyi onhaka xivulwa xi va xi nga twali hi ku va ri kanetana na leswi riendli dledla ri vulaka sona ku

nga ku tsutsuma hi ku nonoka. Eka xivulwa xa (c) **swinene** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva lowu mutlangi a dledlaka hawona. Eka xivulwa xa (d) **khwatsi** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va homu yi **dledla** kantsongokantsongo yi karhi yi lava ku dya byanyi bya rihlaza. Eka xivulwa xa (e) **hi ku nonoka** yi averiwa nhlamuselo ya mukhuva hikuva yi kombisa ku va mhangele yi tirha hi vurhonwana ku tisivela eka valala.

Hi nga vula leswaku riendli **-dledla** ra swi kota ku tirha na maengeteri ma mukhuva ma karhi ma landzelelana eka swivulwa tanihi le ka swivulwa leswi landzelaka:

27.(a) *Socha ra dledla **ngopfu hi ku hatlisa**.

(b) *Phorisa ra dledla **hi ku hatlisa ngopfu**.

(c) Mutlangi u dledla **swinene ngopfu**.

(d) Homu ya dledla **khwatsi hi ku nonoka**.

(e) Mhangele ya dledla **hi ku nonoka swinene**.

Eka swivulwa swa 27.(c-e), maengeteri ma mukhuva ma engetela nhlamuselo ya maendlekelo ya swilo loko michumu leyi hanyaka yi **dledla** eka tindhawu to hambanahambana tanihi **swinene** eka xivulwa xa (c) i riengeteri leri kombisaka ku tlula mpimo hi ku va ri tshikilela mhaka ya ku va mutlangi a endla hi rivilo, kasi **ngopfu** ri kombisa ku va mutlangi a endla leswi riendli ri vulaka swona mikarhi yo tala; **khwatsi** eka xivulwa xa (d) i riengeteri leri kombisaka ku va homu yi **dledla** kantsongokantsongo, kasi **hi ku nonoka** eka xivulwa xa (e) i riengeteri leri kombisaka ku va homu yi nga ri na ku vilela loko yi **dledla; hi ku nonoka** i riengeteri leri kongomisaka eka ku endla kantsongokantsongo, kasi **swinene** ri komba ku tlula mpimo eka maendlelo ya swilo. Hi nga vula leswaku maengeteri ma mukhuva lama ma tirha ku engetela tinhlamuselo mayelana ni leswaku timhaka ti humelela njhani.

Xivulwa xa 27.(a) a xi vulavuli hikwalaho ka swilandzelandzhaku swo ka swi kanetana na leswi riendli **-dledla** ri vulaka swona; Xivulwa xa (b) a xi twali hikuva swilandzelandzhaku swi fularhela nhlamuselo ya riendli **-dledla**.

3.5.1.1.6 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa vundhawu na maengeteri ma mukhuva

28.(a) Socha ra dledla **exitediyamu ngopfu**.

- (b) *Phorisa ra dledla **epatwini hi ku hatlisa**.
- (c) Mutlangi wa dledla **egirawundini swinene**.
- (d) Homu ya dledla **emadyelweni khwatsi**.
- (e) Mhangele ya dledla **enhoveni hi ku nonoka**.

Riendli **-dledla** ri tlhela ri pfumela ku tirha ni swilandzelandzhaku swa maengeteri ma vundhawu xikan'we ni maengeteri ma mukhuva ku engetela tinhlamuselo laha michumu yi humelalaka kona laha ku tshikileriwaka timhaka na mukhuva wa maendlekelo ya swilo. **Exitediyamu** eka xivulwa xa 28.(a), i riengeteri ra vundhawu na **ngopfu**, ku nga riengeteri ra maendlelo; **egirawundini** eka xivulwa xa (c), i riengeteri ra ndhawu na **swinene** ku nga riengeteri ra maendlelo; **emadyelweni** eka xivulwa xa (d), i riengeteri ra ndhawu na **khwatsi** ku nga riengeteri ra maendlelo na **enhoveni** eka xivulwa xa (e), i riengeteri ra ndhawu na **hi ku nonoka** , ku nga riengeteri ra maendlelo.

Xivulwa xa (b) a xi vulavuli. Lexi xi endlaka leswaku xi nga vulavuli I vukona bya xilandzelandzhaku xa **hi ku hatlisa**. Xilandzelandzhaku xa **hi ku hatlisa** xi kanetana na nhlamuselo ya riendli **-dledla** leri rona ri vulaka ku tsutsuma hi ku nonoka.

Riendli **-dledla** ri tlhela ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona eswivulweni hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa (a) **exitediyamu** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya ndhawu hikuva hi laha socha ri endlaka leswi riendli ri vulaka swona, kasi **ngopfu** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva. Hileswaku socha ra **dledla** eka ndhawu leyi mikarhi yo tala. Xivulwa xa (b) a xi vulavuli. Lexi xi endlaka leswaku xi nga vulavuli i vukona bya xilandzelandzhaku **hi ku hatlisa** lexi fularhelaka leswi riendli **-dledla** ri hlamuselaka swona. Eka xivulwa xa (c) **egirawundini** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, hikuva hi laha ku endlwaka mitlangu, kasi swinene yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va mutlangi a **dledla** eka ndhawu leyi mikarhi yo tala. Eka xivulwa xa (d) **emadyelweni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, hikuva hi laha tihomu ti kumaka swakudya kona, kasi **khwatsi** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva, hikuva ri kombisa hilaha homu yi dledlaka hakona. Eka xivulwa xa (e) **enhoveni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu hikuva hi laha timhangele tin'wana ti tshamaka kona, kasi **hi ku nonoka** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va mhangele yi **dledla** yi nga ri na ku vilela.

Riendli **-dledla** ri pfumela ku cinca nandzelelano wa swilanzelandzaku tanihi le ka swivulwa swa 28.(a-e) na swivulwa swa 29.(a-e) laha hansi:

29.(a) Socha ra dledla **ngopfu exitediyamu**.

(b) *Phorisa ra dledla **hi ku hatlisa epatwini**.

(c) Mutlangi u dledla **swinene egirawundini**.

(d) Homu ya dledla **khwatsi emadyelweni**.

(e) Mhangele ya dledla **hi ku nonoka enhoveni**.

Riendli **-dledla** ri tlhela ri pfumela ku tirha na maengeteri ma mukhuva ku engetela maendlelo lama tinhlokomhaka ti endlisaka xiswona leswi riendli ri vulaka swona tanihi **ngopfu** eka xivulwa xa 29.(a); **swinene** eka xivulwa xa (c); **khwatsi** eka xivulwa xa (d) na **hi ku nonoka** eka xivulwa xa (e).

Xivulwa xa (b) a xi vulavuli. Vukona bya xilanzelandzhaku **hi ku hatlisa** hi swona swi onhaka xivulwa lexi hikuva nhlamuselo ya xilanzelandzhaku hi ku hatlisa yi fularhela ya riendli **-dledla** leswi fambelanaka na ku tsutsuma hi ku nonoka.

Eka maengeteri ma mukhuva lama hi laha ku tshikileriwaka timhaka, kasi eka maengeteri ma vundhawu tanihi **exitediyamu**, **epatwini**, **egirawundini**, **emadyelweni** na **enhoveni** ma engetela vundhawu, kambe a hi wona ma tshikileriwaka.

3.5.1.1.6.1 Lama ku fambaka nchumu hinkwawo

30.(a) **Vafana** va dledla.

(b) **Vatlangi** va dledla.

(c) **Maphorisa** ma dledla.

(d) **Tihomu** ta dledla.

(e) **Mhangele** ya dledla.

Ku ya hi swikombiso leswi nga laha henhla, michumu leyi ku fambaka nchumu hinkwawo lowu wu tirhaka na riendli **-dledla** yi katsa tinhlokomhaka leti nga dzwihatiwa laha henhla, ku nga michumu leyi hanyaka tanihi **vafana** eka xivulwa xa (a), **vatlangi** eka xivulwa xa (b), **maphorisa** eka xivulwa xa (c), **tihomu** eka xivulwa

xa (d) na **mhangele** eka xivulwa xa (e). Loko hi kambisisa eka swikombiso leswi hi kuma leswaku swilo leswi ku fambaka nchumu hinkwawo leswi tirhaka na riendli -**dledla** i michumu leyi hanyaka leyi kotaka ku tiendlela swo karhi tanihileswi yi nga ni miehleketo.

3.5.1.1.6.2 Lama ku fambaka xirho xa nchumu wo karhi ntsena

Eka xiphemu lexi ku hava maendli yo -**tsutsuma** lama kumekaka kona.

3.5.1.1.6.3 Lama ku fambaka nchumu hi ndlela yin'we

Eka xiphemu lexi ku hava maendli yo -**tsutsuma** lama kumekaka kona.

3.5.1.1.6.4 Lama ku fambaka nchumu muhulahula

31.(a) **Vanhwanyana** va dledla.

(b) **Phorisa** ra dledla.

(c) **Mutlangi** wa dledla.

(d) **Hanci** ya dledla.

(e) **Nhutlwa** ya dledla.

Michumu leyi ku fambaka nchumu muhulahula leyi tirhaka na riendli -**dledla** yi katsa tinhlokomhaka leti nga dzwihatiwa laha henhla, ku nga michumu yo tanihi **vanhwanyana** eka xivulwa xa (a); **phorisa** eka xivulwa xa (b); **mutlangi** eka xivulwa xa (c); **hanci** eka xivulwa xa (d) na **nhutlwa** eka xivulwa xa (e). Loko hi xiya eka swikombiso leswi hi ta lemuka leswaku michumu leyi ku fambaka nchumu muhulahula leyi tirhaka na riendli -**dledla** i michumu leyi hanyaka tanihi vanhu na swiharhi leyi kotaka ku endla swo karhi .

3.6 Riendli -hlambela

3.6.1 Nhlamuselo ya riendli -hlambela

Ku **hlambela** swi vula ku va nchumu lowu hanyaka wu nghena ematini yo tala ivi wu khida wu karhi wu tihungata kumbe wu tsemakanya nambu lowu nga tala ku ya emuse ka wona. Loko munhu a hlambela u tirhisa mavoko kumbe swandla swa yena

ku khupela mati endzhaku, hileswaku a kuma matimba ya ku ya emahlweni a khupuka kumbe ku pela nambu.

3.6.1.1 Matirhelo ya riendli -hlambela exivulweni

3.6.1.1.1 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta nhlokomhaka

32.(a) **Murisi** wa hlambela.

(b) **Socha** ra hlambela.

(c) **Swihlangi** wa hlambela.

(d) **Nkwahle** wa hlambela.

(e) **Sekwa** ra hlambela.

Riendli -**hlambela** i riendli ro pfumala xiendliwa leri tirhaka ni tinhlokomhaka leti nga michumu leyi hanyaka tanihi **murisi** eka xivulwa xa 32.(a); **socha** eka xivulwa xa (b); **swihlangi** eka xivulwa xa (c); **nkwahle** eka xivulwa xa (d) na **sekwa** eka xivulwa xa (e). Hi nga vula leswaku riendli -**hlambela** ra swi kota ku tirha ri nga ri na xiendliwa kambe xivulwa xi karhi xi vulavula.

Riendli -**hlambela** ri tlhela ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona eka swivulwa. Eka swivulwa swa 32.(a-e) laha henhla riendli -**hlambela** ri tirha ni agumente yin'we, ku nga nhlokomhaka. Ku yisa emahlweni, riendli -**hlambela** ri nyika tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa (a) **murisi** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya muendli hikuva hi yena a endlaka leswi riendli -**hlambela** ri vulaka swona. Eka xivulwa xa (b) **socha** yi nyikiwa nhlamuselo ya muendli, hikuva hi rona ri endlaka leswi riendli ri vulaka swona. Eka xivulwa xa (c) **swihlangi** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya muendli. Eka xivulwa xa (d) **nkwahle** yi nyikiwa **nhlamuselo ya** muendli. Eka xivulwa xa (e) **sekwa** yi nyikiwa nhlamuselo ya muendli, hikuva hi rona ri endlaka leswi riendli ri vulaka swona.

3.6.1.1.2 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa vundhawu

33.(a) Murisi wa hlambela **enambyeni**.

(b) Socha ra hlambela **edan'wini**.

(c) Swihlangi swa hlambela **exikovanini**.

(d) Nkwahle wa hlambela **etiveni**.

(e) Sekwa ra hlambela **elwandle**.

Riendli **-hlambela** i riendli ro pfumala xiendliwa leri pfumelaka ku tirha ni xilandzelandzhaku xa vundhawu ku engetela tinhlamuselo eka xivulwa ku fana ni **enambyeni** tanihi murisi eka xivulwa xa 33.(a), **edan'wini** tanihi socha eka xivulwa xa (b), **exikovanini** tanihi swihlangi eka xivulwa xa (c), **etiveni** tanihi nkwahle eka xivulwa xa (d) na **elwandle** tanihi sekwa eka xivulwa xa (e).

Riendli **-hlambela** ri tlhela ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta swilandzelandzhaku eka swivulwa hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 33.(a) **enambyeni** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya ndhawu, hikuva hi laha murisi a hlambelaka kona. Eka xivulwa xa (b) **edan'wini** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, hikuva i ndhawu yi nga na mati wo tala. Eka xivulwa xa (c) **exikovanini** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, hikuva hi laha swihlangi swi hlambelaka kona. Eka xivulwa xa (d) **etiveni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, hikuva hi laha nkwahle wu hlambelaka kona. Eka xivulwa xa (e) **elwandle** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, hikuva i ndhawu leyi nga na mati yo tala, naswona sekwa ri kumeka ri karhi ri - **hlambela** kona.

3.6.1.1.3 Laha ri tirhaka ni swilandzelandzhaku swa maengeteri ma nkarhi

34.(a) Murisi wa hlambela **nimadyambu**.

(b) Socha ra hlambela **ku ringana tiawara timbirhi**.

(c) Swihlangi swa hlambela **hi awara ya n'we**.

(d) Nkwahle wa hlambela **nkarhi wo tala**.

(e) Sekwa ra hlambela **nimixo**.

Riendli **-hlambela** na rona ri tirha na maengeteri mo karhi ku humelerisa nkarhi lowu timhaka ti nga humelalaka hawona ni ku gimeta xiendleko. Riendli **-hlambela** ri tirha na maengeteri ma nkarhi hi ndlela leyi landzelaka: **nimadyambu** eka xivulwa xa 34.(a); **ku ringana tiawara timbirhi** eka xivulwa xa (b); **hi awara ya n'we** eka xivulwa xa (c); **nkarhi wo tala** eka xivulwa xa (d) na **nimixo** eka xivulwa xa (e).

Riendli **-hlambela** ri nyika tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 34.(a) **nimadyambu** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi,

hikuva i nkarhi wa loko ri perile laha varisi va bohekaka ku **hlambela** loko ku ri ni nambu ku ya ekaya. Eka xivulwa xa (b) **ku ringana tiawara timbirhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi lowu nga hela socha ri karhi ri hlambela ku ya emuse kumbe ku tlulela eka tlhelo lerin'wana ra nambu. Eka xivulwa xa (c) **hi awara ya n'we** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi lowu swihlangi swi sungulaka ku **hlambela**, hileswaku loko nkarhi lowu wu nga si fika swihlangi a swi nge hlambeli. Eka xivulwa xa (d) **nkarhi wo tala** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi lowu xikokovi lexi vuriwaka nkwahle xi hanyaka ematini hambi ku ri ehangle, naswona xi kumekaka xi karhi xi **hlambela** mikarhi ni mikarhi ku huma ni ku nghena ematini. Eka xivulwa xa (e) **nimixo** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi lowu sekwa ri talaka ku hlambela ematini, hikuva i huku ya le matini.

3.6.1.1.4 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa vundhawu ni maengeteri ma nkarhi

35.(a) Murisi wa hlambela **enambyeni nkarhi wo tala**.

(b) Socha ra hlambela **edan'wini ku ringana tiawara timbirhi**.

(c) Swihlangi swi hlambela **exikovanini hi awara ya n'we**.

(d) Nkwahle wa hlambela **etiveni nkarhi wo tala**.

(e) Sekwa ri hlambela **elwandle nimixo**.

Riendli **-hlambela** ri tlhela ri pfumela ku tirha ni swilandzelandzhaku swa vundhawu ni maengeteri ma nkarhi tanihi **enambyeni** eka xivulwa xa 35.(a), ku nga ndhawu leyi nga na mati yo tala, naswona murisi wa boheka ku **hlambela** loko a fanele a ya emuse ka nambu, kasi **nkarhi wo tala** i riengeteri ra nkarhi lowu nga riki na mpimo; **edan'wini** eka xivulwa xa (b) ku kongomisiwa eka ndhawu leyi nga na mati mo tala laha socha a ri boheka ku **hlambela** kona ka nkarhi wo leha ku ya emuse ka nambu, **ku ringana tiawara timbirhi** i riengeteri ra nkarhi lowu nga hela ku karhi ku hlamberiwa; **exikovanini** eka xivulwa xa (c) i riengeteri ra vundhawu leri kongomisaka eka ndhawu leyi nga na mati mantsongo laha swihlangi swi talaka ku **hlambela** ni nhlikanhi, kasi **hi awara ya n'we** i riengeteri ra nkarhi leri tshikilelaka nkarhi lowu timhaka ta ku **hlambela** ti sungulaka hi wona; **etiveni** eka xivulwa xa (d) i riengeteri ra ndhawu leri kombisaka ndhawu laha ku hlambela ku humelelaka kona, kasi **nkarhi wo tala** i riengeteri ra nkarhi lowu nga riki na mpimo lowu nkwahle wu

talaka ku **hlambela** hi wona ku ya emuse ka nambu; **elwandle** eka xivulwa xa (e) i riengeteri ra ndhawu, kasi **nimixo** i riengeteri ra nkarhi lowu sekwa ri kumekaka ri ri karhi ri **hlambela**.

Loko hi cinca nandzelelano wa swilanzelandzhaku, riendli **-hlambela** ri humelerisa timhaka leti hambaneke eka swivulwa swa 35.(a-e) na swivulwa swa 36.(a-e).

36.(a) Murisi wa hlambela **nkarhi wo tala enambyeni**.

(b) Socha ra hlambela **ku ringana tiawara timbirhi edan'wini**.

(c) Swihlangi wa hlambela **hi awara ya n'we exikovanini**.

(d) Nkwahle wa hlambela **nkarhi wo tala etiveni**.

(e) Sekwa ra hlambela **nimixo elwandle**.

Loko swilanzelandzhaku swa nkarhi swi tshama endzhaku ka riendli, swi kombisa leswaku hi laha timhaka ti tshikileriwaka kona ngopfu tanihi **nkarhi wo tala** eka xivulwa xa 36.(a); **ku ringana tiawara timbirhi** eka xivulwa xa (b); **hi awara ya n'we** eka xivulwa xa (c); **nkarhi wo tala** eka xivulwa xa (d) na **nimixo** eka xivulwa xa (e). Ku yisa emahlweni, maengeteri ma vundhawu ma tirha ku engetela timhaka ta laha michumu yi humelelaka kona tanihi **enambyeni, edan'wini, exikovanini, etiveni na elwandle** kambe a hi laha timhaka ti tshikileriwaka ngopfu.

3.6.1.1.5 **Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilanzelandzhaku swa maengeteri ma mukhuva**

37.(a) Murisi wa hlambela **ngopfu**.

(b) Socha ri hlambela **swinene**.

(c) Swihlangi swi hlambela **hi ku nonoka**.

(d) Nkwahle wu hlambela **hi ku hatlisa**.

(e) Sekwa ra hlambela **swinene**.

Riendli **-hlambela** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma mukhuva hi ndlela leyi landzelaka: **ngopfu** tanihi murisi eka xivulwa xa 37.(a); **swinene** tanihi socha eka xivulwa xa (b); **hi ku nonoka** tanihi swihlangi eka xivulwa xa (c); **hi ku hatlisa** tanihi nkwahle eka xivulwa xa (d); na **swinene** tanihi sekwa eka xivulwa xa (e).

Riendli -**hlambela** ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi nga laha hansi: Eka xivulwa xa 37.(a), **ngopfu** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va murisi a **hlambela** hi matimba. Eka xivulwa xa (b), **swinene** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva, hikuva yi kombisa ku va socha ri **hlambela** ku tlula mpimo ku nga ri na ku tlhelela endzhaku. Eka xivulwa xa (c), **hi ku nonoka** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva, hikuva yi kombisa ku va swihlangi swa ha ri ku dyondzeni ku **hlambela**. Eka xivulwa xa (d), **hi ku hatlisa** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku endla leswi riendli ri vulaka swona hi xihatla ku nga ri na ku dya nkarhi. Eka xivulwa xa (e), **swinene** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va sekwa ri **hlambela** mikarhi hinkwayo.

Hi nga boxa leswaku maengeteri ma mukhuva ma nga landzelelana eka swivulwa tanihi eka swivulwa swa 37.(a-e) na le ka swivulwa swa 38.(a-e) laha hansi:

38.(a) Murisi wa hlambela **ngopfu swinene**.

(b) Socha ri hlambela **swinene ngopfu**.

(c) Swihlangi swi hlambela **hi ku nonoka swinene**.

(d) Nkwahle wu hlambela **hi ku hatlisa ngopfu**.

(e) Sekwa ra hlambela **hi ku nonoka swinene**.

Loko swilandzelandzhaku swa maengeteri ma mukhuva ma landzelelana eka swivulwa hi ndlela leyi, eka riengeteri leri nga le kusuhi ni riendli hi laha ku tshikileriwaka mhaka ngopfu tanihi **ngopfu** eka xivulwa xa 38.(a) i riengeteri leri tshikilelaka mhaka ya ku va murisi a **hlambela** mikarhi yo tala, kasi **swinene** i riengeteri leri humelerisa mhaka ya ku va murisi a hlambela ku tlula mpimo; **swinene** eka xivulwa xa (b) i riengeteri leri nga kusuhi hi riendli, naswona ri tshikilela mhaka ya ku va socha ri **hlambela** hi rivilo, kasi **ngopfu** i riengeteri leri engetela mhaka ya ku va timhaka ti humelela mikarhi yo tala; **hi ku nonoka** eka xivulwa xa (c) i riengeteri leri tshikilelaka mhaka ya ku va swihlangi swi le ku dyondzeni ku **hlambela** nakona swi endla kantsongokantsongo swi kha swi chava ku nyupela swi nwela ematini, kasi **swinene** i ringeteri ra vumbirhi leri kombisaka leswaku swihlangi swa nonoka ku tlula mpimo; **hi ku hatlisa** eka xivulwa xa (d) i riengeteri leri tshikilelaka leswaku nkwahle wa endla leswi riendli ri vulaka swona hi rivilo, kasi **ngopfu** i riengeteri leri kombisaka ku va nkwahle wu endla hi ku tlula mpimo hikuva hi laha

wu tshamaka kona nakona wu toloverile ku **hlambela; hi ku nonoka** eka xivulwa xa (e) ri tshikilela mhaka ya ku va sekwa ri endla ri nga ri na ku vilela, kasi **swinene** ri engetela mhaka ya ku **hlambela** kahle.

3.6.1.1.6 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilanzelandzhaku swa maengeteri ma vundhawu ni swa maengeteri ma mukhuva

39.(a) Murisi wa hlambela **enambyeni ngopfu**.

(b) Socha ra hlambela **edan'wini swinene**.

(c) Swihlangi swi hlambela **exikovanini hi ku nonoka**.

(d) Nkwahle wa hlambela **etiveni hi ku hatlisa**.

(e) Sekwa ra hlambela **elwandle swinene**.

Riendli -**hlambela** ri pfumela ku tirha ni swilanzelandzhaku swa maengeteri ma vundhawu ni maengeteri ma nkarhi ku engetela tinhlamuselo eka xivulwa tanihi le ka **enambyeni** eka xivulwa xa (a), ku nga riengeteri ra vundhawu leri humelerisaka mhaka ya laha ku hlamberiwaka kona, nakambe hi laha ku tshikileriwaka timhaka, kasi **ngopfu** i riengeteri ra mukhuva wa ku va ku nga ri na maendlelo man'wana handle ka ku hlambela leswaku a pela nambu; **edan'wini** eka xivulwa xa (b) i riengeteri ra ndhawu leyi nga na mati yo tala laha socha ri hlambelaka kona, nakona hi laha ku tshikileriwaka timhaka, kasi **swinene** i riengeteri ra mukhuva wa ku tlula mpimo hikwalaho ka xivangelo xo tanihi tinyimpi; **exikovanini** eka xivulwa xa (c) i riengeteri ra ndhawu leyi nga na mati mantsongo laha swihlangi swi talaka ku - **hlambela** kona, kasi **hi ku nonoka** i riengeteri ra maendlelo ya ku va swihlangi swi - **hlambela** hi vukheta; **etiveni** eka xivulwa xa (d) i riengeteri ra vundhawu leyi nga na mati yo tala laha ku tshamaka nkwahle, nakambe hi laha ku tshikileriwaka timhaka, kasi **hi ku hatlisa** i maendlelo ya ku tsutsuma; **elwandle** eka xivulwa xa (e) i riengeteri ra vundhawu leyi nga na mati yo tala laha ku tshikileriwaka timhaka, kasi **swinene** i riengeteri ra mukhuva wa leswaku elwandle hi laha sekwa ri hlambelaka kahlekahle.

Nandzelelano wa swilanzelandzaku wu nga cincywa ku kota swivulwa swa 39.(a-e) laha henhla na swivulwa swa 40.(a-e) laha hansi:

40.(a) Murisi wa hlambela **ngopfu enambyeni**.

- (b) Socha ra hlambela **swinene edan'wini**.
- (c) Swihlangi swa hlambela **hi ku nonoka exinkovanini**.
- (d) Nkwahle wa hlambela **hi ku hatlisa etiveni**.
- (e) Sekwa ra hlambela **swinene elwandle**.

Loko swilandzelandzhaku swi landzelelana hi ndlela leyi, eka maengeteri ma mukhuva hi laha ku tshikileriwaka kona tanihi **ngopfu** eka xivulwa xa 40.(a); **swinene** eka xivulwa xa (b); **hi ku nonoka** eka xivulwa xa (c); **hi ku hatlisa** eka xivulwa xa (d); na **swinene** eka xivulwa xa (e). Maengeteri ma vundhawu ma kota ku engetela tinhlamuselo, kasi a hi le ka wona ku tshikileriwaka ngopfu tanihi **enambyeni, edan'wini, exikovanini, etiveni** na **elwandle** eka swivulwa swa 40.(a-e).

3.6.1.1.6.1 Lama ku fambaka nchumu hinkwawo

- 41.(a) **Mutlangi** wa hlambela.
 - (b) **Socha** ra hlambela.
 - (c) **Mufana** wa hlambela.
 - (d) **Nkwahle** wa hlambela.
 - (e) **Sekwa** ra hlambela

Hi nga tlhela hi vula leswaku eka swikombiso leswi nga laha henhla, michumu leyi ku fambaka nchumu hinkwawo lowu wu tirhaka na riendli **-hlambela** yi katsa tinhlokomhaka leti nga dzwihatiwa laha henhla, ku nga michumu leyi hanyaka tanihi **mutlangi** eka xivulwa xa 41.(a), **socha** eka xivulwa xa (b), **mufana** eka xivulwa xa (c), **nkwahle** eka xivulwa xa (d), na **sekwa** eka xivulwa xa (e). Loko hi xiya eka swikombiso leswi hi ta vona leswaku michumu leyi ku fambaka nchumu hinkwawo lowu tirhaka na riendli **-hlambela** i michumu leyi hanyaka leyi kotaka ku tiendlisa swo karhi.

3.6.1.1.6.2 Lama ku fambaka xirho xa nchumu wo karhi ntsena

Eka xiphemu lexi ku hava maendli lama nga na nhlamuselo yo **tsutsuma** lama kumekaka kona.

3.6.1.1.6.3 Lama ku fambaka nchumu hi ndlela yin'we

Eka xiphemu lexi ku hava maendli lama nga na nhlamuselo yo **tsutsuma** lama kumekaka kona.

3.6.1.1.6.4 Lama ku fambaka nchumu muhulahula

42.(a) **Nhwanyana** wa hlambela.

(b) **Socha** ra hlambela.

(c) **Varisi** va hlambela.

(d) **Nkwahle** wa hlambela.

(e) **Sekwa** ra hlambela.

Riendli **-hlambela** ri tirha ni michumu leyi ku fambaka nchumu muhulahula leyi yi katsaka tinhlokomhaka leti nga dzwihatiwa laha henhla, ku nga michumu yo tanihi **nhwanyana** eka xivulwa xa (a); **socha** eka xivulwa xa (b); **varisi** eka xivulwa xa (c); na **nkwahle** eka xivulwa xa (d) na **sekwa** eka xivulwa xa (e). Hi nga vula leswaku loko hi xiya eka swikombiso leswi hi ta kuma leswaku michumu leyi ku fambaka nchumu muhulahula leyi tirhaka na riendli **-hlambela** i michumu leyi hanyaka ni ku nghena ematini yo tala ivi yi bamuzela kona yi karhi yi tihungata kumbe ku tsemakanya nambu.

3.7 Riendli -jaha

3.7.1 Nhlamuselo ya riendli -jaha

Riendli **-jaha** ri vula ku endla swilo hi xihatla ngopfungopfu swi vula ku tsutsumisa kumbe ku tsutsuma ka swiharhi tanihi tihanci hambu ku ri timbhongolo.

3.7.1.1 Matirhelo ya riendli -jaha eswivulweni

3.7.1.1.1 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta nhlokomhaka

43.(a) **Hanci** ya jaha.

(b) **Mbhongolo** ya jaha.

(c) **Ndlopfu** ya jaha.

(d) **Nhutlwa** ya jaha.

(e) **Mpfundla** wa jaha.

Riendli **-jaha** i riendli ro pfumala xiendliwa leri tirhaka ni tinhlokomhaka leti nga michumu leyi hanyaka tanihi **hanci** eka xivulwa xa 43.(a); **mbhongolo** eka xivulwa xa (b); **ndlopfu** eka xivulwa xa (c); **nhutlwa** eka xivulwa xa (d) na **mpfundla** eka xivulwa xa (e).

Riendli **-jaha** ri tlhela ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 43.(a) **hanci** i agumente leyi nga tshama eka ndhawu ya nhlokomhaka, naswona yi nyikiwa nhlamuselo ya muendli hikuva hi yona yi endlaka leswi riendli ri vulaka swona. Eka xivulwa xa (b) **mbhongolo** yi nyikiwa nhlamuselo ya muendli. Eka xivulwa xa (c) **ndlopfu** yi nyikiwa nhlamuselo ya muendli hikuva hi yona yi jahaka. Eka xivulwa xa (d) **nhutlwa** yi nyikiwa nhlamuselo ya muendli. Eka xivulwa xa (e) **mpfundla** wu nyikiwa nhlamuselo ya muendli hikuva hi wona wu endlaka leswi hlamuseriwaka hi riendli.

3.7.1.1.2 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilanzelandzhaku swa maengeteri ma vundhawu

44.(a) Hanci ya jaha **epatwini**.

(b) Mbhongolo ya jaha **emananga**.

(c) Ndlopfu ya jaha **entangeni wa swiharhi**.

(d) Nhutlwa ya jaha **enhoveni**.

(e) Mpfundla wa jaha **enkoveni**.

Riendli **-jaha** ri pfumela ku tirha ni swilanzelandzhaku swa maengeteri ma vundhawu ku engetela tinhlamuselo ta laha michumu yi humelelaka kona ku fana ni le **epatwini** tanihi hanci eka xivulwa xa 44.(a); **emananga** tanihi mbhongolo eka xivulwa xa (b); **entangeni wa swiharhi** tanihi ndlopfu eka xivulwa xa (c); **enhoveni** tanihi nhutlwa eka xivulwa xa (d) na **enkoveni** tanihi mpfundla eka xivulwa xa (e).

Riendli **-jaha** ri tlhela ri nyika tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi nga laha hansi: Eka xivulwa xa 44.(a) **epatwini** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu laha hanci ri jahaka kona. Eka xivulwa xa (b) **emananga** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu hikuva hi laha timbhongolo ti tshamaka ti karhi ti kumeka kona ngopfu. Eka

xivulwa xa (c) **entangeni wa swiharhi** yi averiwa nhlamuselo ya ndhawu hikuva hi laha ku hlayisiwaka swiharhi swo tanihi ndlopfu. Eka xivulwa xa (d) **enhoveni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu hikuva hi laha nhutlwa yi endlaka leswi vuriwaka hi riendli. Eka xivulwa xa (e) **enkoveni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu hikuva hi laha mpfundla wu endlaka leswi riendli ri vulaka swona.

3.7.1.1.3 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa maengeteri ma nkarhi

45.(a) Hanci ya jaha **hi tiawara timbirhi**.

(b) Mbhongolo ya jaha **nkari wo tala**.

(c) Ndlopfu ya jaha **nimixo**.

(d) Mpfundla wa jaha **nimadyambu**.

(e) Nhutlwa ya jaha **ku ringana tiawara timbirhi**.

Riendli -**jaha** ri pfumela ku tirha ni riengeteri ra nkarhi kusuhi na rona exivulweni ku engetela nhlamuselo ya nkarhi lowu timhaka ti humelelaka ha wona tanihi **hi tiawara timbirhi** eka xivulwa xa 45.(a); **nkari wo tala** eka xivulwa xa (b); **nimixo** eka xivulwa xa (c); **nimadyambu** eka xivulwa xa (d) na **ku ringana tiawara timbirhi** eka xivulwa xa (e).

Riendli -**jaha** ri tlhela ri nyika tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 45.(a) **hi tiawara timbirhi** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya nkarhi lowu kongomisaka eka mfikelelo, hikuva laha ku ringanelaka tiawara timbirhi hi laha ku gimetiwaka leswi riendli ri vulaka swona. Eka xivulwa xa (b) **nkari wo tala** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi, hikuva ku va mbhongolo yi jaha i nchumu lowu humelelaka mikarhi leyi nga riki na mpimo. Eka xivulwa xa (c) **nimixo** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi. Eka xivulwa xa (d) **nimadyambu** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi hikuva mpfundla wu ta va wu ringeta ku kuma ku tumbela nivusiku. Eka xivulwa xa (e) **ku ringana tiawara timbirhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi lowu nhutlwa yi tsutsumaka ha wona, hileswaku loko wu hela nhutlwa yi ta yima ku endla leswi riendli ri vulaka swona.

3.7.1.1.4 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilanzelandzhaku swa maengeteri ma vundhawu ni maengeteri ma nkarhi

46.(a) Ndlopfu ya jaha **entangeni wa swiharhi** nimixo.

(b) Nhutlwa ra jaha **enhoveni** nimadyambu.

(c) Hanci ya jaha **epatwini** hi tiawara timbirhi.

(d) Mbhongolo ya jaha **emananga** nkarhi wo tala.

(e) Mpfundla wa jaha **enkoveni** ku ringana tiawara timbirhi.

Riendli -**jaha** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma vundhawu xikan'we ni maengeteri ma nkarhi tanihi le ka swivulwa swa 46.(a-e) ku humelerisa tinhlamuselo leto enta. Eka swivulwa leswi timhaka ti tshikileriwa eka vundhawu hikuva hi wona maengeteri lama nga ekusuhi ni riendli tanihi **entangeni wa swiharhi** eka xivulwa xa (a), ku nga ndhawu laha ku hlayisiwaka swiharhi swa nhova na **nimixo**, ku nga nkarhi wa laha dyambu ra ha huma; **enhoveni** eka xivulwa xa (b), ku nga ndhawu ya leyi nga ni swihlahla ni byanyi, **nimadyambu**, ku nga nkarhi wa loko riperile; **epatwini** eka xivulwa xa (c), ku nga ndhawu laha ku fambaka mimovha na **hi tiawara timbirhi**, ku nga riengeteri ra nkarhi; **emananga** eka xivulwa xa (d) i ndhawu leyi nga riki na rihanyo ku nga riki na mati hambu ku ri mirhi na **nkarhi wo tala**, ku nga mikarhi leyi nga riki na mpimo na **enkoveni** eka xivulwa xa (e), ku nga ndhawu leyi nga exikarhi ka tintshava na **ku ringana tiawara timbirhi** ku nga riengeteri ra nkarhi.

Swilanzelandzhaku leswi swi tlhela swi averiwa tinhlamuselo hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 46.(a) **entangeni wa swiharhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu hikuva hi laha hlayisiwaka tindlopfu tanihi swiharhi leswi nga ri na vuxaka ni vanhu, kasi **nimixo** yi averiwa nhlamuselo ya nkarhi hikuva loko ri xile ndlopfu yi lava ku dya nakona yi **jaha** ku ya lava swakudya. Eka xivulwa xa (b) **enhoveni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu laha swiharhi swo tanihi nhutlwa ti tshamaka kona, kasi **nimadyambu** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi wa loko ri perile, nhutlwa yi tala ku **jaha** ku ya tumbela va nivusiku. Eka xivulwa xa (c) **epatwini** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu laha hanci yi talaka ku **jaha** eka mphikizano, kasi **hi tiawara timbirhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi wa mfikelelo. Eka xivulwa xa (d) **emananga** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu hikuva hi laha timbhongolo ti talaka ku kumeka kona, kasi **nkarhi wo tala** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi hikuva swifuwo leswi swi tala ku

kumeka eka tindhawu to tanihi le mananga, hikuva ti hanya kahle eka tindhawu ta kona. Eka xivulwa xa (e) **enkoveni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu laha mpfundla wu talaka ku kumekaka kona, kasi **ku ringana tiawara timbirhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi lowu mpfundla wu nga **jaha** ku ringeta ku tiponisa eka valala kambe nkarhi wu gimeta mhaka ya ku **jaha**.

Loko hi cinca nandzelelano wa swilanzelandzaku swivulwa swi ta va swi humelerisa tinhlamuselo leti hambaneke tanihi le ka swivulwa swa 46.(a-e) na swivulwa swa 47.(a-e) laha hansi.

47.(a) Ndlopfu ya jaha **nimixo entangeni wa swiharhi**.

(b) Nhutlwa ra jaha **nimadyambu enhoveni**.

(c) Hanci ya jaha **hi tiawara timbirhi epatwini**.

(d) Mbhongolo ya jaha **nkarhi wo tala emananga**.

(e) Mpfundla wa jaha **ku ringana tiawara timbirhi enkoveni**.

Loko ku cinciwa nandzelelano wa swilanzelandzhaku eka swivulwa riendli -**jaha** ri humelerisa tinhlamuselo hi ndlela ya leswaku maengeteri lama nga kusuhi ni riendli hi laha timhaka ti tshikileriwaka kona tanihi **nimixo** eka xivulwa xa 47.(a); **nimadyambu** eka xivulwa xa (b); **hi tiawara timbirhi** eka xivulwa xa (c); **nkarhi wo tala** eka xivulwa xa (d); na **ku ringana tiawara timbirhi** eka xivulwa xa (e). Hi ndlela leyi, maengeteri ma vundhawu ma kona ku engetela timhaka ta vundhawu tanihi **entangeni wa swiharhi, enhoveni, epatwini, emananga**, na **enkoveni** kambe a hi kona ku tshikileriwaka timhaka.

3.7.1.1.5 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilanzelandzhaku swa maengeteri ma mukhuva

48.(a) Hanci ya jaha **swinene**.

(b) Mbhongolo yi jaha **khwatsi**.

(c) Nhutlwa ra jaha **swintsongo**.

(d) Ndlopfu ya jaha **hi ku nonoka**.

(e) Mpfundla wa jaha **swinene ngopfu**.

Riendli **-jaha** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma mukhuva ku humelerisa maendlekelo ya swilo tanihi **swinene** eka xivulwa xa 48.(a); **khwatsi** tanihi mbhongolo eka xivulwa xa (b); **swintsongo** tanihi nhutlwa eka xivulwa xa (c); **hi ku nonoka** tanihi ndlopfu eka xivulwa xa (d) na **swinene** tanihi mpfundla eka xivulwa xa (e).

Riendli **-jaha** ri avela tinhlamuselo eka tiagumente hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 48.(a) **swinene** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva hikuva hanci yi tala ku tirha swa mphikizano laha yi jahaka ku tlula mpimo. Eka xivulwa xa (b) **khwatsi** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku endla swilo kantsongokantsongo. Eka xivulwa xa (c), **swintsongo** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku nhutlwa yi endla leswi riendli ri vulaka swona ka nkarhi lowu ringanelaka wu nga kombi mpfuka wo karhi. Eka xivulwa xa (d) **hi ku nonoka** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku endla nchumu hi vukheta, hikuva ndlopfu i xiharhi lexikulu ngopfu, naswona a xi tali ku **jaha** loko ku nga ri na valala. Eka xivulwa xa (e) **swinene** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva, hikuva loko mpfundla wu **jaha** wu tlula ni swihlahla ku kombisa ku endla hi ku tlurisa mpimo.

49.(a) Hanci ya jaha **swinene ngopfu**.

(b) Mbhongolo yi jaha **khwatsi ngopfu**.

(c) Nhutlwa ya jaha **swintsongo ngopfu**.

(d) Ndlopfu ya jaha **hi ku nonoka ngopfu**.

(e) Mpfundla wa jaha **swinene ngopfu**.

Riendli **-jaha** ri tlhela ri tirha ni maengeteri ma mukhuva ma karhi ma landzelelana tanihi **swinene** eka xivulwa xa 49.(a), ku nga riengeteri leri kongomisaka eka ku tlula mpimo, kasi **ngopfu** i riengeteri leri kombisaka ku va hanci yi **jaha** ku tlula mpimo mikarhi yo tala; **khwatsi** eka xivulwa xa (b) i riengeteri leri vulaka ku va mbhongolo yi **jaha** kantsongokantsongo kasi **ngopfu** ri kombisa ku va swi humelela mikarhi yo tala; **swintsongo** eka xivulwa xa (c) i riengeteri leri tshikilela mhaka ya ku va nhutlwa ri endla leswi riendli ri vulaka swona ri nga vileri, kasi **swintsongo** tanihi riengeteri ra vumbirhi ri tshikilela ku va nhutlwa yi tshama yi **jaha** hi ku nonoka; **hi ku nonoka** eka xivulwa xa (d) i riengeteri leri tshikilelaka mhaka ya ku va ndlopfu yi **jaha** kantsongokantsongo, kasi **ngopfu** i riengeteri ra vumbirhi leri kombisaka ku va

ndlopfu yi tshama yi **jaha** yi nga vileri tanihi xiharhi lexikulu ngopfu; **swinene** eka xivulwa xa (e) i riengeteri leri nga kusuhi ni riendli **-jaha** nakona ri vula ku va mpfundla wu endla leswi riendli ri vulaka swona ku tlula mpimo, kasi **ngopfu** ri kombisa ku va mpfundla wu endla leswi mikarhi yo tala hi xikongomelo xa ku ringeta ku tiponisa eka valala va xona tanihi xiharhi lexintsongo. Hi nga vula leswaku loko maengeteri ma mukhuva ma landzelelana hi ndlela leyi eka swivulwa ma hi pfuna ku twisisa maendlekelo ya swilo emiehleketweni.

3.7.1.1.6 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa maengeteri ma vundhawu na maengeteri ma mukhuva

50.(a) Hanci ya jaha **epatwini swinene**.

(b) Mbhongolo ya jaha **emananga khwatsi**.

(c) Ndlopfu ya jaha **entangeni wa swiharhi switsongo**.

(d) Nhutlwa ra jaha **enhoveni hi ku nonoka**.

(e) Mpfundla wa jaha **enkoveni swinene**.

Riendli **-jaha** ri tlhela ri pfumela ku tirha ni swilandzelandzhaku swa vundhawu ni maengeteri ma mukhuva tanihi **epatwini** eka xivulwa xa 50.(a), ku nga riengeteri ra vundhawu laha hanci yi jahaka kona, kasi **swinene** i riengeteri leri hi byelaka maendlekelo ya ku va swilo swi endliwa hi ku nyanyisa; **emananga** eka xivulwa xa (b) i riengeteri ra vundhawu leri nga riki na mirhi kumbe byanyi laha mbhongolo yi talaka ku **jaha** kona, kasi **khwatsi** i riengeteri ra mukhuva wo endla hi ku nonoka; **entangeni wa swiharhi** eka xivulwa xa (c) i riengeteri ra ndhawu leyi ku hlayisiwaka tindlopfu, kasi **swintsongo** i riengeteri ra mukhuva wa ku endla swilo swi nga voniwi mpfuka lowu yaka ekule; **enhoveni** eka xivulwa xa (d) i riengeteri ra ndhawu laha swiharhi swa nhova swi tshamaka kona kasi **hi ku nonoka** i riengeteri ra mukhuva wa ku **jaha** kantsongokantsongo; **enkoveni** eka xivulwa xa (e) i riengeteri ra ndhawu leyi nga le xikarhi ka tintshava, kasi **swinene** i riengeteri ra mukhuva wa ku endla hi ku tlula mpimo.

Loko hi cinca nandzelelano wa swilandzelandzaku swivulwa swi nyika tinhlamuselo leti hambaneke tanihi le ka swivulwa swa 50.(a-e) na swivulwa swa 51.(a-e) laha hansi:

- 51.(a) Hanci ya jaha **swinene epatwini**.
- (b) Mbhongolo ya jaha **khwatsi emananga**.
- (c) Ndlopfu ya jaha **swintsongo entangeni wa swiharhi**.
- (d) Nhutlwa ra jaha **hi ku nonoka enhoveni**.
- (e) Mpfundla wa jaha **ngopfu enkoveni**.

Riendli **-jaha** ri pfumela ku tirha ni maengeteri hi ndlela leyi ku humelerisiwaka mhaka ya leswaku timhaka ti tshikileriwa eka mukhuva ngopfu, kasi maengeteri ma vundhawu ma tirha ku engetela tinhlamuselo ta vundhawu eka swivulwa. Maengeteri ma mukhuva lama riendli **-jaha** ri pfumelaka ku tirha na wona hi lama landzelaka: **swinene** eka xivulwa xa 51.(a); **khwatsi** eka xivulwa xa (b); **swintsongo** eka xivulwa xa (c); **hi ku nonoka** eka xivulwa xa (d) na **ngopfu** eka xivulwa xa (e). Maengeteri ya vundhawu wo tanihi, **epatwini, emananga, entangeni wa swiharhi, enhoveni, na enkoveni** ma tirha ku engetela tinhlamuselo ta vundhawu ntsena.

3.7.1.1.6.1 Lama ku fambaka nchumu hinkwawo

Hi ta tlhela hi tirhisa swikombiso leswi andlariweke eka swivulwa swa 43.(a-e) ehenhla, leswi hi nga ta tlhela hi swi vuyelela laha hansi ku hlamusela leswi humelelaka ehansi ka michumu leyi ku fambaka nchumu hinkwawo lowu wu tirhaka ni riendli **-jaha**.

- 43.(a) **Hanci** ya jaha.
- (b) **Mbhongolo** ya jaha.
- (c) **Ndlopfu** ya jaha.
- (d) **Nhutlwa** ra jaha.
- (e) **Mpfundla** wa jaha.

Loko hi xiya hi nga tlhela hi vula leswaku eka swikombiso leswi nga laha henhla, michumu leyi ku fambaka nchumu hinkwawo lowu tirhaka na riendli **-jaha** yi katsa tinhlokomhaka leti nga dzwihatiwa laha henhla, ku nga michumu leyi hanyaka tanihi **hanci** eka xivulwa xa (a), **mbhongolo** eka xivulwa xa (b), **ndlopfu** eka xivulwa xa (c), **nhutlwa** eka xivulwa xa (d) na **mpfundla** eka xivulwa xa (e). Loko hi xiya eka swikombiso leswi hi ta lemuka leswaku michumu leyi ku fambaka nchumu hinkwawo

lowu tirhaka na riendli **-jaha** i michumu leyi hanyaka leyi kotaka ku tiendlisa swo karhi.

3.7.1.1.6.2 **Lama ku fambaka xirho xa nchumu wo karhi ntsena**

-Eka xiphemu lexi ku hava maendli mo **-tsutsuma** lama kumekaka kona

3.7.1.1.6.3 **Lama ku fambaka nchumu hi ndlela yin'we**

-Eka xiphemu lexi ku hava maendli mo **tsutsuma** lama kumekaka kona

3.7.1.1.6.4 **Lama ku fambaka nchumu muhulahula**

Nakambe hi ta tirhisa swikombiso leswi andlariweke eka swivulwa swa 43.(a-e) ehenhla, leswi hi nga ta tlhela hi swi vuyelela laha ehansi ku hlamusela leswi humelelaka ehansi ka michumu leyi ku fambaka nchumu hinkwawo leyi yi tirhaka ni riendli **-jaha**.

43.(a) **Hanci** ya jaha.

(b) **Mbhongolo** ya jaha.

(c) **Ndlopfu** ya jaha.

(d) **Nhutlwa** ra jaha.

(e) **Mpfundla** wa jaha.

Riendli **-jaha** ri tirha ni michumu leyi ku fambaka nchumu muhulahula leyi yi katsaka tinhlokomhaka leti nga dzwihatiwa laha henhla, ku nga michumu yo tanihi **hanci** eka xivulwa xa 43.(a); **mbhongolo** eka xivulwa xa (b); **ndlopfu** eka xivulwa xa (c); **nhutlwa** eka xivulwa xa (d) na **mpfundla** eka xivulwa xa (e). Hi nga vula leswaku loko hi xiya eka swikombiso leswi hi ta kuma leswaku swiharhi hi swona ntsena leswi tirhaka ni riendli **-jaha**.

3.8 **Riendli -tlalamba**

3.8.1 **Nhlamuselo ya riendli -tlalamba**

Riendli **-tlalamba** ri vula ku tsutsuma hi ku tlulatlula hikwalaho ka ntsako eka leswi nga ku endlekeni.

3.8.1.1 Matirhelo ya riendli -tlalamba eswivulweni

3.8.1.1.1 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta nhlokomhaka

52.(a) **Muhluri** wa tlalamba.

(b) **Muhlaleri** wa tlalamba.

(c) **Xikhombana** xa tlalamba.

(d) **Ximbhongolwana** xa tlalamba.

(e) **Rhole** ra tlalamba.

Riendli **-tlalamba** i riendli ro pfumala xiendliwa leri twalaka kahle hambiloko ri nga ri na xiendliwa ni leswaku swilo swi humelela kwihi. Riendli **-tlalamba** ri tirha ni michumu leyi hanyaka tanihi tinhlokomhaka. Swilo leswi riendli leri ri pfumelaka ku tirha na swona eswivulweni hi leswi landzelaka: Munhu tanihi **Muhluri** eka xivulwa 52.(a); **muhlaleri** eka xivulwa xa (b); **xikhombana** eka xivulwa xa (c); swifuwo tanihi **ximbhongolwana** eka xivulwa xa (d) na **rhole** eka xivulwa xa (e).

Riendli **-tlalamba** ri tlhela ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona eswivulweni hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 52.(a), **muhluri** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya muendli hikuva hi yena a twaka ku tsaka hiloko a tlula miringo leyi nga emahlweni ka yena a tlhela a tlulatlula hi ntsako. Eka xivulwa xa (b) **muhlaleri** yi nyikiwa nhlamuselo ya muendli hikuva hi yena a nga le ku voneni ka leswi nga ku humeleleni loko swi tisa ntsako embilwini ya yena, muhlaleri u tikuma a tlulatlula hi ntsako a tlhela a ba nkulungwani a chaya ni khwela hambu ku ri ku phokotela mavoko. Eka xivulwa xa (c) **xikhombana** yi nyikiwa nhlamuselo ya muendli hikuva hi xona xi tsakelaka ku va xi cineriwile eka ntlangu wa tikhomba, naswona xi endla leswi riendli ri vulaka swona. Eka xivulwa xa (d) **ximbhongolwana** yi nyikiwa nhlamuselo ya muendli hikuva xa tsaka loko xi tshunxekile xi tlhela xi endla leswi riendli ri vulaka swona. Eka xivulwa xa (e) **rhole** ri nyikiwa nhlamuselo ya muendli hikuva i nchumu lowu hanyaka, nakona loko ri vona manana wa rona ra **tlalamba** endzhaku ka ku va ri an'wile ri xurha, hikokwalaho ri endla leswi riendli ri vulaka swona. Hi nga vula leswaku riendli **-tlalamba** ri kongomisa eka michumu leyi hanyaka leyi titwaka ku tsakela leswi nga ku humeleleni.

3.8.1.1.2 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilanzelandzhaku swa vundhawu

53.(a) Muhluri wa tlalamba **ekhokholweni**.

(b) Muhlaleri wa tlalamba **egirawundini**.

(c) Xikhombana xa tlalamba **evukhombeni**.

(d) Ximbhongo lwana xa tlalamba **enhoveni**.

(e) Rhole ra tlalamba **ehandle**.

Riendli **-tlalamba** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma vundhawu ku engetela nhlamuselo ya laha timhaka ti humelelaka kona. Mengeteri ma vundhawu lama tirhaka ni riendli **-tlalamba** hi lama landzelaka: **ekhokholweni** eka xivulwa xa 53.(a); **egirawundini** eka xivulwa xa (b); **evukhombeni** eka xivulwa xa (c); **enhoveni** eka xivulwa xa (d) na **ehandle** eka xivulwa xa (e).

Hi nga vula leswaku ku ni tindhawu to hambanahambana laha vanhu va endlelaka mitlangu to tanihi leti boxiweke eka swivulwa swa 53.(a, b na c) ku tlhela ku va ni tindhawu tin'wana na tin'wana.

Riendli **-tlalamba** ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 53.(a) **ekhokholweni** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya ndhawu, hikuva hi laha ku endleriweke ku va vutumbelo hi nkarhi wa nyimpi, se loko valwi va hlurile enyimpini va **tlalamba** ekhokholweni hi ntsako. Eka xivulwa xa (b) **egirawundini** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, hikuva hi laha ku endleriwaka mitlangu yo tanihi bolo, nakona muhlaleri i munhu loyi a ngo lo languta ntsena loko swilo swi ri eku humeleleni, loko swi nyanyula, muhlaleri wa boheka ku endla leswi riendli ri vulaka swona. Hakanyingi swi humelela eka ntlangu wa bolo loko yi koriwile. Eka xivulwa xa (c) **evukhombeni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, hikuva hi laha ku endleriwaka ntlangu wa vanhwanyana loko va ya engomeni ya xisati tanihi ndlela ya ku va lulamisela ku tekiwa. Eka xivulwa xa (d) **enhoveni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, hikuva i ndhawu leyi anameke laha ximbhongo lwana xi tikumaka xi tiolola xi endla leswi riendli ri vulaka swona. Eka xivulwa xa (e) **ehandle** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, hikuva rhole ri ta va ri humile exivaleni xa rona ri tshunxekile ku ya eka manana wa rona ku ya an'wa, nakona ri tikuma ri karhi ri tsutsuma ri ri karhi ri tlulatlula ku tsakela manana wa rona erivaleni ra tshanga.

3.8.1.1.3 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa nkarhi

54.(a) Muhluri wa tlalamba **ku ringana tiawara timbirhi**.

(b) Muhlaleri wa tlalamba **ka ha ri nkarhi**.

(c) Xikhombana xa tlalamba **nivusiku**.

(d) Ximbhongošana xa tlalamba **ninhlikanhi**.

(e) Rhole ra tlalamba **nimixo**.

Riendli **-tlalamba** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma nkarhi wo tanihi **ku ringana tiawara timbirhi** eka xivulwa xa 54.(a); **ka ha ri nkarhi** eka xivulwa xa (b); **nivusiku** eka xivulwa xa (c); **ninhlikanhi** eka xivulwa xa (d) na **nimixo** eka xivulwa xa (e).

Hi nga vula leswaku swi ya hi mikarhi leswaku michumu leyi hanyaka yi **tlalamba** ku komba ntsako hikwalaho ka leswi nga ku humeeleni.

Riendli **-tlalamba** ri tlhela ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 54.(a) **ku ringana tiawara timbirhi** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya nkarhi hikuva yi komba swiphemu swa tiawara timbirhi leti nga hela valwi va ri karhi va endla leswi riendli ri vulaka swona, hikwalaho ka ku va va hlurile enyimpini. Eka xivulwa xa (b) **ka ha ri nkarhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi hikuva hakanyingi muhlaleri u endla leswi riendli **-tlalamba** ri vulaka swona loko bolo yi koriwile, leswi swi vula leswaku muhlaleri u **tlalamba** ka ha ri nkarhi wa ku tsakela sweswo ivi vahlaleri va langutela leswi landzelaka. Eka xivulwa xa (c) **nivusiku** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi, hikuva yi kongomisa eka nkarhi wa madyambu laha tikhomba ti endlaka leswi riendli ri vulaka swona ku tsakela ku va swi dyondzile timhaka leti nga na nkoka evuton'wini ku tilulamisela vumundzuku. Eka xivulwa xa (d) **ninhlikanhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi, hikuva yi komba nkarhi wa ndzhenga loko dyambu ra ha ri kona laha ximbhongošana xi titsakeleke loko xi xurhile. Eka xivulwa (e) **nimixo** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi, hikuva yi vula nkarhi wa loko dyambu ra ha ku humaka laha varisi va sungulaka ku senga tihomu ti nga si ya emadyelweni.

3.8.1.1.4 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa vundhawu ni maengeteri ma nkarhi

55.(a) Muhluri wa tlalamba **ekhokholweni** ku ringana tiawara timbirhi.

(b) Muhlaleri wa tlalamba **egirawundini** ka ha ri nkarhi.

(c) Xikhombana xa tlalamba **evukhombeni** nivusiku.

(d) XimbhongoIwana xa tlalamba **enhoveni** ninhlikanhi.

(e) Rhole ra tlalamba **ehandle** nimixo.

Riendli -**tlalamba** ri pfumela nakambe ku tirha ni maengeteri ma vundhawu ni maengeteri ma nkarhi wo tanihi **ekhokholweni** eka xivulwa xa 55.(a), ku nga riengeteri ra ndhawu laha ku endleriweke ku tumbela kona hi nkarhi wa tinyimpi na **ku ringana tiawara timbirhi**, ku nga riengeteri ra nkarhi; **egirawundini** eka xivulwa xa (b), ku nga ndhawu laha ku endleriwaka mitlangu na **ka ha ri nkarhi**, ku nga riengeteri ra nkarhi lowu ku endliwaka swo karhi; **evukhombeni** eka xivulwa xa (c), ku nga ndhawu laha ku endleriwaka ntlangu wa tikhomba na **nivusiku**, ku nga riengeteri ra nkarhi; **enhoveni** eka xivulwa xa (d), ku nga riengeteri ra ndhawu na **ninhlikanhi**, ku nga riengeteri ra nkarhi na **ehandle** eka xivulwa xa (e), ku nga riengeteri ra ndhawu na **nimixo**, ku nga riengeteri ra nkarhi.

Riendli -**tlalamba** ri tlela ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona eswivulweni hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 55.(a) **ekhokholweni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, hikuva hi laha ku endleriweke ku va valwi va tshunxeka kona, kasi **ku ringana tiawara timbirhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi lowu kombisaka swiphemu swa tiawara timbirhi leswi nga hela Muhluri a ri karhi a endla leswi riendli ri vulaka swona. Eka xivulwa xa (b) **egirawundini** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, kasi **ka ha ri nkarhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi hikuva yi kongomisa eka nkarhi wa loko yi koriwile laha Muhluri a bohekaka ku endla leswi riendli ri vulaka swona loko a seketela vatlangi va yena. Eka xivulwa xa (c) **evukhombeni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, hikuva hi laha ku tlangeriwaka tikhomba kasi **nivusiku** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi, hikuva i nkarhi wa loko ri perile lowu nga hlawuriwa ku va tikhomba ti tlangela nhluvuko lowukulu lowu tsakisaka ngopfu loko ti hlurile tidyondzo ta siku. Eka xivulwa xa (d) **enhoveni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, hikuva hi laha ku humelelaka timhaka, kasi **ninhlikanhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya **nkarni**, hikuva ku vuriwa nkarhi wa loko ka ha vonakala swipfuwo swa ha ri emadyelweni. Eka xivulwa xa (e) **ehandle** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, hikuva ku vuriwa rivala ra tshanga laha rhole ri **tlalamba** kona loko ri humeseriwile ehandle

ku suka exivaleni, kasi **nimixo** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi, hikuva hiloko dyambu ra ha ku huma laha vafana va sungulaka ku senga tihomu laha va humesaka rhole leswaku ri an'wa va nga si sungula ku senga, hi laha rhole ri kombaka ntsako wa rona hi ku endla leswi riendli ri vulaka swona ri karhi ri kongoma manana wa rona.

Riendli **-tlalamba** ri pfumela nakamba ku cinca nandzelelano wa maengeteri tanihi eka swivulwa swa 55.(a-e) na swivulwa swa 56.(a-e).

56.(a) Muhluri wa tlalamba **ku ringana tiawara timbirhi ekhokholweni**.

(b) Muhlaleri wa tlalamba **ka ha ri nkarhi egirawundini**.

(c) Xikhombana xa tlalamba **nivusiku evukhombeni**.

(d) Ximbhongo lwana xa tlalamba **ninhlikanhi enhoveni**.

(e) Rhole ra tlalamba **nimixo ehandle**.

Swivulwa swa 56.(a-e) swi kombisa leswaku timhaka ti tshikileriwa eka maengeteri ma nkarhi wo tanihi **ku ringana tiawara timbirhi** eka xivulwa xa 56.(a); **ka ha ri nkarhi** eka xivulwa xa (b); **nivusiku** eka xivulwa xa (c); **ninhlikanhi** eka xivulwa xa (d); na **nimixo** eka xivulwa xa (e). Maengeteri ma vundhawu mo tanihi **ekhokholweni, egirawundini, evuhombeni, enhoveni** na **ehandle** ma kona ku engetela tinhlamuselo ntsena, kambe a hi le ka wona timhaka ti tshikileriwaka ngopfu.

3.8.1.1.5 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa mukhuva

57.(a) Muhluri wa tlalamba **ngopfu**.

(b) Muhlaleri wa tlalamba **swinene**.

(c) Xikhombana xa tlalamba **khwatsi**.

(d) Ximbhongo lwana xa tlalamba **ngopfu**.

(e) Rhole ra tlalamba **hi ku hatlisa**.

Riendli **-tlalamba** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma mukhuva mo tanihi **ngopfu** eka xivulwa xa 57.(a); **swinene** eka xivulwa xa (b); **khwatsi** eka xivulwa xa (c); **ngopfu** eka xivulwa xa (d) na **hi ku hatlisa** eka xivulwa xa (e).

Riendli **-tlalamba** ri nyika tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 57.(a) **ngopfu** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya mukhuva, hikuva yi kombisa ku va Muhluri a tsaka ku tlula mpimo hikwalaho ka ku va a hlurile enyimpini. Eka xivulwa xa (b) **swinene** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva, hikuva yi komba ku va muhlaleri a titwa ku tsaka embilwini hikwalaho ka ku va ntlawa lowu a seketelaka wona wu winile. Eka xivulwa xa (c) **khwatsi** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va xikhombana xi **tlalamba** kahle kahle ku ya hi nawu, xi karhi xi nonoka ku komba ku tsaka hikwalaho ka ku va xi tilulamisile ku tekiwa. Eka xivulwa xa (d) **ngopfu** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va ximbhongo lwana xi nyanya ku endla leswi riendli ri vulaka swona enhoveni ku tlula eka tindhawu tin'wana. Eka xivulwa xa (e) **hi ku hatlisa** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va rhole ri tsutsumela manana wa rona hikwalaho ka ndlala, nakona ri rhandza ku an'wa.

Riendli **-tlalamba** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma mukhuva ma karhi ma landzelelana eka swivulwa tanihi le ka swivulwa swa 58. (a-e) laha hansi:

- 58.(a) Muhluri wa tlalamba **swinene ngopfu**.
- (b) Muhlaleri wa tlalamba **khwatsi swinene**.
- (c) Xikhombana xa tlalamba **khwatsi kantsongokantsongo**.
- (d) Ximbhongo lwana xa tlalamba **ngopfu swinene**.
- (e) Rhole ra tlalamba **hi ku hatlisa swinene**.

Ku landzelelana eka maengeteri ma mukhuva eswivulweni swi nyika maendlekelo ya swilo emiehleketweni tanihi **swinene** eka xivulwa xa 58.(a), ku riengeteri leri nga kusuhi ni riendli leri kongomisa eka ku va Muhluri a tsaka ku tlula mpimo hikwalaho ka ku va a hlurile enyimpini, kasi **ngopfu** na rona ri tshikilela mhaka ya ku va Muhluri a tsaka ku tlula mpimo; **khwatsi** eka xivulwa xa (b) ri vula ku va muhlaleri a **tlalamba** kahle hi ndlela leyinene, kasi **swinene** ri tshikilela mhaka ya ku va muhlaleri a endla leswi riendli rivulaka swona hi maendlelo ya kahle; **khwatsi** eka xivulwa xa (c) ri vula ku va xikhombana xi giya hi ntsako endzhaku ka loko xi hlula tidyondzo hinkwato

evukhombeni, kasi **kantsongokantsongo** i riengeteri leri engetelaka mhaka ya ku va xikhombana xi landzelela milawu leyi xi nga dyondza hi ku tiveka ehansi ni vurhonwana; **ngopfu** eka xivulwa xa (d) ri vula ku va ximbhongolwana xi endla ntirho lowu mikarhi yo tala, kasi **swinene** i riengeteri leri komba ku tlula mpimo; **hi ku hatlisa** eka xivulwa xa (e) i riengeteri leri tshikilelaka mhaka ya ku va rhole ri nga vi na ku tlhelela endzhaku handle ko kongoma eka manana wa rona, kasi **swinene** ri vula ku va rhole ri endla hi ku tlula mpimo.

3.8.1.1.6 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilanzelandzhaku swa vundhawu ni maengeteri ma mukhuva

59.(a) Muhluri wa tlalamba **ekhokholweni** ngopfu.

(b) Muhlaleri wa tlalamba **egirawundini** swinene.

(c) Xikhombana xa tlalamba **evukhombeni khwatsi**.

(d) Ximbhongolwana xa tlalamba **enhoveni** ngopfu.

(e) Rhole ra tlalamba **ehandle hi ku hatlisa**.

Riendli -**tlalamba** ri tlhela ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma vundhawu ni maengeteri ma mukhuva yo tanihi **ekhokholweni** eka xivulwa xa 59.(a), ku nga riengeteri ra ndhawu na **ngopfu**, ku nga riengeteri ra maendlelo; **egirawundini** eka xivulwa xa (b), ku nga riengeteri ra ndhawu na **swinene**, leri nga riengeteri ra maendlelo; **evukhombeni** eka xivulwa xa (c), ku nga riengeteri ra vundhawu na **khwatsi**, leri nga riengeteri ra maendlelo; **enhoveni** eka xivulwa xa (d), ku nga riengeteri ra ndhawu na **ngopfu**, leri nga riengeteri ra maendlelo ya ku tlula mpimo na **ehandle** eka xivulwa xa (e), ku nga riengeteri ra laha timhaka ti humelelaka kona na **hi ku hatlisa**, leri nga riengeteri ra maendlelo.

Riendli -**tlalamba** ri tlhela ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 59.(a) **ekhokholweni** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya ndhawu kasi, **swinene ngopfu** i agumente leyi averiwaka nhlamuselo ya mukhuva. Eka xivulwa xa (b) **egirawundini** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, kasi **swinene** yi nyikiwa nhlamuselo ya ku endla leswi riendli ri vulaka swona ku tlula mpimo. Eka xivulwa xa (c) **evukhombeni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, kasi **khwatsi** yi averiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku endla leswi riendli ri vulaka swona hi ndlela ya kahle. Eka xivulwa xa (d) **enhoveni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu,

kasi **ngopfu** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva, hikuva yi kombisa ku va ximbhongo lwana xi tlalamba enhoveni ku tlula eka tindhawu tin'wana. Eka xivulwa xa (e) **ehandle** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu kasi **hi ku hatlisa** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva hikuva yi komba ku va rhole ri nga ri na ku tlhelela endzhaku handle ka ku va ri kongoma manana wa rona.

Riendli **-tlalamba** ri pfumela nakambe ku cinca nandzelelano wa swilanzelandzhaku tanihi le ka swivulwa swa 59.(a-e) na swivulwa swa 60.(a-e) laha hansi:

60.(a) Muhluri wa tlalamba **ngopfu ekhokholweni**.

(b) Muhlaleri wa tlalamba **swinene egirawundini**.

(c) Xikhombana xa tlalamba **khwatsi evukhombeni**.

(d) Ximbhongo lwana xa tlalamba **ngopfu enhoveni**.

(e) Rhole ra tlalamba **hi ku hatlisa ehandle**.

Eka swivulwa swa 60.(a-e) timhaka ti tshikileriwa eka maengeteri lama nga kusuhi ni riendli mo tanihi **ngopfu** eka xivulwa xa 60.(a); **swinene** eka xivulwa xa (b); **khwatsi** eka xivulwa xa (c); **ngopfu** eka xivulwa xa (d) na **hi ku hatlisa** eka xivulwa xa (e). Maengeteri lama nga emakumu eka swivulwa mo tanihi **ekhokholweni, egirawundini, vukhombeni, enhoveni, ehandle** ma tirha ku engetela tinhlamuselo ta laha timhaka ti humelelaka kona ntsena.

3.8.1.1.6.1 Lama ku fambaka nchumu hinkwawo

Hi ta tlhela hi vuyelela swikombiso leswi kombisiweke eka swivulwa swa 52.(a-e) ehenhla ka ku hlamusela leswi humelelaka ehansi ka michumu leyi ku fambaka nchumu hinkwawo lowu wu tirhaka ni riendli **-tlalamba**.

52.(a) **Mutluri** wa tlalamba.

(b) **Muhlaleri** wa tlalamba.

(c) **Xikhombana** xa tlalamba.

(d) **Ximbhongo lwana** xa tlalamba.

(e) **Rhole** ra tlalamba.

Loko hi xiya swivulwa swa 52. (a-e) hi nga tlhela hi vula leswaku swikombiso leswi dzwihatiweke hi swona leswi tirhaka na riendli tlalamba ku kombisa michumu leyi ku fambaka nchumu hinkwawo. Swikombiso leswi swi katsa michumu leyi hanyaka tanihi **muhluri** eka xivulwa xa eka (a), **muhlaleri** eka xivulwa xa (b), **xikhombana** eka xivulwa xa (c), **ximbhongolwana** eka xivulwa xa (d) na **rhole** eka xivulwa xa (e).

Loko hi xiya eka swikombiso leswi hi ta lemuka leswaku michumu leyi ku fambaka nchumu hinkwawo lowu tirhaka na riendli **-tlalamba** i michumu leyi hanyaka leyi nga ni vuswikoti bya ku tiendlisa swo karhi.

3.8.1.1.6.2 **Lama ku fambaka xirho xa nchumu wo karhi ntsena**

-Eka xiphemu lexi ku hava maendli yo **tsutsuma** lama kumekaka kona

3.8.1.1.6.3 **Lama ku fambaka nchumu hi ndlela yin'we**

-Eka xiphemu lexi ku hava maendli yo **tsutsuma** lama kumekaka kona

3.8.1.1.6.4 **Lama ku fambaka nchumu muhulahula**

Hi ta tlhela hi vuyelela nakambe swikombiso leswi kombisiweke eka swivulwa swa 52.(a-e) ehenhla ku hlamusela leswi humelelaka ehansi ka michumu leyi ku fambaka nchumu muhulahula leyi yi tirhaka ni riendli **-tlalamba**.

52.(a) **Muhluri** wa tlalamba.

(b) **Muhlaleri** wa tlalamba.

(c) **Xikhombana** xa tlalamba.

(d) **Ximbhongolwana** xa tlalamba.

(e) **Rhole** ra tlalamba.

Riendli **-tlalamba** ri tirha ni michumu leyi fambaka muhulahula leyi yi katsaka tinhlokomhaka leti nga dzwihatiwa laha henhla, ku nga michumu yo tanihi **muhluri** eka xivulwa xa 52.(a); **muhlaleri** eka xivulwa xa (b); **xikhombana** eka xivulwa xa (c); **ximbhongolwana** eka xivulwa xa (d) na **rhole** eka xivulwa xa (e). Hi nga vula leswaku loko hi xiya eka swikombiso leswi hi ta lemuka leswaku michumu leyi

hanyaka hi yona yi swi kotaka ku **tlalamba** ku komba ntsako eka leswi nga ku humeleleni.

3.9 Nkatsakanyo

Hi ku katsakanya hi nga vula leswaku, eka xiyenge xa maendli lama nga na nhlamuselo ya matsutsumelo, hi vonile leswaku ya kongomisa eka michumu leyi hanyaka tanihi vanhu, swiharhi ni switsotswana. Michumu leyi nga hanyiki ya boheka ku lawula hi vanhu tanihi swifambo swo hambanahambana. Ku yisa emahlweni, maendli ma muxaka lowu ma vuriwa maendlekelo hikuva ku tekiwa magoza yo yelana loko ku yiwa emahlweni. Nakambe ku hava mfikelelo hambu ku ri laha ku kongomisiwaka kona. Ku yisa emahlweni hi tirhisile maendli mo tanihi **tsutsuma, haha, dledla, hlambela, jaha na tlalamba**. Maendli ma muxaka lowu ma pfumela ku tirha eka swivulwa ku nga riki na swiendliwa, swilandzelandzhaku hambu ku ri swihetisi, kambe swivulwa swi karhi swi vulavula. Hambiswiritano, maendli lama ma swi kota ku tirha ni swilandzelandzhaku swa maengeteri ma vundhawu, mukhuva ni nkarhi ku engetela tinhlamuselo. Nakambe hi kumile leswaku loko maengeteri ma mukhuva ma cincwi nandzelelano ma cinca ni nhlamuselo eka swivulwa. Nakambe loko maengeteri ma mukhuva ma landzelelana ntshikelelo wu ta va eka riengeteri leri landzaka riendli eswivulweni. Hi ku angarhela hi nga vula leswaku ku fanela ku va ni vuxaka exikarhi ka riendli, nhlokomhaka, xiendliwa, xihetisi ni swilandzelandzhaku eswivulweni leswaku swi vulavula.

Xiyenge xa B

3.10 MAENDLI LAMA NGA NA NHLAMUSELO YA MAFAMBELO

Maendli lama nga na nhlamuselo ya mafambelo i maendli lama welaka ehansi ka rixakakulu ra maendli leri vuriwaka maendli lama paluxaka maendlelo. Maendli lama nga na nhlamuselo ya mafambelo ma kongomisa eka maendli lama humelerisaka timhaka ta mukhuva wa fambelo ra michumu leyi hanyaka ni michumu yo ka yi nga hanyiki. Eka xiphemu lexi ku tirhisiwa maendli lama nga na nhlamuselo ya mafambelo ya tsevu ku nga: **dedeleka, khaswa, kasa, khwita, deya** na **nyandlamela**.

3.10.1 Riendli -dedeleka

3.10.1.1 Nhlamuselo ya riendli -dedeleka

Ku **dedeleka** swivula ku va munhu a tsandzeka ku famba kahle endleleni a karhi a kongoma ndlela, naswona mikarhi yin'wana a nga huma endleleni a hetisela a wa, a pfuka, a famba hi ku tsekatseka. Munhu loyi a nga va a pyopyiwile hi byalwa kumbe mbangi hambu ku ri ku va a vabya a nga ri na ntamu wa ku famba kahle a kongomile, naswona wa phewaphewa endleleni.

3.10.1.1.1 Matirhelo ya riendli -dedeleka eswivulweni

3.10.1.1.1.1 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta nhlokomhaka

61.(a) **Xidakwa** xa dedeleka.

(b) **Muvabyi** wa dedeleka.

(c) **Xihlangi** xa dedeleka.

(d) **Xikhalabyana** xa dedeleka.

(e) **Ximbyanyana** xa dedeleka.

Riendli **-dedeleka** i riendli ro pfumala xiendliwa leri tirhaka ni tiagumente ta tinhlokomhaka leti nga michumu leyi hanyaka ngopfungopfu munhu tanihi **xidakwa**

eka xivulwa xa 61.(a); **muvabyi** eka xivulwa xa (b); **xihlangi** eka xivulwa xa (c); **xikhalabyana** eka xivulwa xa (d) ni xifuwo tanihi **ximbyanyana** eka xivulwa xa (e).

Tinhlokomhaka leti, ti nyikiwa tinhlamuselo ku ya hi thiyori ya thitha hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 61.(a) **xidakwa** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya muendli, hikuva hi xona xiendlaka leswi riendli ri vulaka swona. Eka xivulwa xa (b) **muvabyi** yi nyikiwa nhlamuselo ya muendli, hikuva hakanyingi i munhu wo ka a nga tiyangi loko a vabya ngopfu, naswona wa tsandzeka ku kongoma ndlela. Eka xivulwa xa (c) **xihlangi** yi nyikiwa nhlamuselo ya muendli hikuva loko xa ha dyondza ku famba xi tlhela xi endla leswi riendli ri vulaka swona. Eka xivulwa xa (d) **xikhalabyana** yi nyikiwa nhlamuselo ya muendli, hikuva xa tsandzeka ku kongoma ndlela hikwalaho ka ku va xi dyuharile xi tama xi wa xi pfuka xi famba xi nga kongomangi ndlela. Eka xivulwa xa (e) **ximbyanyana** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya muendli hikuva i nchumu lowu hanyaka, naswona xa swi kota ku endla leswi riendli ri vulaka swona loko xi nga si tiya emirini wa xona.

3.10.1.1.1.2 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilanzelandzhaku swa vundhawu

62.(a) Xidakwa xa dedeleka **exipotweni**.

(b) Muvabyi wa dedeleka **exibedhlele**.

(c) Xihlangi xa dedeleka **endlwini**.

(d) Xikhalabyana xa dedeleka **endleleni**.

(e) Ximbyanyana xa dedeleka **ehokweni**.

Riendli **-dedeleka** ra pfumela ku tirha ni maengeteri ma vundhawu ku engetela nhlamuselo ya laha timhaka ti humelelaka kona ku fana ni le **exipotweni** tanihi xidakwa eka xivulwa xa 62.(a); **exibedhlele** tanihi muvabyi eka xivulwa xa (b); **endlwini** tanihi xihlangi eka xivulwa xa (c); **endleleni** tanihi xikhalabyana eka xivulwa xa (d) na **ehokweni** tanihi ximbyanyana eka xivulwa xa (e).

Riendli **-dedeleka** ri tlhela ri avela tinhlamuselo eka tiagumente leti hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 62.(a) **exipotweni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, hikuva hi laha ku xavisiwa byalwa ehandle ka nawu ni ku dzahiwa timbangi ni swidzidziharisi, vanhu vo tala va hetelela va endla leswi riendli **-dedeleka** ri vulaka swona. Eka xivulwa xa (b) **exibedhlele** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, hikuva hi

laha vavabyi va tshunguriwaka kona, naswona movabyi a nga endla leswi riendli ri vulaka swona hikwalaho ka mavabyi. Eka xivulwa xa (c) **endlwini** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, hikuva hi laha xihlangi xi dyondzaka ku famba. Eka xivulwa xa (d) **endleleni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, hikuva hi laha xikhalabyana xi endlaka leswi riendli ri vulaka swona. Eka xivulwa xa (e) **ehokweni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu hikuva hi laha ximbyanyana xi tshamaka kona laha xi tlhelaka xi endlaka leswi riendli ri vulaka swona.

3.10.1.1.1.3 Laha ri tirhaka ni swilandzelandzhaku swa maengeteri ma nkarhi

63.(a) Xidakwa xa dedeleka **hi tiawara timbirhi**.

(b) Muvabyi wa dedeleka **ku ringana tiawara timbirhi**.

(c) Xihlangi xa dedeleka **nkharhi wo tala**.

(d) Xikhalabyana xa dedeleka **ka ha ri nkarhi**.

(e) Ximbyanyana xa dedeleka **nivusiku**.

Riendli -**dedeleka** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma nkarhi mo fana ni **hi tiawara timbirhi** eka xivulwa xa 63.(a); **ku ringana tiawara timbirhi** eka xivulwa xa (b); **nkharhi wo tala** eka xivulwa xa (c); **ka ha ri nkarhi** eka xivulwa xa (d); **nivusiku** eka xivulwa xa (e).

Riendli -**dedeleka** ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 63.(a) **hi tiawara timbirhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi lowu xidakwa xi kumekaka xi karhi xi **dedeleka** ivi xi yima ku ringana tiawara timbirhi. Eka xivulwa xa (b) **ku ringana tiawara timbirhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi lowu movabyi a kumekaka a **dedeleka** ku nga ringana tiawara timbirhi laha a ri kona. Eka xivulwa xa (c) **nkharhi wo tala** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi wa ku va xihlangi xi kumeka xi karhi xi **dedeleka** hikwalaho ka ku va xi nga si kota ku famba kahle. Eka xivulwa xa (d) **ka ha ri nkarhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi lowu xikhalabyana xi vuriwaka ku va xi sungula ha wona ku famba hikwalaho ka ku va milenge yi ala, nakona xi tinyika nkarhi wo ringanela mfikelelo wa xona. Eka xivulwa xa (e) **nivusiku** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi wa loko dyambu ri nyuperile, ku nga ha ri na ku vonakala laha ximbyanyana xi tsandzekaka ku vona kahle xi kala xi **dedeleka** hikwalaho ka ku va xi nga si tiya emirini.

3.10.1.1.1.4 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa vundhawu ni maengeteri ma nkarhi

64.(a) Xidakwa xa dedelekaka **exipotweni** ku ringana tiawara timbirhi.

(b) Muvabyi wa dedeleka **exibedhlele** hi tiawara timbirhi.

(c) Xihlangi xa dedeleka **endlwini** hi nkarhi.

(d) Xikhalabyana xa dedeleka **endleleni ka ha ri nkarhi**.

(e) Ximbyanyana xa dedeleka **ehokweni nkarhi wo tala**.

Riendli **-dedeleka** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma vundhawu ni maengeteri ma nkarhi eka xivulwa xo tanihi le **exipotweni** eka xivulwa xa 64.(a), ku nga riengeteri ra ndhawu na **ku ringana tiawara timbirhi**, leri nga riengeteri ra nkarhi; **exibedhlele** eka xivulwa xa (b), ku nga riengeteri ra ndhawu na **hi tiawara timbirhi** leri nga riengeteri ra nkarhi; **endlwini** eka xivulwa xa (c), ku nga riengeteri ra ndhawu na **hi nkarhi** leri nga riengeteri ra nkarhi; **endleleni** eka xivulwa xa (d), ku nga riengeteri ra ndhawu na **ka ha ri nkarhi** leri nga riengeteri ra nkarhi; **ehokweni** eka xivulwa xa (e), ku nga riengeteri ra ndhawu na **nkahri wo tala** leri nga riengeteri ra nkarhi.

Riendli **-dedeleka** ri tlhela ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 64.(a) **exipotweni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, hikuva hi laha xidakwa xi **dedelekaka** kona, kasi **ku ringana tiawara timbirhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi lowu xidakwa xi nga endla leswi riendli ri vulaka swona ha wona. Eka xivulwa xa (b) **exibedhlele** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu laha muvabyi a nga kumeka a ri karhi a **dedelekaka** kona hikwalaho ka ku va a tsanile emirini, kasi **hi tiawara timbirhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi, hikuva i swiphemu swa tiawara swimbirhi leswi muvabyi a nga kumekaka a ri karhi a **dedeleka** exibedhlele. Eka xivulwa xa (c) **endlwini** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, kasi **hi nkarhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi, hikuva yi kongomisa eka mikarhi yo hambanahambana leyi xihlangi xi **dedeleka** ha yona loko xi karhi xi dyondza ku famba. Eka xivulwa xa (d) **endleleni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu leyi ku fambaka vanhu, kasi **ka ha ri nkarhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi lowu fambelanaka na xiendleko, hileswaku muendli u fikelela mfikelelo wa yena hi nkarhi lowu a nga wu langutelaka. Eka xivulwa xa (e) **ehokweni** yi nyikiwa nhlamuselo ya

ndhawu, kasi **nkarhi wo tala** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi lowu nga riki na mpimo laha ximbyanyana xi kumekaka xi endla leswi riendli ri vulaka swona.

Riendli **-dedeleka** ri pfumela ku cinca nandzelelano wa swilanzelandzaku hi ndlela ya leswaku leri a ri ri emahlweni ri va emakumu, kasi leri a ri ri emakumu ri va emahlweni, hilaha swi tikombaka hakona eka swivulwa swa 64.(a-e) na swivulwa swa 65.(a-e) laha hansi:

65.(a) Xidakwa xa dedeleka **ku ringana tiawara timbirhi *exipotweni***.

(b) Muvabyi wa dedeleka **hi tiawara timbirhi *exibedhlele***.

(c) Xihlangi xa dedeleka **hi nkarhi *endlwini***.

(d) Xikhalabyana xa dedeleka **ka ha ri nkarhi *endleleni***.

(e) Ximbyanyana xa dedeleka **nkarhi wo tala *exitlatini***.

Eka swivulwa swa 65.(a-e) timhaka ti tshikileriwa eka maengeteri ma nkarhi mo tanihi **ku ringana tiawara timbirhi** eka xivulwa xa 65.(a); **hi tiawara timbirhi** eka xivulwa xa (b); **hi nkarhi** eka xivulwa xa (c); **ka ha ri nkarhi** eka xivulwa xa (d); **nkarhi wo tala** eka xivulwa xa (e). Maengeteri ma vundhawu mo tanihi, ***exipotweni, exhibedhlele, endlwini, endleleni na exitlatini*** ma tirha ku engetela tinhlamuselo ta laha timhaka ti humeleleka kona, kasi a hi kona ku tshikileriwa timhaka ngopfu.

3.10.1.1.1.5 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilanzelandzhaku swa mukhuva

66.(a) Xidakwa xa dedeleka **ngopfu**.

(b) Muvabyi wa dedeleka **kantsongokantsongo**.

(c) Xihlangi xa dedeleka **hi ku nonoka**.

(d) Xikhalabyana xa dedeleka **khwatsi**.

(e) Ximbyanyana xa dedeleka **ngopfu**.

Riendli **-dedeleka** ra swi kota ku tirha ni maengeteri ma mukhuva yo tanihi **ngopfu** eka xivulwa xa 66.(a); **kantsongokantsongo** eka xivulwa xa (b); **hi ku nonoka** eka xivulwa xa (c); **khwatsi** eka xivulwa xa (d) na **ngopfu** eka xivulwa xa (e).

Riendli **-dedeleka** ri tlhela ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 66.(a) **ngopfu** yi averiwa nhlamuselo ya mukhuva hikuva yi kombisa leswaku xidakwa a xi **dedeleka** ku tlula mpimo. Eka xivulwa xa (b)

kantsongokantsongo yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va muvabyi a endla leswi riendli ri vulaka swona hi ku nonoka ku nga ri na mpfhuka lowu vonakaka. Eka xivulwa xa (c) **hi ku nonoka** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va xihlangi xi endla leswi riendli ri vulaka swona kantsongokantsongo, hikwalaho ko chava ku wa. Eka xivulwa xa (d) **khwatsi** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va xikhalabyana xi **dedeleka** hi vurhonwana, hikwalaho ka ku va xi chava ku wa. Eka xivulwa xa (e) **ngopfu** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va ximbyanyana xi endla leswi riendli ri vulaka swona eka mikarhi leyi nga riki na mpimo.

67.(a) Xidakwa xa dedeleka **ngopfu swinene**.

(b) Muvabyi wa dedeleka **swinene ngopfu**.

(c) Xihlangi xa dedeleka **hi ku nonoka kantsongokantsongo**.

(d) Xikhalabyana xa dedeleka **khwatsi swinene**.

(e) Ximbyanyana xa dedeleka **hi ku nonoka ngopfu**.

Riendli **-dedeleka** ri pfumela ku tirhisa maengeteri ma mukhuva mambirhi eka xivulwa tanihi **ngopfu** eka xivulwa xa 67.(a) leri nga riengeteri leri tshikilelaka mhaka ya ku va xidakwa xi endla leswi riendli ri vulaka swona mikarhi yo tala kasi, **swinene** ri engetela mhaka ya ku va xi **dedeleka** ku tlula mpimo; **swinene** eka xivulwa xa (b) i riengeteri leri tshikilelaka mhaka ya ku va muvabyi a pfumala ntamu leswaku a famba kahle, kasi **ngopfu** i riengeteri leri engetelaka mhaka ya ku va a tsandzeka ku famba ku tlula mpimo; **hi ku nonoka** eka xivulwa xa (c) i riengeteri leri tshikilelaka mhaka ya ku va xihlangi xi nga ri na ku vilela hikwalaho ko pfumala ntamu kasi **kantsongokantsongo** i riengeteri leri engetelaka leswaku xihlangi xa kha xa ba magoza lamantsongo swinene; **khwatsi** eka xivulwa xa (d) i riengeteri leri kombisaka ku va xikhalabyana xi endla leswi riendli ri vulaka swona hi vukheta leswaku xi nga weli ehansi xi vaviseka, kasi **swinene** i riengeteri leri komba maendlelo ya ku tlula mpimo; **hi ku nonoka** eka xivulwa xa (e) i riengeteri leri kongomisa eka ku va ximbyanyana xi nga ri na ku vilela, kasi **ngopfu** ri engetela mhaka ya ku va ximbyanyana xa **dedeleka** hi ku nonoka mikarhi yo tala.

3.10.1.1.1.6 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa vundhawu na maengeteri ya mukhuva

68.(a) Xidakwa xa dedeleka **exipotweni ngopfu**.

- (b) Muvabyi wa dedeleka **exibedhlele swinene**.
- (c) Xihlangi xa dedeleka **endlwini hi ku nonoka**.
- (d) Xikhalabyana xa dedeleka **endleleni khwatsi**.
- (e) Ximbyanyana xa dedeleka **ehokweni ngopfu**.

Riendli **-dedeleka** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma vundhawu ni maengeteri ma mukhuva eka swivulwa tanihi **exipotweni** eka xivulwa xa 68.(a) leri nga riengeteri leri kombisaka laha ku kumekaka mabyalwa laha xidakwa a xi **dedelekaka** kona, kasi **ngopfu** i riengeteri ra mukhuva wa ku va leswi riendli ri vulaka swona swi humelela mikarhi yo tala exipotweni; **exibedhlele** eka xivulwa xa (b) i riengeteri ra vundhawu leri kongomisaka eka vundhawu, kasi **swinene** i riengeteri leri kongomisaka eka mafambelo ya muvabyi loko a tsandzeka ku famba kahle ku tlula mpimo; **endlwini** eka xivulwa xa (c) i riengeteri leri kombisaka laha timhaka ti humelelaka kona, kasi **hi ku nonoka** i riengeteri leri kombisaka ku endla leswi riendli ri vulaka swona kantsongokantsongo; **endleleni** eka xivulwa xa (d) i riengeteri leri vulaka ndhawu laha ku fambaka michumu, kasi **khwatsi** i riengeteri ra ku va xikhalabyana xi **dedeleka** hi vukheta leswaku xi nga tivavisi; **ehokweni** eka xivulwa xa (e) i riengeteri ra vudhawu laha ku tshamaka tinguluve laha ku kumeka ximbyanyana xi **dedeleka** kona, kasi **ngopfu** i riengeteri leri kombisa ku va swilo swi humelela mikarhi yo tala.

Riendli **-dedeleka** ra swi kota ku cincancica nandzelelano wa swilandzelandzaku swa maengeteri hi ndlela ya ku va riengeteri leri a ri ri emahlweni ri va emakumu, kasi leri a ri ri emakumu ri va emahlweni, tanihi le ka swivulwa 68.(a-e) na swivulwa swa 69.(a-b) laha hansi:

- 69.(a) Xidakwa xa dedeleka **ngopfu exipotweni**.
- (b) Muvabyi wa dedeleka **swinene exibedhlele**.
 - (c) Xihlangi xa dedeleka **hi ku nonoka endlwini**.
 - (d) Xikhalabyana xa dedeleka **khwatsi endleleni**.
 - (e) Ximbyanyana xa dedeleka **ngopfu ehokweni**.

Eka swivulwa swa 69.(a-e) timhaka titshikileriwa eka maengeteri ma mukhuva tanihi **ngopfu** eka xivulwa xa 69.(a), **swinene** eka xivulwa xa (b); **hi ku nonoka** eka

xivulwa xa (c); **khwatsi** eka xivulwa xa (d) na **ngopfu** eka xivulwa xa (e). Maengeteri ma vundhawu mo tanihi **exipotweni, exibedhlele, endlwini, endleleni** na **ehokweni** ma kona ku humelerisa tinhlamuselo ta laha timhaka ti humelelaka kona.

3.10.1.1.1.6.1 **Lama ku fambaka nchumu hinkwawo**

Hi ta tlhela hi tirhisa swikombiso leswi andlariweke eka swivulwa swa 61.(a-e) ehenhla, leswi hi nga ta tlhela hi swi vuyelela laha hansi ku hlamusela leswi humelelaka ehansi ka michumu leyi ku fambaka nchumu hinkwawo lowu wu tirhaka ni riendli **-dedeleka**.

61.(a) **Xidakwa** xa dedeleka.

(b) **Muvabyi** wa dedeleka.

(c) **Xihlangi** xa dedeleka.

(d) **Xikhalabyana** xa dedeleka.

(e) **Ximbyanyana** xa dedeleka.

Loko hi xiya swivulwa swa 61.(a-e) hi nga tlhela hi vula leswaku eka swikombiso leswi nga laha henhla, michumu leyi ku fambaka nchumu hinkwawo lowu tirhaka na riendli **-dedeleka** yi katsa tinhlokomhaka leti nga dzwihatiwa laha henhla, ku nga michumu leyi hanyaka tanihi **xidakwa** eka xivulwa xa eka (a), **muvabyi** eka xivulwa xa (b), **xihlangi** eka xivulwa xa (c), **xikhalabyana** eka xivulwa xa (d), na **ximbyanyana** eka xivulwa xa (e).

Hi nga tlhela hi boxa leswaku loko hi xiya eka swikombiso leswi hi ta kuma leswaku michumu leyi ku fambaka nchumu hinkwawo lowu tirhaka na riendli **-dedeleka** i michumu leyi hanyaka leyi swi kotaka ku tiendlisa ku va yi tsandzeka ku famba kahle endleleni yi karhi yi kongoma ndlela, hikuva ku **dedeleka** ku vangywa hi matimba ya le ndzeni lama nga ringanangiki.

3.10.1.1.1.6.2 **Lama ku fambaka xirho xa nchumu wo karhi ntsena**

-Eka xiphemu lexi ku hava maendli lama nga na nhlamuselo ya matsutsumelo lama kumekaka kona.

3.10.1.1.1.6.3 **Lama ku fambaka nchumu hi ndlela yin'we**

-Eka xiphemu lexi ku hava maendli lama nga na nhlamuselo ya matsutsumelo lama kumekaka kona

3.10.1.1.1.6.4 **Lama ku fambaka nchumu muhulahula**

Eka xiphemu lexi, hi ta tlhela hi vuyelela swikombiso leswi dzwihatiweke eka swivulwa swa 61.(a-e) ehenhla.

61. (a) **Xidakwa** xa dedeleka.
(b) **Muvabyi** wa dedeleka.
(c) **Xihlangi** xa dedeleka.
(d) **Xikhalabyana** xa dedeleka.
(e) **Ximbyanyana** xa dedeleka.

Hi nga vula leswaku michumu leyi ku fambaka nchumu muhulahula leyi tirhaka na riendli -**dedeleka** yi katsa tinhlokomhaka leti nga dzwihatiwa laha henhla, ku nga michumu leyi hanyaka yo tanihi **xidakwa** eka xivulwa xa 61.(a); **muvabyi** eka xivulwa xa (b); **xihlangi** eka xivulwa xa (c) na **xikhalabyana** eka xivulwa xa (d) na **ximbyanyana** eka xivulwa xa (e). Loko hi xiya eka swikombiso leswi hi ta lemuka leswaku swilo leswi ku fambaka nchumu muhulahula leswi tirhaka na riendli - **dedeleka** i michumu leyi hanyaka leyi tsandzekaka ku famba kahle hikwalaho ka swivangelo swo hambanahambana. Hi nga tlhela hi boxa leswaku riendli -**dedeleka** ri kongomisa eka michumu leyi hanyaka. Hakanyingi nchumu wu nga **dedeleka** hikwalaho ka ku va wu nga tiyangi emirini.

3.10.2 **Riendli -khaswa**

3.10.2.1 **Nhlamuselo ya riendli -khaswa.**

Ku -**khaswa** swi vula ku famba hi ku hatlisa hi ku ba magoza lamakulu. Munhu a nga ha khaswa loko a tikeriwa hi swilo leswi a swi rhweleke enhlokweni. Kahlekahle swivula ku va munhu a gwirima, ganyula kumbe ku phaba hi xikongomelo xa ku hatla munhu a ya wisa.

3.10.2.1.1 Matirhelo ya riendli -khaswa exivulweni

3.10.2.1.1.1 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta tinhlokomhaka

70.(a) **N'wingi** wa khaswa.

(b) **Socha** ra khaswa.

(c) **Varisi** va khaswa.

(d) **Nese** ya khaswa.

(e) **Vatlangi** va khaswa.

Riendli **-khaswa** i riendli ro pfumala xiendliwa leri tirheke na tinhlokomhaka leti nga vanhu tanihilaha swi vonekaka hakona eka swikombiso swa 70.(a-e) laha henhla. Tiagumente leti riendli **-khaswa** ri pfumelaka ku tirha na tona tanihi tinhlokomhaka i to tanihi **n'wingi** eka xivulwa xa (a); **socha** eka xivulwa xa (b); **varisi** eka xivulwa xa (c); **nese** eka xivulwa xa (d) na **vatlangi** eka xivulwa xa (e). Hi nga tlhela hi boxa leswaku riendli **-khaswa** ri pfumela ku tirha ni tinhlokomhaka ta vanhu lava tikeriwaka loko va rhwele michumu, naswona va **khaswa** loko va ringeta ku ya wisa eka mfikelelo wa vona.

Riendli **-khaswa** ri nyika tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 70.(a) **n'wingi** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya muendli, hikuva hi yena a endlaka leswi riendli ri vulaka swona. Eka xivulwa xa (b) **socha** yi nyikiwa nhlamuselo ya muendli. Eka xivulwa xa (c) **varisi** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya muendli, hikuva va famba hi ku hatlisa loko va khayima tihomu. Eka xivulwa xa (d) **nese** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya muendli hikuva wa ganyula loko a ringeta ku pfuna movabyi. Eka xivulwa xa (e) **vatlangi** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya muendli, hikuva hi vona va endlaka leswi riendli ri vulaka swona.

3.10.2.1.1.2 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa vundhawu

71.(a) N'wingi wa khaswa **emutini**.

(b) Socha ra khaswa **enyimpini**.

(c) Nese ya khaswa **etirhweni**.

(d) Vatlangi va khaswa **egirawundini**.

(e) Varisi va khaswa **emadyelweni**.

Riendli **-khaswa** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma vundhawu mo tanihi **emutini** eka xivulwa xa 71.(a); **enyimpini** eka xivulwa xa (b); **etirhweni** eka xivulwa xa (c); **egirawundini** ka xivulwa xa (d) na **emadyelweni** eka xivulwa xa (e).

Riendli **-khaswa** ri tlhela ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 71.(a) **emutini** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, hikuva hi laha n'wingi a endlaka leswi riendli ri vulaka swona. Eka xivulwa (b) **enyimpini** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, hikuva hi laha socha ri tirhaka kona. Eka xivulwa xa (c) **etirhweni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu ya le xibedhlela laha nese ya tirhaka kona, naswona wa boheka ku **khaswa** loko a pfuna vavabyi. Eka xivulwa xa (d) **egirawundini** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, hikuva hi laha vatlangi va tlangelaka kona. Eka xivulwa xa (e) **emadyelweni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, hikuva hi laha varisi va riselaka swipfuwo.

3.10.2.1.1.3 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa nkarhi

72.(a) N'wingi wa khaswa **nimixo**.

(b) Socha ra khaswa **ka ha ri nkarhi**.

(c) Varisi va khaswa **nimadyambu**.

(d) Nese ya khaswa **hi tiawara timbirhi**.

(e) Vatlangi va khaswa **ku ringana tiawara timbirhi**.

Riendli **-khaswa** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma nkarhi mo tanihi **nimixo** eka xivulwa xa 72.(a); **ka ha ri nkarhi** eka xivulwa xa (b); **nimadyambu** eka xivulwaxa (c); **hi tiawara timbirhi** eka xivulwa xa (d) na **ku ringana tiawara timbirhi** eka xivulwa xa (e).

Riendli **-khaswa** ri tlhela ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 72.(a) **nimixo** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi wa loko dyambu ra ha ku huma vanhu va nga si nghena eka migingiriko yo tala ya siku. Eka xivulwa xa (b) **ka ha ri nkarhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi wa loko timhaka ti nga si sungula. Eka xivulwa xa (c) **nimadyambu** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi, hikuva yi kongomisa eka nkarhi wa loko ri perile varisi va ri karhi va khayima swifuwo emakaya. Eka xivulwa xa (e) **ku ringana tiawara timbirhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya

nkarhi lowu vatlangi va endlaka leswi riendli ri vulaka swona hawona ivi va fikelela mfikelelo.

Riendli khaswa a ri pfumeli ku tirha na xilandzelandzhaku xo tanihi **hi tiawara timbirhi** eka xivulwa xa (d) hi ku va xilandzelandzhaku lexi xi tirha na ndhawu ya mfikelelo

3.10.2.1.1.4 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa vundhawu na swa maengeteri ma nkarhi

73.(a) N'wingi wa khaswa **emutini** nimixo.

(b) Socha ra khaswa **enyimpini ka ha ri nkarhi**.

(c) Nese ya khaswa **etirhweni hi tiawara timbirhi**.

(d) Vatlangi va khaswa **egirawundini ku ringana tiawara timbirhi**.

(e) Varisi wa khaswa **emadyelweni nimadyambu**.

Riendli **-khaswa** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma vundhawu ni maengeteri ma nkarhi hi ndlela leyi landzelaka: **emutini** eka xivulwa xa 73.(a) i riengeteri ra vundhawu leri kongomisaka eka ndhawu laha ku tshamaka vunhu laha n'wingi a pfukaka nimpundzu a khorhoka ku endla migingiriko a ri karhi a endla leswi riendli ri vulaka swona, **nimixo** i riengeteri ra nkarhi wa mpundzu; **enyimpini** eka xivulwa xa (b) i riengeteri ra vundhawu leri kongomisaka eka ndhawu laha ku lwiwaka kona, kasi **ka ha ri nkarhi** i riengeteri ra nkarhi wa le ndzhakunyana ka loko ku sunguriwa timhaka ta nyimpi; **egirawundini** eka xivulwa xa (d) i riengeteri ra ndhawu ya laha ku endleriwaka mitlangu kasi **ku ringana tiawara timbirhi** i riengeteri ra nkarhi lowu nga hela vatlangi va ri karhi va endlaka leswi riendli ri vulaka swona; **emadyelweni** eka xivulwa xa (e) i riengeteri ra ndhawu laha ku nga na byanyi bya rihlaza laha swipfuwo swi dyelaka kona, kasi **nimadyambu** i nkarhi lowu nga hela varisi va ri karhi va **-khaswa** loko va khayima kumbe ku byisa tihomu ekaya.

Xivulwa xa (c) a xi vulavuli. Lexi xi endlaka leswaku nhlamuselo ya xivulwa lexi yi onhaka i vukona bya xilandzelandzhaku **hi tiawara timbirhi**. Xivulwa lexi nga vulavulaka loko xi tirhile na xilandzelandzhaku lexi hi lexi riendli ra mfambo leri nga eka xona ri kombaka laha leswi ri swi vulaka swi sungulaka kona na laha swi helelaka kona. Loko ku ri hava masungulo na mahetelelo, ku fana na leswi swi nga

xiswona eka xivulwa xa (c), xivulwa xa kona a xi vulavuli. Eka xivulwa xa (c) a ku kombisiwangi laha ku khaswa ku sungulaka na laha ku helelaka kona. Leswi hi swona swi endlaka xivulwa lexi xi nga vulavuli.

Riendli **-khaswa** ri tlhela ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 73.(a) **emutini** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya ndhawu, kasi **nimixo** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya nkarhi. Eka xivulwa xa (b) **enyimpini** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya ndhawu, hikuva hi laha ku lwiwaka, kona kasi **ka ha ri nkarhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi. Eka xivulwa xa (c) **etirhweni** yi averiwa nhlamuselo ya ndhawu kasi **hi tiawara timbirhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi. Eka xivulwa xa (d) **egirawundini** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu kasi **ku ringana tiawara timbirhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi lowu nga hela vatlangi va le ku tlangeni. Eka xivulwa xa (e) **emadyelweni** yi averiwa nhlamuselo ya ndhawu, kasi **nimadyambu** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi wa loko ri perile, nakona varisi va kumeka va ri karhi va khayima tihomu va vuyela ekaya.

Riendli **-khaswa** ra swi kota ku cinca nandzelelano wa swilandzelandzaku tanihi le ka swivulwa leswi kombisiweke eka swivulwa swa 73.(a-e) laha henhla na swivulwa swa 74.(a-e) leswi landelaka:

74.(a) N'wingi wa khaswa **nimixo emutini**.

(b) Socha ra khaswa **ka ha ri nkarhi enyimpini**.

(c) Nese ya khaswa **hi tiawara timbirhi etirhweni**.

(d) Vatlangi va khaswa **ku ringana tiawara timbirhi egirawundini**.

(e) Varisi wa khaswa **nimadyambu emadyelweni**.

Riendli **-khaswa** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma vundhawu ni maengeteri ma nkarhi ku humelerisa tshikilelo wa timhaka eka maengeteri lama nga kusuhi ni riendli tanihi **nimixo** eka xivulwa xa 74.(a); **ka ha ri nkarhi** eka xivulwa xa (b); **ku ringana tiawara timbirhi** eka xivulwa xa (d) na **nimadyambu** eka xivulwa xa (e).

Xivulwa xa 74(c) a xi vulavuli. Xivangelo xo va xi nga vulavuli xa fana na lexi hlamuseriweke mayelana na xivulwa xa 73(c) laha henhla. Maengeteri ya vundhawu yo tanihi **exihlobyeni, enyimpini, enambyeni, egirawundini na emadyelweni** ma

tirha ku engetela tinhlamuselo ta laha michumu yi endleriwaka kona kasi a hi kona ku tshikileriwaka kona ngopfu.

3.10.2.1.1.5 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilanzelandzhaku swa mukhuva

75.(a) N'wingi wa khaswa **ngopfu**.

(b) Socha ra khaswa **swinene**.

(c) Nese ya khaswa **khwatsi**.

(d) Vatlangi va khaswa **kahle**.

(e) *Varisi va khaswa **hi ku hatlisa**.

Riendli **-khaswa** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma mukhuva mo tanihi **ngopfu** eka xivulwa xa 75.(a); **swinene** eka xivulwa xa (b); **khwatsi** eka xivulwa xa (c); **kahle** eka xivulwa xa (d).

Xivulwa xa (e) a xi vulavuli. Lexi xi endlaka leswaku xi nga vulavuli I vukona bya xilandzelandzhaku hi ku hatlisa. Nhlamuselo ya xilandzelandzhaku lexi I xiphemu xa nhlamuselo ya riendli **-khaswa**. Vukona bya xilandzelandzhaku lexi byi vanga mbuyelelo wa nhlamuselo yin'we.

Riendli **-khaswa** ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 75.(a) **ngopfu** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa leswi n'wingi a fambisaka xiswona mikarhi yo tala. Eka xivulwa xa (b) **swinene** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va socha ri endla leswi riendli **-khaswa** ri vulaka swona ku tlula mpimo. Eka xivulwa xa (c) **khwatsi** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va nese a endla leswi riendli ri vulaka swona hi vurhonwana hi xikongomelo xa ku ya pfuna vavabyi hi nkarhi. Eka xivulwa xa (d) **kahle** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va vatlangi va endla leswi riendli ri vulaka swona hi vukheta hi ndlela leyinene.

Riendli **-khaswa** ra pfumela ku tirha ni maengeteri ma mukhuva mambirhi eka xivulwa tanihi eka swivulwa swa 76.(a-e) laha hansi:

76. (a) * N'wingi wa khaswa **hi ku hatlisa ngopfu**.

(b) Socha ra khaswa **swinene ngopfu**.

(c) Nese ya khaswa **khwatsi swinene**.

(d) Vatlangi va khaswa **kahle ngopfu**.

(e) *Varisi va khaswa **hi ku hatlisa ngopfu**.

Riendli **-khaswa** ra swi kota ku tirha ni maengeteri ma mukhuva ma ri karhi ma landzelelana eka swivulwa tanihi eka swivulwa swa 76 (b, c na d.); **swinene** eka xivulwa xa (b) i riengeteri leri kongomisa eka ku va socha ri gwirima, kasi **ngopfu** ri vula ku endla tano mikarhi yo tala; **khwatsi** eka xivulwa xa (b) i riengeteri leri kombaka ku va nese a famba hi ku hatlisa hi ndlela leyinene hi xikongomelo xa ku ya pfuna vavabyi, kasi **swinene** i riengeteli leri vulaka ku endla nchumu mikarhi hinkwayo; **kahle** eka xivulwa xa (d) i riengeteri leri kombisaka ku va vatlangi va ba magoza lamanene lama fambelanaka hi ntirho lowu va langutaneke na wona, kasi **ngopfu** i riengeteri leri kombisaka ku va maendlelo lama ya va ya humelela mikarhi yo tala.

Riendli **-khaswa** a ri pfumeli ku tirha exivulweni na xilandzelandzhaku xa **hi ku hatlisa**. Loko ri tirha na xilandzelandzhaku lexi, nhlamuselo ya xivulwa ya onhaka, tanihilaha swi nga hakona eka (e) laha henhla. Leswi swi vangiwa hi ku va nhlamuselo ya xilandzelandzhaku lexi yi va yi ri xiphemu xa nhlamuselo ya riendli **-khaswa**. Se loko ku engeteriwa xilandzelandzhaku xa **hi ku hatlisa** ku va ku ri ku vuyelela mhaka leyi boxiwaka hi riendli **-khaswa**.

3.10.2.1.1.6 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa vundhawu ni maengeteri ma mukhuva

77.(a) N'wingi wa khaswa **emutini ngopfu**.

(b) Socha ra khaswa **enyimpini swinene**.

(c) Nese ya khaswa **etirhweni khwatsi**.

(d) Vatlangi va khaswa **egirawundini kahle**.

(e) *Varisi va khaswa **emadyelweni hi ku hatlisa**.

Riendli **-khaswa** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ya vundhawu ni maengeteri ma mukhuva tanihi **emutini** eka xivulwa xa 77.(a) ku nga ndhawu laha ku tshamaka vanhu na **ngopfu**, ku nga maendlelo ya ku endla swilo hi mikarhi yo tala; **enyimpini** eka xivulwa xa (b) laha ku lwiwaka kona i riengeteri ra ndhawu, kasi **swinene** i riengeteri ra mukhuva leri humelerisaka mhaka ya ku tlula mpimo; **etirhweni** eka xivulwa xa (c) i ndhawu laha ku endliwaka mitirho, kasi **khwatsi** i riengeteri leri

kombisaka mafambelo ya kahle; **egirawundini** eka xivulwa xa (d) i riengeteri ra ndhawu leyi ku tlangeriwaka eka yona, kasi **kahle** i riengeteri ra mukhuva leri kombisaka maendlelo lama amukelekaka.

Riendli **-khaswa** a ri pfumeli ku tirha ni riengeteri **hi ku hatlisa** exivulweni hi ku va swi vula xilo xin'we nakona swi tisa mbuyelelo lowu onhaka nhlamuselo ya xivulwa tanihi eka xivulwa xa (e).

Riendli **-khaswa** ri tlhela ri nyika tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 77.(a) **emutini** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, hikuva hi laha n'wingi a korhokaka kona, kasi **ngopfu** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku endla swilo mikarhi yo tala, hikuva emutini hi laha n'wingi a tirhelaka kona. Eka xivulwa xa (b) **enyimpini** yi nyikiwa nhlamuselo ndhawu, kasi **swinene** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va socha ri **khaswa** enyimpini hi ku tlula mpimo hi xikongomelo xa ku hlula. Eka xivulwa xa (c) **etirhweni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, kasi **khwatsi** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va nese yi endla leswi riendli ri vulaka swona hi ku vurhonwana. Eka xivulwa xa (d) **egirawundini** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, kasi **kahle** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku endla hi ndlela leyinene. Xivulwa xa (e) i xivulwa xo ka xi nga twali hikwalaho ka swilandzelandzhaku leswi vuyelelaka leswi riendli **-khaswa** ri vulaka swona, ku nga ku famba hi ku hatlisa.

Riendli **-khaswa** ri pfumela ku cinca nandzelelano wa swilandzelandzaku swa maengeteri ma vundhawu ni maengeteri ma mukhuva tanihi eka swivulwa swa 77.(a-e) na swa 78.(a-e) laha hansi:

78.(a) N'wingi wa khaswa **ngopfu emutini**.

(b) Socha ra khaswa **swinene enyimpini**.

(c) Nese ya khaswa **khwatsi etirhweni**.

(d) Vatlangi va khaswa **kahle egirawundini**.

(e) Varisi va khaswa **hi ku hatlisa emadyelweni**.

Eka swivulwa swa 78.(a-e) timhaka ti tshikileriwa ngopfu eka maengeteri ma mukhuva hikuva hi wona lama nga kusuhi ni riendli tanihi **ngopfu** eka xivulwa xa (a), **swinene** eka xivulwa xa (b), **khwatsi** eka xivulwa xa (c), **kahle** eka xivulwa xa (d).

Xivulwa xa (e) a xi twali hikwalaho ka mbuyelelo wa timhaka. Leswi swi va tano hikuva riengeteri hi ku hatlisa ri vula xilo xin'we na riendli **-khaswa**.

Maengeteri ya vundhawu tanihi **emutini, enyimpini, exibedhlele, egirawundini** na **emadyelweni** ma kona ku engetela tinhlamuselo ta laha timhaka ti humelelaka kona ntsena.

3.10.2.1.1.6.1 Lama ku fambaka nchumu hinkwawo

79. (a) **Mudyondzi** wa khaswa.

(b) **Wanuna** wa khaswa.

(c) **Varisi** va khaswa.

(d) **Jaha** ra khaswa.

(e) **Vavasati** va khaswa.

Loko hi xiya swivulwa swa 79. (a-e) hi nga tlhela hi vula leswaku eka swikombiso leswi nga laha henhla, michumu leyi ku fambaka nchumu hinkwawo lowu tirhaka na riendli **-khaswa** yi katsa tinhlokomhaka leti nga dzwihatiwa laha henhla, ku nga michumu leyi hanyaka tanihi **mudyondzi** eka xivulwa xa eka (a), **wanuna** eka xivulwa xa (b), **varisi** eka xivulwa xa (c), **jaha** eka xivulwa xa (d), na **vavasati** eka xivulwa xa (e). Hi nga tlhela hi boxa leswaku loko hi xiya eka swikombiso leswi hi ta lemuka leswaku michumu leyi ku fambaka nchumu hinkwawo lowu tirhaka na riendli **-khaswa** i michumu leyi hanyaka leyi swi kota ku famba hi ku ganyula hambu ku ri ku ba magoza lamakulu leswaku yi famba hi ku hatlisa.

3.10.2.1.1.6.2 Lama ku fambaka xirho xa nchumu wo karhi ntsena

-Eka xiphemu lexi ku hava maendli lama nga na nhlamuselo ya matsutsumelo lama kumekaka kona

3.10.2.1.1.6.3 Lama ku fambaka nchumu hi ndlela yin'we

-Eka xiphemu lexi ku hava maendli lama nga na nhlamuselo ya matsutsumelo lama kumekaka kona

3.10.2.1.1.6.4 Lama ku fambaka nchumu muhulahula

80.(a) **Xifanyetana xa** khaswa.

- (b) **N'wana** wa khaswa.
- (c) **Varisi** va khaswa.
- (d) **Mufana** wa khaswa.
- (e) **Vatlangi** va khaswa.

Michumu leyi ku fambaka nchumu muhulahula leyi tirhaka na riendli **-khaswa** yi katsa tinhlokomhaka leti nga dzwihatiwa laha henhla, ku nga swilo swo tanihi **xifanyetana** eka xivulwa xa (a); **n'wana** eka xivulwa xa (b); **varisi** eka xivulwa xa (c), **mufana** eka xivulwa xa (d) na **vatlangi** eka xivulwa xa (e). Loko hi kambisisa eka swikombiso leswi hi ta vona leswaku swilo leswi ku fambaka nchumu muhulahula leswi tirhaka na riendli **-khaswa** i michumu leyi hanyaka leyi famba hi ku gwirima eku tlangeni.

Hi nga vula leswaku riendli **-khaswa**, ri kongomisa eka michumu leyi hanyaka. Ku yisa emahlweni hi nga ku munhu a nga **khaswa** hikwalaho ka swivangelo swo hambanahambana. Hakanyingi xikongomelo i ku va munhu a fikelela mfikelelo hi nkarhi kumbe ku ya wisa hambu ku ri ku kuma swo karhi.

3.10.3 Riendli -kasa

3.10.3.1 Nhlamuselo ya riendli -kasa

Ku **kasa** swi vula ku famba hi matsolo ni mavoko ku suka eka ndhawu yo karhi ku ya eka ndhawu yin'wana tanihi xihlangi lexi nga si deyaka. Ku **kasa** ku nga va eka n'wana lontsongo, mutsoniwa hambu ku ri muvabyi.

3.10.3.1.1 Matirhelo ya riendli -kasa exivulweni

3.10.3.1.1.1 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta nhlokomhaka

- 81.(a) **N'wana** wa kasa.
- (b) **Muvabyi** wa kasa.
 - (c) **Mukhegula** wa kasa.
 - (d) **Xikhombana** xa kasa.
 - (e) **Ximanga** xa kasa.

Riendli **-kasa** i riendli ro pfumala xiendliwa leri pfumelaka ku tirha ni tiagumente ta tinhlokomhaka leti nga vanhu tanihi **n'wana** eka xivulwa 81.(a); **muwabiyi** eka xivulwa xa (b); **mukhegula** eka xivulwa xa (c); **xikhombana** eka xivulwa xa (d) ni swiharhi tanihi **ximanga** eka xivulwa xa (e). Hi nga tlhela hi vula leswaku michumu yi ti kuma yi karhi yi **-kasa** hikwalaho ka ku tsandzeka ku famba hi milenge mimbirhi, hikwalaho ka mavabyi, kumbe ku kombisa xichavo eka vahloniphiwa tanihi tihosi.

Nakambe riendli **-kasa** ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa (a) **n'wana** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya muendli hikuva hi yena a endlaka leswi riendli **-kasa** ri vulaka swona, hikwalaho ka ku va a ha dyondzaka ku famba, naswona milenge yi nga si tiya. Eka xivulwa xa (b) **muwabiyi** yi nyikiwa nhlamuselo ya muendli hikuva hi yena a tsandzekaka ku famba kahle hikwalaho ka mavabyi. Eka xivulwa xa (c) **mukhegula** yi nyikiwa nhlamuselo ya muendli hikuva wa tsandzeka ku famba kahle, hikwalaho ka ku va a dyuharile. Eka xivulwa xa (d) **xikhombana** yi nyikiwa nhlamuselo ya muendli hikuva hi xona xi kasaka ku komba xichavo eka vahloniphiwa ku ya hi nawu. Eka xivulwa xa (e) **ximanga** xi nyikiwa nhlamuselo ya muendli hikuva xi lo **kasa** hi xikongomelo xa ku juma michumu yo tanihi kondlo.

3.10.3.1.1.2 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilanzelandzhaku swa vundhawu

82.(a) N'wana wa kasa **endlwini**.

(b) Muvabyi wa kasa **exibedhlele**.

(c) Mukhegula wa kasa **exiyindlwani**.

(d) Xikhombana xa kasa **engomeni**.

(e) Ximanga xa kasa **edulwini**.

Riendli **-kasa** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma vundhawu. Maengeteri ma vundhawu lama tirhaka ni riendli **-kasa** hi lama landzelaka: **endlwini** tanihi n'wana eka xivulwa xa 82.(a); **exibedhlele** eka xivulwa xa (b); **exiyindlwani** eka xivulwa xa (c); **engomeni** eka xivulwa xa (d) na **edulwini** eka xivulwa xa (e).

Riendli **-kasa** ri tlhela ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 82.(a) **endlwini** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, hikuva hi laha n'wana a endlaka leswi riendli ri vulaka swona. Eka xivulwa xa (b)

exibedhlele yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu laha muvabyi a fambaka hi matsolo hikwalaho ka mavabyi. Eka xivulwa xa (c) **exiyindlwani** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, hikuva hi laha mukhegulu a tshamaka kona. Eka xivulwa xa (d) **engomeni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, hikuva i xikolo lexi nhwanyana a dyondzaka milawu ya xisati eka xona. Eka xivulwa xa (e) **edulwini** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu laha ximanga xi kasaka kona hi xikongomelo xa ku juma makondlo.

3.10.3.1.1.3 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilanzelandzhaku ta maengeteri ma nkarhi

- 83.(a) N'wana wa kasa **hi nkarhi**.
- (b) Ximanga xa kasa **ka ha ri nkarhi**.
- (c) Muvabyi wa kasa **nkari wo tala**.
- (d) Mukhegula wa kasa **hi tiawara timbirhi**.
- (e) Xikombhana xa kasa **ku ringana tiawara timbirhi**.

Riendli -**kasa** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma nkarhi wo tanihi **hi nkarhi** eka xivulwa xa 83.(a); **ka ha ri nkarhi** eka xivulwa xa (b); **nkari wo tala** eka xivulwa xa (c); **hi tiawara timbirhi** eka xivulwa xa (d) na **ku ringana tiawara timbirhi** eka xivulwa xa (e).

Riendli -**kasa** ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 83.(a) **hi nkarhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi wa loko n'wana a ha ri lontsongo a dyondza famba ku ya fikelela michumu hi nkarhi wo karhi. Eka xivulwa xa (b) **ka ha ri nkarhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi wa ku va ximanga xi **kasa** ku ringeta ku juma nchumu wo karhi wu nga si swi lemuka. Eka xivulwa (c) **nkari wo tala** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi lowu nga riki na mpimo. Eka xivulwa xa (d) **hi tiawara timbirhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi lowu mukhegulu a nga kumeka a endla leswi riendli ri vulaka swona, hileswaku ku ringana tiawara timbirhi ku fika eka mfikelelo wa yena. Eka xivulwa xa (e) **ku ringana tiawara timbirhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi lowu xikombana xi nga **kasa** ha wona ku ya fikelela ndhawu ya mfikelelo hawona.

3.10.3.1.1.4 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilanzelandzhaku swa vundhawu na swa maengeteri ma nkarhi

84.(a) N'wana wa kasa **endlwini** hi nkarhi.

(b) Ximanga xa kasa **edulwini** ka ha ri nkarhi.

(c) Muvabyi wa kasa **exibedhlele** nkarhi wo tala.

(d) Mukhegula wa kasa **ehandle** hi tiawara timbirhi.

(e) Xikombhana xa kasa **evukombeni** ku ringana tiawara timbirhi.

Riendli **-kasa** ra swi kota ku tirha ni maengeteri ya vundhawu ni maengeteri ma nkarhi ku engetela tinhlamuselo tanihi **endlwini** eka xivulwa xa 84.(a), ku nga ndhawu laha vanhu va tshamaka kona na **hi nkarhi** ku kombisa mhaka ya leswaku n'wana wa **kasa** loko se a kurilenyana a ri karhi a dyondza ku famba leswaku a fikelela swilo kun'wana ni kun'wana kwalomu ndlwini; **edulwini** eka xivulwa xa (b), i ndhawu laha ku hlayiseriwaka timanga ni timbewu to hambanahambana na kona ku kumeka swihadyana swo tanihi makondlo na **ka ha ri nkarhi** ku kombisa leswaku ximanga xa **kasa** hi xikongomelo xa ku juma makondlo ma nga se swi lemuka; **exibedhlele** eka xivulwa xa (c) i ndhawu laha ku kumekaka vavabyi, van'wana va swi nga swi koti na ku famba kahle naswona va boheka ku **kasa** kunene na **nkarhi wo tala** i riengeteri ra nkarhi leri kombisaka leswaku mhaka ya ku kasa yi humeleka mikarhi yo tala; **ehandle** eka xivulwa xa (d) i riengeteri ra ndhawu laha mukhegulu a bohekaka ku va a **kasa** hikwalaho ka ku va a dyuharile a tsandzeka ku famba kahle, kasi **hi tiawara timbirhi** i riengeteri ra nkarhi leri kombisaka swiphemu swa nkarhi lowu nga hela ku kala mukhegulu a ya fikelela mfikelelo wa yena; **evukombeni** eka xivulwa xa (e) ku nga ndhawu laha ku cineriwaka vanhwana na **ku ringana tiawara timbirhi** ku nga riengeteri ra nkarhi lowu vanhwana va nga endla leswi ri vulaka swona ku kala va fikelela xikongomelo xa vona.

Riendli **-kasa** ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 84.(a) **endlwini** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, hikuva hi laha n'wana a kasaka kona, kasi **hi nkarhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi lowu nga riki na mpimo. Eka xivulwa xa (b) **edulwini** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, kasi **ka ha ri nkarhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi. Eka xivulwa xa (c) **exibedhlele** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, kasi **nkarhi wo tala** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi lowu nga riki na mpimo. Eka xivulwa xa (d) **exiyindlwani** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, kasi **hi tiawara timbirhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi lowu mukhegulu a nga endla leswi riendli ri vulaka swona ku kala a ya fikelela xikongomelo xa yena.

Eka xuvulwa xa (e) **evukhombeni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu laha ku endleriwaka ngoma wa vukhomha, kasi **ku ringana tiawara timbirhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi lowu tikhombha ti nga wu **kasa** ku ya eka mfikelelo.

Riendli **-kasa** ri pfumela ku cinca nandzelelano hi ndlela leyi kombisiweke eka swivulwa swa 84.(a-e) na swivulwa swa 85.(a-e).

85.(a) N'wana wa kasa **hi nkarhi endlwini**.

(b) Ximanga xa kasa **ka ha ri nkarhi edulwini**.

(c) Muvabyi wa kasa **nkari wo tala exibedhlele**.

(d). Mukhegula wa kasa **hi tiawara timbirhi exiyindlwani**.

(e) Xikombana xa kasa **ku ringana tiawara timbirhi evukhombeni**.

Eka swivulwa leswi, timhaka ti tshikileriwa eka maengeteri ma nkarhi, hikuva hi wona ma nga tshama kusuhi ni riendli eka swivulwa tanihi **hi nkarhi** eka xivulwa xa 85.(a); **ka ha ri nkarhi** eka xivulwa xa (b); **nkari wo tala** eka xivulwa xa (c); **hi tiawara timbirhi** eka xivulwa xa (d) na **ku ringana tiawara timbirhi** eka xivulwa xa (e). Maengeteri ya vundhawu mo tanihi **endlwini, edulwini, exibedhlele, exiyindlwani na evukhombeni** ma tirha ku engetela tinhlamuselo ta laha michumu yi humelelaka kona kambe a hi le ka wona ku tshikileriwa timhaka ngopfu.

3.10.3.1.1.5 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilanzelandzhaku swa mukhuva

86.(a) N'wana wa kasa **swinene**.

(b) Muvabyi wa kasa **hi ku nonoka**.

(c) Mukhegula wa kasa **kantsongokantsongo**.

(d) Xikhombhana xa kasa **khwatsi**.

(e) Ximanga xa kasa **hi vukheta**.

Riendli **-kasa** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma mukhuva mo tanihi **swinene** eka xivulwa xa 86.(a), **hi ku nonoka** tanihi muvabyi eka xivulwa xa (b), **kantsongokantsongo** tanihi mukhegulu eka xivulwa xa (c) **khwatsi** tanihi xikhombhana eka xivulwa xa (d) na **hi vukheta ngopfu** tanihi ximanga eka xivulwa xa (e).

Riendli **-kasa** ri tlhela ri nyika tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 86.(a) **swinene** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva, hikuva yi vula ku va n'wana a kasa hi ndlela leyinene. Eka xivulwa xa (b) **hi ku nonoka** i agumente leyi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva hikwalaho ka ku va movabyi a ti komba ku vabya ngopfu nakona a pfumala ntamu a tlhela a famba hi matsolo kantsongokantsongo. Eka xivulwa xa (c) **kantsongokantsongo** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva hikuva swi kombisa ku va mukhegulu a **kasa** hi ku nonoka. Eka xivulwa xa (d) **khwatsi** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va xikhombhana xi **kasa** hi ku landzelela nawu ku komba xichavo. Eka xivulwa xa (e) **hi vukheta** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va ximanga xi **kasa** hi vurhonwana.

87.(a) N'wana wa kasa **swinene ngopfu**.

(b) Muvabyi wa kasa **hi ku nonoka swinene**.

(c) Mukhegula wa kasa **kantsongokantsongo swinene**.

(d) Xikhombhana xa kasa **khwatsi ngopfu**.

(e) Ximanga xa kasa **hi vukheta swinene**.

Eka swivulwa swa 87.(a-e) maengeteri ma mukhuva ma landzelelana eswivulweni ku engetela tinhlamuselo eka maendlekelo ya swilo tanihi **swinene** eka xivulwa xa 87.(a) leri nga riengeteri leri vulaka ku va n'wana a famba hi matsolo hi ndlela leyinene kasi **ngopfu** i riengeteri leri kombisaka ku va swi endleka mikarhi yo tala; **hi ku nonoka** eka xivulwa xa (b), ku nga riengeteri leri humelerisa mhaka ku va movabyi a **kasa** a nga ri na ku vilela, kasi **swinene** ri vula ku va maendlelo yo nonoka ma ri maendlelo ya kahle ku ya hi xiyimo xa vuvabyi; **kantsongokantsongo** eka xivulwa xa (c), ku nga riengeteri leri kongomisa eka ku va mukhegula a **kasa** hi vukheta, hileswaku a nga tivavisi, kasi swinene i riengeteri leri engetelaka mhaka ya ku va endlelo ro sungula ri endliwa kahle; **khwatsi** eka xivulwa xa (d) i riengeteri leri kombisaka ku va xikhombhana xi kasa kahle hi ndlela leyi amukelekaka, kasi **ngopfu** i riengeteri leri kongomisa eka ku va xi endla leswi mikarhi hinkwayo; **hi vukheta** eka xivulwa xa (e) i riengeteri leri kombisaka ku va ximanga xi endla leswi riendli ri vulaka swona hi vutlhari, hileswaku xi kota ku juma makondlo, kasi **swinene** i riengeteri leri vulaka ku va maendlelo lama ma ri maendlelo lamanene.

3.10.3.1.1.6 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilanzelandzhaku swa vundhawu na maengeteri ma mukhuva

88.(a) N'wana wa kasa **endlwini** ngopfu.

(b) Muvabyi wa kasa **exibedhlele** hi ku nonoka.

(c) Mukhegula wa kasa **exiyindlwani** katsongokatsongo.

(d) Xikhombana xa kasa **evukhombeni** khwatsi.

(e) Ximanga xa kasa **edulwini** hi vukheta.

Riendli **-kasa** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma vundhawu xikan'we ni maengeteri ma mukhuva eka swivulwa tanihi **endlwini** eka xivulwa xa 88.(a), ku nga riengeteri ra vundhawu na **ngopfu** ku nga riengeteri ra maendlelo ya swilo; **exibedhlele** eka xivulwa xa (b), ku nga riengeteri ra ndhawu na **hi ku nonoka** ku nga riengeteri ra maendlelo; **exiyindlwani** eka xivulwa xa (c), ku nga riengeteri ra ndhawu na **katsongokatsongo** ku nga riengeteri ra maendlelo; **evukhombeni** eka xivulwa xa (d), ku nga ndhawu na **khwatsi** eka xivulwa xa (e), ku nga riengeteri ra maendlelo; **edulwini** ku nga riengeteri ra ndhawu na **hi vukheta** ku nga riengeteri ra maendlelo.

Riendli **-kasa** ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 88.(a) **endlwini** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu laha n'wana a endlaka leswi riendli ri vulaka swona, kasi **ngopfu** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va n'wana a **kasa** endlwini ku tlula eka tindhawu tin'wana. Eka xivulwa xa (b) **exibedhlele** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu kasi **hi ku nonoka** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva, hikuva muvabyi a a endla leswi riendli ri vulaka swona katsongokatsongo swi nga kombi mpfuka lowu vonakaka hikwalaho ka mavabyi. Eka xivulwa xa (c) **exiyindlwani** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu **kasi katsongokatsongo** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva hikuva yi kombisa ku va mukhegulu a tikeriwa hi ku **kasa** nakona a endla hi ku nonoka swinene. Eka xivulwa xa (d) **evukhombeni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu kasi **khwatsi** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva hikuva yi kombisa ku va xikhombana xi **kasa** hi ku kombisa xichavo loko xi landzelela nawu kahle-kahle. Eka xivulwa xa (e) **edulwini** i agumante leyi averiwaka nhlamuselo ya ndhawu, kasi **hi vukheta** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku endla hi vurhonwana hi xikongomelo xa ku juma michumu yo tanihi makondlo.

Riendli **-kasa** ri pfumela ku cincancica nandzelelano wa swilanzelandzaku hi ndlela ya leyi nga eka swivulwa swa 88.(a-e) na swivulwa swa 89.(a-e).

89.(a) N'wana wa kasa **ngopfu endlwini**.

(b) Muvabyi wa kasa **hi ku nonoka exibedhlele**.

(c) Mukhegula wa kasa **katsongokatsongo exiyindlwani**.

(d) Xikhombhana xa kasa **khwatsi evukhombeni**.

(e) Ximanga xa kasa **hi vukheta edulwini**.

Eka swivulwa swa 89.(a-e) timhaka ti tshikileriwa eka maengeteri ma mukhuva hikuva hi wona lama nga kusuhi ni riendli tanihi **ngopfu** eka xivulwa xa 89.(a); **hi ku nonoka** eka xivulwa xa (b); **katsongokatsongo** eka xivulwa xa (c); **khwatsi** eka xivulwa xa (d) na **hi vukheta** eka xivulwa xa (e). Nakambe maengeteri ma vundhawu yo tanihi **endlwini, exibedhlele, exiyindlwani, evukhombeni na edulwini** ma kona ku engetela tinhlamuselo ta vundhawu kambe a hi swona leswi tshikileriwaka ngopfu.

3.10.3.1.1.6.1 Lama ku fambaka nchumu hinkwawo

Hi ta vuyelela swikombiso leswi andlariweke eka swivulwa swa 81 (a-e) ehenhla, ku hlamusela tinhlokomhaka leti humelelaka ehansi ka michumu leyi ku fambaka nchumu hinkwawo lowu wu tirhaka ni riendli **-kasa**.

81.(a) **N'wana** wa kasa.

(b) **Muvabyi** wa kasa.

(c) **Mukhegula** wa kasa.

(d) **Xikhombana** xa kasa.

(e) **Ximanga** xa kasa.

Loko hi xiya swivulwa swa 81.(a-e) hi nga tlhela hi vula leswaku eka swikombiso leswi nga laha henhla, michumu leyi ku fambaka nchumu hinkwawo lowu tirhaka na riendli **-kasa** yi katsa tinhlokomhaka leti nga dzwihatiwa laha henhla, ku nga michumu leyi hanyaka tanihi **n'wana** eka xivulwa xa eka 81.(a), **muvabyi** eka xivulwa xa (b), **mukhegula** eka xivulwa xa (c), **xikhombana** eka xivulwa xa (d), na **ximanga** eka xivulwa xa (e).

Hi nga tlhela hi boxa leswaku loko hi xiya eka swikombiso leswi hi ta lemuka leswaku michumu leyi ku fambaka nchumu hinkwawo lowu tirhaka na riendli **-kasa** i michumu leyi hanyaka yo ka yi nga swi koti ku famba kahle hi milenge hikwalaho ka ku va milenge yi nga tiyangi hambu ku va nchumu wa ha dyondza ku famba.

3.10.3.1.1.6.2 **Lama ku fambaka xirho xa nchumu wo karhi ntsena**

-Eka xiphemu lexi ku hava maendli lama nga na nhlamuselo ya matsutsumelo lama kumekaka kona.

3.10.3.1.1.6.3 **Lama ku fambaka nchumu hi ndlela yin'we**

-Eka xiphemu lexi ku hava maendli lama nga na nhlamuselo ya matsutsumelo lama kumekaka kona.

3.10.3.1.1.6.4 **Lama ku fambaka nchumu muhulahula**

Hi ta vuyelela swikombiso leswi andlariweke eka swivulwa swa 81.(a-e) ehenhla, ku hlamusela tinhlokomhaka leti humelalaka ehansi ka michumu leyi ku fambaka nchumu muhulahula leyi tirhaka ni riendli **-kasa**.

- (a) **N'wana** wa kasa.
- (b) **Muvabyi** wa kasa.
- (c) **Mukhegula** wa kasa.
- (d) **Xikhombana** xa kasa.
- (e) **Ximanga** xa kasa.

Michumu leyi ku fambaka nchumu muhulahula leyi tirhaka na riendli **-kasa** yi katsa tinhlokomhaka leti nga dzwihatiwa laha henhla, ku nga michumu yo tanihi **n'wana** eka xivulwa xa 81.(a); **muvabyi** eka xivulwa xa (b); **mukhegula** eka xivulwa xa (c) na **xikhombana** eka xivulwa xa (d) na **ximanga** eka xivulwa xa (e). Loko hi xiya eka swikombiso leswi hi ta lemuka leswaku swilo leswi ku fambaka nchumu muhulahula leswi tirhaka na riendli **-kasa** i michumu leyi hanyaka leyi fambaka hi matsolo.

Hi nga tlhela hi boxa leswaku riendli **-kasa** ri kongomisa eka mafambelo ya ku tirhisa matsolo na mavoko hikuva miri ni milenge a swi tiyangi ku va nchumu wu famba

kahle. Hi vonile leswaku michumu leyi hanyaka hi yona yi tirhaka tanihi tinhlokomhaka.

3.10.4 Riendli -khwita

3.10.4.1 Nhlamuselo ya riendli -khwita

Ku **-khwita** swi vula ku famba ka nchumu lowu hanyaka laha wun'wana nenge kumbe milenge yi nga tiyangiki kahle, naswona ku tlhela ku va ni ku voyama eka mafambelo ku kombisa ku tikeriwa hikwalaho ka ku vava ka xirho kumbe swirho leswi tirhisiwaka loko munhu a famba.

3.10.4.1.1 Matirhelo ya riendli -khwita eswivulweni

3.10.4.1.1.1 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta nhlokomhaka

90.(a) **Kokwana** wa khwita.

(b) **Mufana** wa khwita.

(c) **Mutlangi** wa bolo wa khwita.

(d) **Xilema** xa khwita.

(e) **Muvabyi** wa khwita.

Riendli **-khwita** i riendli ro pfumala xiendliwa leri tirhaka ni tinhlokomhaka leti nga michumu leyi hanyaka ku nga vanhu tanihi **kokwana** eka xivulwa xa 90.(a); **mufana** eka xivulwa xa (b); **mutlangi** eka xivulwa xa (c); **xilema** eka xivulwa xa (d) na **muvabyi** eka xivulwa xa (e).

Riendli **-khwita** ri nyika tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa (a) **kokwana** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya muendli, hikuva hi yena a endlaka leswi riendli **-khwita** ri vulaka swona. Eka xivulwa xa (b), **mufana** yi nyikiwa nhlamuselo ya muendli, hikuva hi yena a tsandzekaka ku famba kahle. Eka xivulwa xa (c) **mutlangi** yi nyikiwa nhlamuselo ya muendli. Eka xivulwa xa (d) **xilema** xi nyikiwa nhlamuselo ya muendli, hikuva i mutsoniwa wo ka a nga swi koti ku famba kahle hikwalaho ka milenge ya yena leyi nga na vulema. Eka

xivulwa xa (e) **muvabyi** yi nyikiwa nhlamuselo ya muendli ,hikuva milenge ya yena ya ala ku famba kahle hikwalaho ka mavabyi.

3.10.4.1.1.2 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilanzelandzhaku swa vundhawu

91.(a) Kokwani wa khwita **exiyindlwanini**.

(b) Mufana wa khwita **emacokocweni**.

(c) Mutlangi wa bolo wa khwita **egirawundini**.

(d) Xilema xa khwita **edorobeni**.

(e) Muvabyi wa khwita **exibedhlele**.

Riendli -**khwita** ri pfumela ku tirha ni swilanzelandzhaku swa vundhawu ku humelerisa timhaka ta laha leswi vuriwaka hi riendli swi humelalaka kona tanihi **exiyindlwanini** eka xivulwa xa 91.(a); **emacokocweni** tanihi mufana eka xivulwa xa (b); **egirawundini** tanihi mutlangi eka xivulwa xa (c); **edorobeni** tanihi xilema eka xivulwa xa (d) na **exibedhlele** eka xivulwa xa (e).

Riendli -**khwita** ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona eka swivulwa hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 91.(a) **exiyindlwanini** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, hikuva hi laha kokwana a endlaka leswi riendli ri vulaka swona. Eka xivulwa xa (b) **emacokocweni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, hikuva hi laha mufana a endlaka leswi riendli ri vulaka swona. Eka xivulwa xa (c) **egirawundini** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu. Eka xivulwa xa (d) **edorobeni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu. Eka xivulwa xa (e) **exibedhlele** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu laha muvabyi a kumeka a ri karhi a khwitaka kona.

3.10.4.1.1.3 Laha ri tirhaka ni swilanzelandzhaku swa maengeteri ma nkarhi

92.(a) Kokwani wa khwita **hi nkarhi**.

(b) Mufana wa khwita **ninhlikanhi**.

(c) Mutlangi wa bolo wa khwita **ku ringana tiawara timbirhi**.

(d) Xilema xa khwita **nkari wo tala**.

(e) Muvabyi wa khwita **ku ringana tiawara timbirhi**.

Riendli -**khwita** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma nkarhi ku humelerisa nhlamuselo ya nkarhi lowu timhaka ti humelalaka hawona tanihi **hi nkarhi** eka

xivulwa xa 92.(a) **ninhlikanhi** eka xivulwa xa (b) **ku ringana tiawara timbirhi** eka xivulwa xa (c) **nkarhi wo tala** eka xivulwa xa (d) na **ku ringana tiawara timbirhi** eka xivulwa xa (e).

Riendli **-khwita** ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 92.(a) **hi nkarhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya ku va kokwana a **khwita** hi nkarhi wa loko se a karhale ku famba ivi milenge yi kondza yi ala. Eka xivulwa xa (b) **ninhlikanhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi wa loko dyambu se ri tlhava nakona mufana se u karhale ku famba emun'wini. Eka xivulwa xa (c) **ku ringana tiawara timbirhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi lowu nga ringana swiphemu swa tiawara timbirhi mutlangi a karhi a **khwita**. Eka xivulwa xa (d) **nkarhi wo tala** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi hikuva yi kongomisa eka mikarhi leyi nga riki na mpimo laha xilema xi endlaka leswi riendli ri vulaka swona eka mahanyelo ya xona. Eka xivulwa xa (e) **ku ringana tiawara timbirhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi lowu muvabyi a nga kumeka a ri karhi a **khwita**, hileswaku ku ringana tiawara timbirhi u fanele a yima kona ku va mfikelelo wa yena.

3.10.4.1.1.4 Laha ri tirhaka ni swilandzelandzhaku swa vundhawu ni swa maengeteri ma nkarhi

93.(a) Kokwani wa khwita **exiyindlwani** hi nkarhi.

(b) Mufana wa khwita **emacokocweni** ninhlikanhi.

(c) Mutlangi wa bolo wa khwita **egirawundini** ku ringana tiawara timbirhi.

(d) Xilema xa khwita **edorobeni** nkarhi wo tala.

(e) Muvabyi wa khwita **exibedlhele** ku ringana tiawara timbirhi.

Riendli **-khwita** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma vundhawu xikan'we ni maengeteri ma nkarhi eswivulweni tanihi **exiyindlwani** eka xivulwa xa 93.(a), ku nga riengeteri ra ndhawu laha kokwana a khwitaka a ri kona, kasi **nimixo** i riengeteri ra nkarhi; **emacokocweni** eka xivulwa xa (b), i riengeteri ra ndhawu, kasi **hi ku hatlisa** i riengeteri ra maendlelo; **egirawundini** eka xivulwa xa (c), ku nga riengeteri ra ndhawu na **ku ringana tiawara timbirhi** ku nga riengeteri ra nkarhi; **edorobeni** eka xivulwa xa (d) i riengeteri ra ndhawu, kasi **nkarhi wo tala** i riengeteri ra nkarhi; **exibedlhele** eka xivulwa xa (e), i riengeteri ra ndhawu, kasi **ku ringana tiawara timbirhi** i riengeteri ra nkarhi.

Riendli **-khwita** ri avela tinhlamuselo eka tiagumene ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 93.(a) **exiyindlwani** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu hikuva hi laha kokwana a tshamaka kona, naswona wa **khwita** kwalaya, kasi **nimixo** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi, hikuva yi kombisa nkarhi wa loko dyambu ra ha ku huma nakona kokwana u **khwita** ku ya ehandle ku ya orha masana. Eka xivulwa xa (b) **emacokocweni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu hikuva hi la makhwatini kasi **ninhlikanhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi hikuva yi kongomisa eka nkarhi wa loko ku hisa ngopfu nakona mufana se a karhale ku famba emacokocweni ivi a boheka ku **khwita** loko a famba. Eka xivulwa xa (c) **egirawundini** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, kasi **ku ringana tiawara timbirhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi. Eka xivulwa xa (d) **edorobeni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, kasi **nkarhi wo tala** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi lowu nga riki na mpimo lowu xilema xi kumekaka xi **khwita** edorobeni xi karhi xi kombela minyikelo. Eka xivulwa xa (e) **exibedlhele** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu hikuva hi laha ku tshunguriwaka vuvabyi, kasi **ku ringana tiawara timbirhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi, hikuva yi kombisa tiawara leti nga hela movabyi a ri karhi a **khwita**.

Riendli **-khwita** ri pfumela ku cincacinca nandzelelano wa swilandzelandzaku tanihi le ka swivulwa swa 93.(a-e) na swivulwa swa 94.(a-e) hi ndlela leyi landzelaka:

94.(a) Kokwana wa khwita **ka ha ri nkarhi exiyindlwani**.

(b) Mufana wa khwita **ninhlikanhi emacokocweni**.

(c) Mutlangi wa bolo wa khwita **ku ringana tiawara timbirhi egirawundini**.

(d) Xilema xa khwita **nkarhi wo tala edorobeni**.

(e) Muvabyi wa khwita **ku ringana tiawara timbirhi exhibedlhele**.

Eka swivulwa swa 94. (a-e) eka maengeteri ma nkarhi hi laha ku tshikileriwaka timhaka tanihi **ka ha ri nkarhi** eka xivulwa xa 94.(a); **ninhlikanhi** eka xivulwa xa (b); **hi tiawara timbirhi** eka xivulwa xa (c); **nkarhi wo tala** eka xivulwa xa (d); na **ku ringana tiawara timbirhi** eka xivulwa xa (e), kasi maengeteri ma vundhawu ma tirha ku engetela tinhlamuselo ta vundhawu ntsena tanihi **exindlwani**, **emacokocweni**, **egirawundini**, **edorobeni** na **exibedlhele**.

3.10.4.1.1.5 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa mukhuva

95.(a) Kokwana wa khwita **khwatsi**.

(b) Mufana wa khwita **ngopfu**.

(c) Mutlangi wa bolo wa khwita **hi ku hatlisa**.

(d) Xilema xa khwita **hi ku nonoka**.

(e) Muvabyi wa khwita **kantsongokantsongo**.

Riendli **-khwita** ra swi kota ku tirha ni maengeteri ma mukhuva mo tanihi **khwatsi** eka xivulwa xa (a); **ngopfu** tanihi mufana eka xivulwa xa (b); **hi ku hatlisa** tanihi mutlangi eka xivulwa xa (c); **hi ku nonoka** tanihi xilema eka xivulwa xa (d) na **kantsongokantsongo** tanihi muvabyi eka xivulwa xa (e).

Riendli **-khwita** ri tlhela ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 96.(a) **khwatsi** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku endla hi ku nonoka tanihi leswi kokwana a nga dyuhala. Eka xivulwa xa (b) **ngopfu** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku endla hi ku nyanyisa hikwalaho ka swivangelo kumbe ku tsutsumela swo karhi. Eka xivulwa xa (c) **hi ku hatlisa** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku endla hi rivilo hi xikongomelo xa ku hatla a fikelela mfikelelo wa yena. Eka xivulwa xa (d) **hi ku nonoka** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku endla kahlekahe hikwalaho ka vutsoniwa. Eka xivulwa xa (e) **kantsongokantsongo** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku endla hi ku nonoka hikwalaho ka ku va muvabyi a twa ku vava.

96.(a) Kokwani wa khwita **khwatsi ngopfu**.

(b) Mufana wa khwita **hi ku hatlisa ngopfu**.

(c) Mutlangi wa bolo wa khwita **hi ku hatlisa ngopfu**.

(d) Xilema xa khwita **hi ku nonoka swinene**.

(e) Muvabyi wa khwita **hi ku nonoka kantsongokantsongo**.

Riendli **-khwita** ra swi kota ku tirha ni maengeteri ma mukhuva ma karhi ma landzelelana tanihi **khwatsi**, ku nga riengeteri ra ku endla hi vurhonwana na **ngopfu**, leri nga riengeteri leri tshikilelaka mhaka ya ku va kokwana a endla leswi riendli ri vulaka swona hi vurhonwana mikarhi hinkwayo eka xivulwa xa 96.(a); **hi ku hatlisa**, ku nga riengeteri leri kombaka mhaka ya ku va mufana a khwita a karhi a ya emahlweni ku nga ri na ku tlhelela endzhaku, kasi **ngopfu** i riengeteri leri engetelaka

mhaka ya ku va rivilo ra kona ri tlula mpimo eka xivulwa xa (b); **hi ku hatlisa** i riengeteri leri vulaka ku va mutlangi wa bolo a endla leswi riendli ri vulaka swona ku nga ri na ku vuyela endzhaku, kasi **ngopfu** i riengeteri leri engetelaka mhaka ya ku va mutlangi a nyarhula a nga tlheleri endzhaku ku tlula mpimo eka xivulwa xa (c); **hi ku nonoka** i riengeteri leri kombisaka ku va xilema xi endla leswi riendli ri vulaka swona xi nga ri na ku vilela, kasi **swinene** ri engetela ku va xilema xi famba kahle xi fikelela laha xi yaka kona eka xivulwa xa (d); **hi ku nonoka** i riengeteri leri humelerisaka mhaka ya ku va muvabyi a khwita a nga ri na ku vilela, kasi **kantsongokantsongo** i riengeteri leri tshikilelaka mhaka ya ku va muvabyi a nonoka ku tlula mpimo hikwalaho ko pfumala ntamu eka xivulwa xa (e).

3.10.4.1.1.6 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilanzelandzhaku swa vundhawu ni swa maengeteri ma mukhuva

97.(a) Kokwana wa khwita **exiyindlwani** khwatsi.

(b) Mufana wa khwita **emacokocweni** swinene.

(c) Mutlangi wa bolo wa khwita **egirawundini** ngopfu.

(d) Xilema xa khwita **edorobeni** hi ku hatlisa.

(e) Muvabyi wa khwita **exibedhlele** hi ku nonoka.

Riendli -**khwita** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma vundhawu ni maengeteri ma mukhuva eka swivulwa ku engetela tinhlamuselo tanihi **exiyindlwani** eka xivulwa xa 97.(a), i riengeteri ra ndhawu ya le ndlwini, kasi **khwatsi** i riengeteri leri kombisaka maendlelo ya ku nonoka eka ndhawu yo karhi; **emacokocweni** eka xivulwa xa (b) i ndhawu leyi tlhumeke, kasi **swinene** i riengeteri ra mukhuva wa makhwitelo; **egirawundini** eka xivulwa xa (c) i riengeteri ra ndhawu, kasi **ngopfu** i riengeteri ra maendlelo ya ku endla hi xihatla; **edorobeni** i riengeteri ra ndhawu laha ku endliwaka migingiriko yo tanihi ku famba ka mimovha yo tala, naswona **hi ku hatlisa** eka xivulwa xa (d) i riengeteri leri kombisa ku va xilema xi **khwita** hi ku vilela ku ringeta ku tiponisa eka tingalava ta rifu to tanihi mimovha; **exibedhlele** eka xivulwa xa (e) i riengeteri ra ndhawu, kasi **hi ku nonoka** i riengeteri ra maendlelo.

Riendli -**khwita** ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 97.(a) **exiyindlwani** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya ndhawu, kasi **khwatsi** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya

mukhuva wa maendlelo lamanene. Eka xivulwa xa (b) **emacokocweni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, hikuva hi laha ku tshamaka swiharhi swa nhova, kasi **swinene** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku endla hi ku hatlisa leswaku a huma eka ndhawu leyi. Eka xivulwa xa (c) **egirawundini** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, hikuva hi laha ku endleriwaka mitlangu, kasi **ngopfu** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku endla nchumu mikarhi yo tala loko a vavisekile enengeni. Eka xivulwa xa (d) **edorobeni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, kasi **hi ku hatlisa** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va ku nga ri na ku tthelela endzhaku. Eka xivulwa xa (e) **exibedhlele** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, hikuva hi laha ku tshunguriwaka vavabyi, kasi **hi ku nonoka** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku endla leswi riendli ri vulaka swona kantsongokantsongo.

Riendli **-khwita** ri pfumela ku cincacinsa nandzelelano wa swilanzelandzaku hi ndlela ya leswaku, leri a ri ri emakumu ri va emahlweni tanihi le ka swivulwa swa 97.(a-e) na swivulwa swa 98.(a-e) la ha hansi:

98.(a) Kokwani wa khwita **khwatsi exiyindlwani**.

(b) Mufana wa khwita **swinene emacokocweni**.

(c) Mutlangi wa bolo wa khwita **ngopfu exitadiyamu**.

(d) Xilema xa khwita **hi ku hatlisa edorobeni**.

(e) Muvabyi wa khwita **hi ku nonoka exibedhlele**.

Eka swivulwa swa 98.(a-e) timhaka ti tshikileriwa eka maengeteri ma mukhuva, hikuva hi wona lama nga kusuhi ni riendli eka swivulwa tanihi **khwatsi** eka xivulwa xa 98.(a); **swinene** eka xivulwa xa (b); **ngopfu** eka xivulwa xa (c); **hi ku hatlisa** eka xivulwa xa (d) na **hi ku nonoka** eka xivulwa xa (e). Swilanzelandzhaku leswi hinkwaswo i swilanzelandzhaku swa maengeteri ya mukhuva. Swilanzelandzhaku swa ndhawu, ku nga leswi landzaka swilanzelandzhaku swa mukhuva, swo tanihi **exiyindlwani, emacokocweni, exitadiyamu, edorobeni** na **exibedhlele** swi tirha ku engetela tinhlamuselo ta swivulwa, kambe mhaka a yi kongomisiwangi eka swona ngopfu.

3.10.4.1.1.6.1 **Lama ku fambaka nchumu hinkwawo**

Hi ta tlhela hi tirhisa swikombiso leswi andlariweke eka swivulwa swa 90.(a-e) ehenhla, leswi hi nga ta tlhela hi swi vuyelela laha hansi ku hlamusela leswi humeelalaka ehansi ka michumu leyi ku fambaka nchumu hinkwawo lowu tirhaka ni riendli **-khwita**.

90.(a) **Kokwana** wa khwita.

(b) **Mufana** wa khwita.

(c) **Mutlangi** wa bolo wa khwita.

(d) **Xilema** xa khwita.

(e) **Muvabyi** wa khwita.

Loko hi xiya swivulwa swa 90.(a-e), hi nga tlhela hi vula leswaku eka swikombiso leswi nga laha henhla, michumu leyi ku fambaka nchumu hinkwawo lowu tirhaka na riendli **-khwita** yi katsa tinhlokomhaka leti nga dzwihatiwa laha henhla, ku nga michumu leyi hanyaka tanihi **kokwana** eka xivulwa xa eka (a), **mufana** eka xivulwa xa (b), **mutlangi wa bolo** eka xivulwa xa (c), **xilema** eka xivulwa xa (d), na **muvabyi** eka xivulwa xa (e). Loko hi xiya eka swikombiso leswi hi ta lemuka leswaku michumu leyi ku fambaka nchumu hinkwawo lowu tirhaka ni riendli **-khwita** i michumu leyi hanyaka yo ka yi nga swi koti ku famba kahle hi milenge hikwalaho ka ku va milenge yi nga ha tiyangiki.

3.10.4.1.1.6.2 **Lama ku fambaka xirho xa nchumu wo karhi ntsena**

-Eka xiphemu lexi ku hava maendli lama nga na nhlamuselo ya matsutsumelo lama kumekaka kona.

3.10.4.1.1.6.3 **Lama ku fambaka nchumu hi ndlela yin'we**

-Eka xiphemu lexi ku hava maendli lama nga na nhlamuselo ya matsutsumelo lama kumekaka kona.

3.10.4.1.1.6.4 **Lama ku fambaka nchumu muhulahula**

Hi nga tlhela hi vuyelela swikombiso leswi kombisiweke eka swivulwa swa 90.(a-e),

ehenhlei ku hlamusela tinhlokomhaka leti humelelaka ehansi ka michumu leyi ku fambaka nchumu hinkwawo leyi yi tirhaka ni riendli **-khwita**.

90.(a) **Kokwana** wa khwita.

(b) **Mufana** wa khwita.

(c) **Mutlangi** wa bolo wa khwita.

(d) **Xilema** xa khwita.

(e) **Muvabyi** wa khwita.

Michumu leyi ku fambaka nchumu muhulahula leyi tirhaka na riendli **-khwita** yi katsa tinhlokomhaka leti nga dzwihatiwa laha henhla, ku nga michumu leyi hanyaka yo tanihi **kokwana** eka xivulwa xa 90.(a); **mufana** eka xivulwa xa (b); **mutlangi** eka xivulwa xa (c) **xilema** eka xivulwa xa (d) na **muvabyi** eka xivulwa xa (e). Loko hi xiya eka swikombiso leswi hi ta lemuka leswaku swilo leswi ku fambaka nchumu muhulahula leswi tirhaka na riendli **-khwita** i michumu leyi hanyaka leyi tikeriwaka eka mafambelo hikwalaho ka ku va wun'wana nenge kumbe milenge yi nga ha tiyangiki kahle, naswona ku tlhela ku va ni ku voyama eka mafambelo.

Hi nga vula leswaku riendli **-khwita**, ri kongomisa eka michumu leyi kayivelaka matimba ya ku famba kahle, hikwalaho ka mavabyi kumbe vutsoniwa hi tlhelo ra le milengeni. Leswi swi endla leswaku nchumu wu ti kuma wu **khwita** loko wu suka eka ndhawu yo karhi ku ya eka yin'wana.

3.10.5 Riendli -deya

3.10.5.1 Nhlamuselo ya riendli -deya

Riendli **-deya** ri vula ku va n'wana a sungula ku dyondza ku yima hi milenge ni ku famba. Muvabyi na yena a nga **deya** loko a vabya nkarhi wo leha a nga ri na ntamu wa ku suka a yima a famba.

3.10.5.1.1 Matirhelo ya riendli -deya exivulweni

3.10.5.1.1.1 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta nhlokomhaka

99.(a) **N'wana** wa deya.

- (b) **Muvabyi** wa deya.
- (c) **Ximbutana** xa deya.
- (d) **Xiciwana** xa deya.
- (e) **Rhole** ra deya.

Riendli **-deya** i riendli ro pfumala xiendliwa leri tirhaka ni tinhlokomhaka leti nga michumu leyi hanyaka ku nga vanhu tanihi **n'wana** eka xivulwa xa 99.(a); **muvabyi** eka xivulwa xa (b); na swipfuwo tanihi **ximbutana** eka xivulwa xa (c); **xiciwana** eka xivulwa xa (d) na **rhole** eka xivulwa xa (e).

Hi nga vula leswaku hakanyingi riendli **-deya** ri tirha ni michumu leyi nga ku dyondzeni ku famba tanihi eka swivulwa swa 99.(a, c, d na e).

Riendli **-deya** ri tlhela ri nyika tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 99.(a) **n'wana** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya muendli, hikuva hi yena a endlaka leswi riendli **-deya** ri vulaka swona. Eka xivulwa xa (b) **muvabyi** yi nyikiwa nhlamuselo ya muendli, hikuva hi yena a deyaka loko a tsandzeka ku famba kahle, hikwalaho ka mavabyi. Eka xivulwa xa (c) **ximbutana** yi nyikiwa nhlamuselo ya muendli, hikuva hi xona xi endlaka leswi riendli ri vulaka swona. Eka xivulwa xa (d) **xiciwana** yi nyikiwa nhlamuselo ya muendli. Eka xivulwa xa (e) **rhole** yi nyikiwa nhlamuselo ya muendli, hikuva i nchumu lowu hanyaka naswona ra tiendlisa leswi riendli ri vulaka swona.

3.10.5.1.1.2 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa vundhawu

100.(a) N'wana wa deya **endlwini**.

- (b) Muvabyi wa deya **exibedhlele**.
- (c) Ximbutana xa deya **exivaleni**.
- (d) Xiciwana xa deya **exisakeni**.
- (e) Rhole ra deya **etshangeni**.

Riendli **-deya** ri pfumela ku tirha ni swilandzelandzhaku swa vundhawu ku kombisa laha michumu yi hume lelaka kona tanihi **endlwini** eka xivulwa xa 100.(a); **exibedhlele** eka xivulwa xa (b); **exivaleni** eka xivulwa xa (c); **exisakeni** eka xivulwa xa (d) na **etshangeni** eka xivulwa xa (e).

Riendli **-deya** ri nyika tinhlamuselo eka tiagumente ta rona ku ya hi thiyori ya thitha hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 100.(a) **endlwini** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, hikuva hi laha leswi vuriwaka hi riendli swi humeelaka kona. Eka xivulwa xa (b) **exibedhlele** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu. Eka xivulwa xa (c) **exivaleni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu. Eka xivulwa xa (d) **exisakeni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, hikuva hi laha swiciwana swi etlelaka kona. Eka xivulwa xa (e) **etshangeni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu laha tihomu ti etlelaka kona.

3.10.5.1.1.3 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa maengeteri ma nkarhi

101.(a) N'wana wa deya **hi nkarhi**.

(b) Muvabyi wa deya **nkari wo tala**.

(c) Ximbutana xa deya **hi tiawara timbirhi**.

(d) Xiciwana xa deya **ku ringana tiawara timbirhi**.

(e) Rhole ra deya **ka ha ri nkarhi**.

Riendli **-deya** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma nkarhi mo tanihi **hi nkarhi** eka xivulwa xa (a); **nkari wo tala** eka xivulwa xa (b); **hi tiawara timbirhi** eka xivulwa xa (c); **ku ringana tiawara timbirhi** eka xivulwa xa (d) na **ka ha ri nkarhi** eka xivulwa xa (e).

Riendli **-deya** ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 101.(a) **hi nkarhi** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya nkarhi, hikuva yi vula mhaka ya leswaku n'wana wa **deya** ntsena loko a ha dyondza ku famba kambe loko se a kurile, a tiyile wa swi kota ku famba kahle. Eka xivulwa xa (b) **nkari wo tala** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi, hikuva hakanyingi loko munhu a vabya ngopfu wa tshandzeka ku famba kahle a kongomile, hikokwalaho u boheka ku **deya** loko a ringeta ku famba. Eka xivulwa xa (c) **hi tiawara timbirhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi lowu nga hela ximbutana xi karhi xi ringeta ku famba. Eka xivulwa xa (d) **ku ringana tiawara timbirhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi lowu nga hela xiciwana xi karhi xi endla leswi riendli ri vulaka swona. Eka xivulwa xa (e) **ka ha ri nkarhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi, hikuva rhole ra **deya** ntsena loko ri nga si kota ku famba kahle, kambe loko se ri kurile ri famba kahle.

3.10.5.1.1.4 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa vundhawu na swa maengeteri ma nkarhi

102.(a) N'wana wa deya **endlwini** hi nkarhi.

(b) Muvabyi wa deya **exibedhlele** nkarhi wo tala.

(c) Ximbutana xa deya **exivaleni** hi tiawara timbirhi.

(d) Xiciwana xa deya **exisakeni** ku ringana tiawara timbirhi.

(e) Rhole ra deya **etshangeni** ka ha ri nkarhi.

Riendli **-deya** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma vundhawu ni maengeteri ma nkarhi eka swivulwa tanihi **endlwini** eka xivulwa xa 101.(a) laha ku nga na n'wana na **hi nkarhi** ku nga riengeteri ra nkarhi; **exibedhlele** eka xivulwa xa (b) ku nga riengeteri ra ndhawu na **nkari wo tala** ku nga riengeteri ra nkarhi; **exivaleni** eka xivulwa xa (c) ku nga riengeteri ra ndhawu na **hi tiawara timbirhi** ku nga riengeteri ra nkarhi; **exisakeni** eka xivulwa xa (d) ku nga riengeteri ra ndhawu na **ku ringana tiawara timbirhi** eka xivulwa xa (e) ku nga riengeteri ra nkarhi na **etshangeni** riengeteri ra ndhawu na **ka ha ri nkarhi** riengeteri ra nkarhi.

Riendli **-deya** ri tlhela ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivuwa xa (a) **endlwini** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya ndhawu, hikuva hi laha n'wana a endlaka leswi vuriwaka hi riendli tanihi ndhawu ya kahle, kasi **hi nkarhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi, hikuva yi khumba mhaka ya ku va n'wana a dyondza ku famba hi mikarhi ya loko a fikile eka goza ro endla tano. Eka xivulwa xa (b) **exibedhlele** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, hikuva hi laha muvabyi a tshunguriwaka kona, kasi **nkari wo tala** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi, hikuva yi komba leswaku exibedhlele i ndhawu leyi endzeriwaka hi vavabyi vo tala nakona ku kumeka vanhu lava tsandzekaka ku famba kahle va endla tanihiloko va ha sungula ku dyondza ku famba. Eka xivulwa xa (c) **exivaleni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, hikuva hi laha ximbutana xi endlaka leswi vuriwaka hi riendli **-deya**, kasi **hi tiawara timbirhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi hikuva yi kombisa nkarhi lowu nga hundza ximbutana xi karhi xi endla leswi ri hlamuselaka swona. Eka xivulwa xa (e) **etshangeni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, hikuva hi laha rhole ri tshamaka kona, kasi **ka ha ri nkarhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa

ku va rhole ri endla leswi vuriwaka hi riendli hi nkarhi wa loko ra ha dyondza ku famba.

Riendli **-deya** ri pfumela ku cinca nandzelelano wa swilanzelandzaku swa vundhawu ni swa nkarhi tanihi eka swivulwa swa 101.(a-e) na swa 102.(a-e) swi nga laha hansi:

103.(a) N'wana wa deya **hi nkarhi endlwini**.

(b) Muvabyi wa deya **nkarhi wo tala exibedhlele**.

(c) Ximbutana xa deya **hi tiawara timbirhi exivaleni**.

(d) Xiciwana xa deya **ku ringana tiawara timbirhi exisakeni**.

(e) Rhole ra deya **ka ha ri nkarhi etshangeni**.

Eka vuvulavuri bya Xitsonga, swa koteka leswaku maengeteri lama landzaka riendli ma cincana nandzelelano wa wona, hilaha swi tikombaka hakona eka swivulwa swa 102.(a-e) na swivulwa swa 103.(a-e) laha henhla. Ku ya hi xivulwa xa 103.(a) ntshikilelo wu le ka riengeteri **hi nkarhi**. Eka xivulwa xa (b) xilandzelandzhaku lexi tshikileriwaka i **nkarhi wo tala**. Eka xivulwa xa (c) xilandzelandzhaku lexi tshikileriwaka i **hi tiawara timbirhi**. Eka xivulwa xa (d) ku tshikileriswa xilandzelandzhaku xa **ku ringana tiawara timbirhi**, kasi eka xivulwa xa (e) ku tshikileriswa xilandzelandzhaku xa **ka ha ri nkarhi**. Swilanzelandzhaku leswi hinkwaswo i swilanzelandzhaku swa maengeteri ma nkarhi. Swilanzelandzhaku swa ndhawu swo tanihi **endlwini, exibedhlele, exivaleni, exisakeni** na **etshangeni** swi tirha ku engetela tinhlamuselo eswivulweni.

3.10.5.1.1.5 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilanzelandzhaku swa mukhuva

104.(a) N'wana wa deya **kantsongokantsongo**.

(b) Muvabyi wa deya **hi ku nonoka**.

(c) Ximbutana xa deya **swinene**.

(d) Xiciwana xa deya **ngopfu**.

(e) *Rhole ra deya **hi ku hatlisa**.

Riendli **-deya** ri pfumela ku tirha na swilanzelandzhaku swa maengeteri ma mukhuva hi ndlela leyi landzelaka: **kantsongokantsongo** eka xivulwa xa 104.(a), **hi**

ku nonoka eka xivulwa xa (b), **swinene** eka xivulwa xa (c), **ngopfu** eka xivulwa xa (d).

Xivulwa xa (e) a xi vulavuli. Lexi xi endlaka leswaku xivulwa lexi xi nga vulavuli I vukona bya xilandzelandzhaku hi ku hatlisa lexi nhlamuselo ya xona yi fularhelanaka na nhlamuselo ya riendli **-deya**.

Riendli **-deya** ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 104.(a) **katsongokantsongo** ri nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva hikuva ri kombisa ku endla nchumu hi ku kanakana nakona n'wana wa **deya** a ri karhi a chava ku wa. Eka xivulwa xa (b) **hi ku nonoka** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva, hikuva muvabyi a nga tiyangi, miri wa yena wa tsana, naswona a endla hi ku nonoka ku ringeta ku titiyisa leswaku a nga weli ehansi. Eka xivulwa xa (c) **swinene** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va ximbutana xi endla leswi riendli ri vulaka swona ku tlula mpimo hikwalaho ka ku va xi ringeta ku kuma manana wa xona exivaleni. Eka xivulwa xa (d) **ngopfu** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku endla hi ku nyanyisa loko xi ringeta ku kuma manana na swakudya. Xivulwa xa (e) a xi twali hikuva ku **-deya** i ku famba hi ku nonoka no pfa u wa, se xilo xo deya xi nga hatlisi.

105.(a) N'wana wa deya **katsongokantsongo swinene**.

(b) Muvabyi wa deya **hi ku nonoka ngopfu**.

(c) Ximbutana xa deya **swinene ngopfu**.

(d) Xiciwana xa deya **hi ku nonoka ngopfu**.

(e)*Rhole ra deya **hi ku hatlisa swinene**.

Riendli **-deya** ra pfumela ku tirha na maengeteri ma mukhuva ma karhi ma landzelelana tanihi **katsongokantsongo** eka xivulwa xa 105.(a), ku nga riengeteri leri vulaka ku va n'wana a teka magoza lamantsongo, kasi **swinene** i riengeteri leri vulaka ku va n'wana a ha sungula ku deya hi ku nonoka ku tlula mpimo; **hi ku nonoka** eka xivulwa xa (b), i riengeteri leri kongomisaka eka ku va muvabyi a **deya** a nga ri na ku vilela, kasi **ngopfu** i riengeteri leri humelerisaka mhaka ya ku va muvabyi a nonoka ku tlula mpimo loko a vabya ngopfu; **swinene** eka xivulwa xa (c) i riengeteri ra mukhuva wa ku va ximbutana xi **deya** ku hundza mpimo, kasi **ngopfu** i ringeteri leri kombisaka ku va ximbutana xi **deya** ku tlula mpimo mikarhi yo tala loko

xi lava manana wa xona; **hi ku nonoka** eka xivulwa xa (d) i riengeteri leri mafambelo yo ka ya nga hatlisa, kasi **ngopfu** ri kombisa ku va nonokiwa ku tlula mpimo. Xivulwa xa (e) a xi twali. Lexi xi endlaka leswaku xivulwa lexi xi nga twali i vukona bya xilandzelandzhaku **hi ku hatlisa** lexi nhlamuselo ya xona yi landzulanaka na ku deya, hikuva ku deya swi kombisa mafambelo yo kokova yo nonoka.

3.10.5.1.1.6 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa vundhawu na swa maengeteri ma mukhuva

106.(a) N'wana wa deya **endlwini kantsongokantsongo**.

(b) Muvabyi wa deya **exibedhlele hi ku nonoka**.

(c) Ximbutana xa deya **exivaleni swinene**.

(d) Xiciwana xa deya **exisakeni ngopfu**.

(e) *Rhole ra deya **etshangeni hi ku hatlisa**.

Riendli **-deya** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma vundhawu ni maengeteri ma mukhuva ku engetela tinhlamuselo tanihi **endlwini** eka xivulwa xa 106.(a), ku nga ndhawu na **kantsongokantsongo** ku nga riengeteri ra maendlelo; **exibedhlele** eka xivulwa xa (b), ku nga riengeteri ra ndhawu na **hi ku nonoka** riengeteri ra mukhuva; **exivaleni** eka xivulwa xa (c), ku nga riengeteri ra ndhawu na **swinene** riengeteri ra maendlelo; **exisakeni** eka xivulwa xa (d), ku nga riengeteri ra ndhawu na **ngopfu** riengeteri ra maendlelo ya mikarhi yo tala.

Xivulwa xa 106(e) a xi vulavuli. Swivangelo swa ku va xi nga vulavuli swa fana na leswi andlariweke loko ku hlamuseriwa xivulwa xa 105(e).

Riendli **-deya** ra swi kota ku cinca nandzelalano wa swilandzelandzhaku eka swivulwa hi ndlela leyi nga eka swivulwa swa 106. (a-e) na swi vulwa swa 107.(a-e) laha hansi.

107.(a) N'wana wa deya **kantsongokantsongo endlwini**.

(b) Muvabyi wa deya **hi ku nonoka exhibedhlele**.

(c) Ximbutana xa deya **swinene exivaleni**.

(d) Xiciwana xa deya **ngopfu exisakeni**.

(e) *Rhole ra deya **hi ku hatlisa etshangeni**.

Eka swivulwa swa 107.(a-e), ku tshikileriwa eka maengeteri ma mukhuva wo tanihi **kantsongokantsongo** na eka xivulwa xa (a); **hi ku nonoka** eka xivulwa xa (b); **swinene** eka xivulwa xa (c); **ngopfu** eka xivulwa xa (d).

Xivulwa xa (e) a xi twali. Lexi endlaka leswaku xi nga twali hileswaku ku ni ku kanetana exikarhi ka nhlamuselo ya riendli **-deya** na nhlamuselo ya riengeteri **hi ku hatlisa**. Hileswaku, nhlamuselo ya riendli **-deya** yi fambelana ni ku nonoka, leswi swi kanetanaka na ku hatlisa.

Ku landzelela maengeteri ya ndhawu tanihi **endlwini**, **exibedhlele**, **exivaleni**, **exisakeni** na **etshangeni**, swilandzelandzhaku leswi swi engetela tinhlamuselo ta vundhawu eka swivulwa.

3.10.5.1.1.6.1 Lama ku fambaka nchumu hinkwawo

Eka xiphemu lexi ku tirhisiwa swikombiso leswi andlariweke eka swivulwa swa 99.(a-e) ehenhla leswi hi nga ta tlhela hi swi vuyelela laha hansi ku hlamusela leswi humelelaka ehansi ka michumu leyi ku fambaka nchumu hinkwawo lowu wu tirhaka ni riendli **-deya**.

99.(a) **N'wana** wa deya.

(b) **Muvabyi** wa deya.

(c) **Ximbutana** xa deya.

(d) **Xiciwana** xa deya.

(e) **Rhole** ra deya.

Loko hi xiya swivulwa swa 99.(a-e) hi nga tlhela hi vula leswaku eka swikombiso leswi nga laha henhla, michumu leyi ku fambaka nchumu hinkwawo lowu tirhaka na riendli **-deya** yi katsa tinhlokomhaka leti nga dzwihatiwa laha henhla, ku nga michumu leyi hanyaka tanihi **n'wana** eka xivulwa xa eka (a), **muvabyi** eka xivulwa xa (b), **ximbutana** eka xivulwa xa (c), **xiciwana** eka xivulwa xa (d), na **rhole** eka xivulwa xa (e). Loko hi xiya eka swikombiso leswi hi ta lemuka leswaku michumu leyi ku fambaka nchumu hinkwawo lowu tirhaka na riendli **-deya** i michumu leyi

hanyaka yo ka yi nga swi koti ku famba kahle hi milenge hikwalaho ka ku va ya ha dyondza ku famba.

3.10.5.1.1.6.2 **Lama ku fambaka xirho xa nchumu wo karhi ntsena**

-Eka xiphemu lexi ku hava maendli lama nga na nhlamuselo ya matsutsumelo lama kumekaka kona.

3.10.5.1.1.6.3 **Lama ku fambaka nchumu hi ndlela yin'we**

-Eka xiphemu lexi ku hava maendli lama nga na nhlamuselo ya matsutsumelo lama kumekaka kona.

3.10.5.1.1.6.4 **Lama ku fambaka nchumu muhulahula**

Hi tlhela hi vuyelela nakambe swikombiso leswi andlariweke eka swivulwa swa 99 (a-e) ehenhla, ku hlamusela leswi humelelaka ehansi ka michumu leyi ku fambaka nchumu muhulahula leyi yi tirhaka ni riendli **-deya**.

99.(a) **N'wana** wa deya.

(b) **Muvabyi** wa deya.

(c) **Ximbutana** xa deya.

(d) **Xiciwana** xa deya.

(e) **Rhole** ra deya.

Michumu leyi ku fambaka nchumu muhulahula leyi tirhaka na riendli **-deya** yi katsa tinhlokomhaka leti nga dzwihatiwa laha henhla, ku nga michumu leyi hanyaka yo tanihi **n'wana** eka xivulwa xa 99.(a); **muvabyi** eka xivulwa xa (b); **ximbutana** eka xivulwa xa (c) na **xiciwana** eka xivulwa xa (d) na **rhole** eka xivulwa xa (e). Loko hi xiya eka swikombiso leswi hi vona leswaku swilo leswi ku fambaka nchumu muhulahula leswi tirhaka na riendli **-deya** i michumu leyi hanyaka leyi tikeriwaka eka mafambelo hikwalaho ka ku va wun'wana ya ha dyondza ku famba nakambe milenge yi nga ha tiyangiki kahle, naswona ku tlhela ku va ni ku endla leswi riendli **deya** ri vulaka swona.

Hi nga tlhela hi vula leswaku riendli **-deya** ra tirha eka michumu leyi hanyaka. Hakanyingi ko va vana lavantsongo la va ha dyondza ku famba. Hi tlhelo ra vavabyi

na vona va fananisiwa ni n'wana lontsongo hikwalaho ka ku va va nga si tiya emirini ivi va ti kuma va ri karhi va **deya** na vona.

3.10.6 Riendli -nyandlamela.

3.10.6.1 Nhlamuselo ya riendli -nyandlamela

Ku **-nyandlamela** swi vula ku famba ni swikunwana hi ku nonoka ku nga ri na huwa tanihi makhamba loko ma ya eku yiveni na loko munhu a tumbelela leswaku a nghena ko karhi a nga voniwi hi vanhu.

3.10.6.1.1 Matirhelo ya riendli -nyandlamela exivulweni

3.10.6.1.1.1 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta nhlokomhaka

108.(a) **Noyi** wa nyandlamela.

(b) **Khamba** ra nyandlamela.

(c) **N'wingi** wa nyandlamela.

(d) **Muhloti** wa nyandlamela.

(e) **Nghala** ya nyandlamela.

Riendli **-nyandlamela** i riendli ro pfumala xiendliwa leri tirhaka ni agumente yin'we ku nga tinhlokomhaka ntsena. Riendli **-nyandlamela** ri tirha ni tinhlokomhaka leti nga vanhu tanihi **noyi** eka xivulwa xa 108.(a); **khamba** eka xivulwa xa (b); **n'wingi** eka xivulwa xa (c); **muhloti** eka xivulwa xa (d) na swiharhi tanihi **ng hala** eka xivulwa xa (e).

Riendli **-nyandlamela** ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 108.(a) **noyi** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya muendli, hikuva hi yena a fambaka a tumberile leswaku a nga voniwi hi vanhu, hikuva a endla mitirho yo biha. Eka xivulwa xa (b) **khamba** yi nyikiwa nhlamuselo ya muendli, hikuva hi yena a tumbelelaka vanhu loko a famba. Eka xivulwa xa (c) **n'wingi** yi nyikiwa nhlamuselo ya muendli, hikuva loko a famba wa komba xichavo eka vingi va yena. Eka xivulwa xa (d) **muhloti** yi nyikiwa nhlamuselo ya muendli, hikuva u tumbelela swiharhi loko a ya eku hloteni. Eka xivulwa xa (e) **ng hala** yi

nyikiwa nhlamuselo ya muendli, hikuva i xiharhi lexi dyaka nyama ntsena, naswona hakanyingi loko xi famba xi tumbelela swiharhi leswaku xi kuma xa ngati.

3.10.6.1.1.2 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilanzelandzhaku swa vundhawu

109.(a) Noyi u nyandlamela **exinyamini**.

(b) Khamba ra nyandlamela **edarateni**.

(c) N'wingi wa nyandlamela **evukatini**.

(d) Muhloti wa nyandlamela **emacokocweni**.

(e) Nghala ya nyandlamela **eswihlahleni**.

Riendli **-nyandlamela** ri tlhela ri tirha ni maengeteri ma vundhawu wo tanihi **exinyamini** eka xivulwa xa 109.(a); **edarateni** eka xivulwa xa (b); **evukatini** eka xivulwa xa (c); **emacokocweni** eka xivulwa xa (d) na **eswihlahleni** eka xivulwa xa (e).

Riendli **-nyandlamela** ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona eka swivulwa hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 109.(a) **exinyamini** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, hikuva ku vuriwa ndhawu leyi nga riki na ku vonakala. Eka xivulwa xa (b) **edarateni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, hikuva hi le rihlampfini leri biyaka muti laha makhamba ma tumbelaka kona leswaku va ta yiva emutini. Eka xivulwa xa (c) **evukatini** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, hikuva hi laha n'wingi a ha ku tekiwaka kona, naswona wa boheka ku famba hi xichavo eka vingi va yena. Eka xivulwa xa (d) **emacokocweni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, hikuva hi laha ku tshamaka swiharhi swa nhova leswi muhloti a tumbelelaka swona. Eka xivulwa xa (e) **eswihlahleni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, hikuva hi laha nghala yi tumbelelaka swiharhi swin'wana leswaku yi dlaya yi kuma xo khomisa nyoka.

3.10.6.1.1.3 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilanzelandzhaku swa maengeteri ma nkarhi

110.(a) Noyi u nyandlamela **nivusiku**.

(b) Khamba ra nyandlamela **nivusiku**.

(c) N'wingi wa nyandlamela **nkharhi wo tala**.

(d) Muhloti wa nyandlamela **ku ringana tiawara timbirhi**.

(e) Nghala ya nyandlamela **hi vurhonga**.

Riendli **-nyandlamela** ri tirha na maengeteri ma nkarhi mo tanihi **nivusiku** eka xivulwa xa 110.(a); **nivusiku** eka xivulwa xa (b); **ncarhi wo tala** eka xivulwa xa (c); **ku ringana ti wara timbirhi** eka xivulwa xa (d) na **hi vurhonga** eka xivulwa xa (e).

Riendli **-nyandlamela** ri tlhela ri nyika tinhlamuselo eka tiagumente ta rona eswivulweni hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 110.(a) **nivusiku** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi, hikuva i nkarhi wa loko riperile ku nghena xinyami loko noyi a suka a endla migingiriko ya yena yo biha a nga voniwi hi vanhu. Eka xivulwa xa (b) **nivusiku** yi nyikiwa nhlamuselo wa nkarhi, hikuva exinyamini hi laha khamba ri tumbelaka ku yiva ri nga voniwi hi vanhu. Eka xivulwa xa (c) **ncarhi wo tala** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi, hikuva yi kombisa mikarhi leyi nga riki na mpimo loko n'wingi a kumeka a famba hi ku nonoka ku kombisa xichavo na ku hlonipha vingi va yena. Eka xivulwa xa (d) **ku ringana tiawara timbirhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi, hikuva yi komba nkarhi lowu nga hela muhloti a karhi a endla leswi riendli ri vulaka swona hi xikongomelo xa ku juma swiharhi leswaku a kuma xa ngati. Eka xivulwa xa (e) **hi vurhonga** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi, hikuva tinghala ta hlota hi nkarhi wa xinyami loko swiharhi swi etlele ni swin'wana swi kha swi ringeta ku pfuka hilaha tinghala ti sungulaka ku hlasela leswaku ti kuma swakudya.

Hi nga vula leswaku riendli **-nyandlamela** ri tirha ngopfu hi mikarhi ya vusiku loko michumu leyi hanyaka yi endla mitirho ya xihundla tanihi eka swivulwa swa 110.(a, b, c, d, na e).

3.10.6.1.1.4 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa vundhawu na maengeteri ma nkarhi

111.(a) Noyi u nyandlamela **exinyamini** nivusiku.

(b) Khamba ra nyandlamela **edarateni** nivusiku.

(c) N'wingi wa nyandlamela **evukatini** nkarhi wo tala.

(d) Muhloti wa nyandlamela **emacokocweni** ku ringana tiawara timbirhi.

(e) Nghala ya nyandlamela **eswihlahleni** hi vurhonga.

Riendli **-nyandlamela** ra swi kota ku tirha ni maengeteri ma vundhawu ni maengeteri ma nkarhi eswivulweni wo tanihi **exinyamini** eka xivulwa xa 111.(a), ku nga

riengeteri ra ndhawu leyi nga riki na ku vonakala na **nivusiku**, ku nga riengeteri ra nkarhi wa loko riperile; **edarateni** eka xivulwa xa (b), ku nga le rihlampfini ra muti na **nivusiku**, ku nga nkarhi wa xinyami; **evukatini** eka xivulwa xa (c), ku nga riengeteri ra ndhawu laha ku tekiweke n'wingi na **nkarhi wo tala**, ku nga riengeteri ra nkarhi lowu nga riki na mpimo **emacokocweni** eka xivulwa xa (d), ku nga riengeteri ra ndhawu laha ku tshamaka swiharhi swa nhova na **ku ringana tiawara timbirhi**, ku nga riengeteri ra nkarhi lowu nga na mpimo na **eswihlahleni** eka xivulwa xa (e), ku nga riengeteri ra ndhawu ya makhwati laha ku nga na minsinya yo tala na **hi vurhonga**, ku nga nkarhi wa mixo swinene loko dyambu ra ha ri kulenyana na ku tlhava.

Riendli **-nyandlamela** ri pfumela ku cina nandzelelano wa maengeteri eka swivulwa hi ndlela leyi nga eka swivulwa swa 111.(a-e) laha henhla na swa 112.(a-e) laha hansi:

112.(a) Noyi u nyandlamela **nivusiku exinyamini**.

(b) Khamba ra nyandlamela **nivusiku edarateni**.

(c) N'wingi wa nyandlamela **nkarhi wo tala evukatini**.

(d) Muhloti wa nyandlamela **ku ringana tiawara timbirhi emacokocweni**.

(e) Nghala ya nyandlamela **hi vurhonga eswihlahleni**.

Ku cinca ka nandzelelano ku nga kombisiwa eka swivulwa swa 112.(a-e) ku humesa ntshikilelo eka maengeteri ma nkarhi wo tanihi **nivusiku** eka xivulwa xa (a); **nivusiku** eka xivulwa xa (b); **nkarhi wo tala** eka xivulwa xa (c); **ku ringana tiawara timbirhi** eka xivulwa xa (d) na **hi vurhonga** eka xivulwa xa (d). Swilandzelandzhaku swo hetisela eswivulweni swo tanihi **exinyamini, edarateni, evukatini, emacokocweni, na eswihlahleni** swi kona ku engetela tinhlamuselo ntsena kambe a hi kona timhaka ti tshikileriwaka kona.

3.10.6.1.1.5 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa mukhuva

113.(a) Noyi u nyandlamela **kantsongokantsongo**.

(b) Khamba ra nyandlamela **swinene**.

(c) N'wingi wa nyandlamela **khwatsi**.

(d) Muhloti wa nyandlamela **swintsongo**.

(e) Nghala ya nyandlamela **ngopfu**.

Riendli -**nyandlamela** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ya mukhuva wo tanihi **kantsongokantsongo** eka xivulwa xa 113.(a); **swinene** eka xivulwa xa (b); **khwatsi** eka xivulwa xa (c), **swintsongo** eka xivulwa xa (d) na **ngopfu** eka xivulwa xa (e).

Riendli -**nyandlamela** ri tlhela ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 113.(a) **kantsongokantsongo** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva hikuva yi komba mafambelo ya noyi loko a famba hi ku nonoka leswaku a kuma vanhu va etelele. Eka xivulwa xa (b) **swinene** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva hikuva yi kombisa ku va khamba ri endla leswi riendli ri vulaka swona ku tlula mpimo hi xikongomelo xa leswaku ri nga voniwi hi vanhu. Eka xivulwa xa (c) **khwatsi** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va n'wingi a famba hi vukheta hi xikongomelo xo komba xichavo eka vingi va yena. Eka xivulwa xa (d) **swintsongo** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va muhloti a famba kantsongokantsongo a nga bi huwa ku tumbelela swiharhi swa nhova leswaku a kuma xa ngati. Eka xivulwa xa (e) **ngopfu** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va nghala yi **nyandlamela** mikarhi yo tala, hikuva i nala wa swiharhi hinkwaswo, naswona loko yi humela ehandle swiharhi hinkwaswo swa baleka

114.(a) Noyi u nyandlamela **kantsongokantsongo ngopfu**.

(b) Khamba ra nyandlamela **swinene ngopfu**.

(c) N'wingi wa nyandlamela **khwatsi swinene**.

(d) Muhloti wa nyandlamela **swintsongo ngopfu**.

(e) Nghala ya nyandlamela **hi vurhonwana ngopfu**.

Riendli -**nyandlamela** ri tirha ni maengeteri ma mukhuva loko ma landzelelana tanihi eka swivulwa swa 114.(a-e). Nhlokomhaka yo tanihi noyi yi tirha ni maengeteri mo tanihi **kantsongokantsongo** eka xivulwa xa 114.(a), ku vula ku famba ka munhu a nga bi huwa a karhi a tumbelela leswaku a nga voniwi hi vanhu na **ngopfu**, ku vula ku endla tano mikarhi yo tala hikwalaho ko va a endla mitirho yo biha; **swinene** i maendlelo ya ku endla leswi riendli ri vulaka swona ku tlula mpimo, kasi **ngopfu** i riengeteri leri vulaka ku va khamba ri tshama ri tumbelela mikarhi hinkwayo; **khwatsi** eka xivulwa xa (b) i riengeteri leri tshikilelaka maendlelo ya ku famba hi vukheta, kasi **swinene** ri engetela mhaka ya ku va n'wingi a endla mafambelo lamanene lama

amukelekaka evukatini; **swintsongo** eka xivulwa xa (c) i riengeteri leri tshikilelaka mhaka ya ku va muhloti a famba mpfhuka lowu nga vonakiki loko a tumbelela swiharhi, kasi **ngopfu** i riengeteri ra vumbirhi leri engetelaka mhaka ya ku tlula mpimo eka maendlelo ya muhloti; **hi vurhonwana** eka xivulwa xa (d) i riengeteri leri tshikilelaka mhaka ya ku va nghala yi **nyandlamela** hi ku tirhisa vutshila hi xikongomelo xa ku juma swiharhi ku nga maendlelo ya kahle, kasi **ngopfu** eka xivulwa xa (e) i riengeteri leri engetelaka mhaka ya ku va nghala yi endla tano mikarhi hinkwayo loko yi ri ku hloteni.

3.10.6.1.1.6 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa vundhawu na maengeteri ma mukhuva

115(a) Noyi u nyandlamela **exinyamini kantsongokantsongo**.

(b) Khamba ra nyandlamela **edarateni swinene**.

(c) N'wingi wa nyandlamela **evukatini khwatsi**.

(d) Muhloti wa nyandlamela **emacokocweni swintsongo**.

(e) Nghala ya nyandlamela **eswihlahleni ngopfu**.

Riendli **-nyandlamela** ra swi kota ku tirha ni maengeteri ma vundhawu ni maengeteri ma mukhuva eka swivula ku engetela tinhlamuselo tanihi **exinyamini** eka xivulwa xa 115.(a), ku nga riengeteri ra ndhawu laha timhaka ti humelelaka kona na **kantsongokantsongo**, ku nga riengeteri ra maendlekelo ya swilo; **edarateni** eka xivulwa xa (b), ku nga riengeteri ra ndhawu na **swinene**, ku nga riengeteri ra maendlekelo ya swilo; **evukatini** eka xivulwa xa (c), ku nga ndhawu laha ku nga tekiwa nhwanyana na **khwatsi**, ku nga riengeteri ra maendlelo lamanene; **emacokocweni** eka xivulwa xa (d), ku nga riengeteri ra ndhawu laha ku kumekaka swiharhi na **swintsongo**, ku nga riengeteri ra maendlelo yo famba hi ku nonoka na **eswihlahleni** eka xivulwa xa (e), ku nga riengeteri ra ndhawu na **ngopfu**, ku nga riengeteri ra maendlelo.

Riendli **-nyandlamela** ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 115.(a) **exinyamini** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya ndhawu, hikuva yi komba ndhawu leyi nga riki na ku vonakala laha ku fambaka vanhu va mitirho yo biha tanihi noyi, kasi **kantsongokantsongo**, yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva hikuva yi kombisa mhaka ya leswaku loko noyi a famba

exinyamini u famba hi ku nonoka hileswaku a nga bi huwa a hetisela a twakala a nga si endla ntirho wa yena wo biha. Eka xivulwa xa (b) **edarateni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, hikuva ku vuriwa erihlampfini ra muti, kasi **swinene** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku endla leswi riendli ri vulaka swona hi ku tlula mpimo hi ku chava ku twiwa hi vini va muti kumbe timbyana. Eka xivulwa xa (c) **evukatini** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, hikuva i muti laha ku nga tekiwa n'wingi, kasi **khwatsi** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva, hikuva hi nawu n'wingi a fanele a hlonipha vingi va yena, naswona wa boheka ku va a famba kahle ku komba ku va a ti veka ehansi. Eka xivulwa xa (d) **emacokocweni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu hikuva hi laha vahloti va hlotaka swiharhi swa nhova kasi **swintsongo** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva hikuva yi vula ku va muhloti a famba hi ku nonoka a karhi a tumbelela swiharhi leswaku a kota ku dlaya hi xibamu hambu ku ri nseve. Eka xivulwa xa (e) **eswihlahleni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, hikuva hi laha ku kumekaka swiharhi swi tumberile kona, kasi **ngopfu** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va nghala yi tshama yi tumbelela swiharhi swin'wana mikarhi yo tala.

Ku yisa emahlweni riendli **-nyandlamela** ri pfumela ku cinca nandzelelano wa maengeteri tanihi le ka swivulwa swa 115.(a-e) na swivulwa swa 116.(a-e) leswi landzelaka:

116.(a) Noyi u nyandlamela **kantsongokantsongo exinyamini**.

(b) Khamba ra nyandlamela **swinene ngopfu edarateni**.

(c) N'wingi wa nyandlamela **khwatsi evukatini**.

(d) Muhloti wa nyandlamela **swintsongo emacokocweni**.

(e) Nghala ya nyandlamela **ngopfu eswihlahleni**.

Eka swivulwa swa 116.(a-e) riendli nyandlamela ri tshikilela timhaka eka maengeteri ma mukhuva, hikuva hi wona ma nga kusuhi na rona tanihi **kantsongokantsongo** eka xivulwa xa 116.(a); **swinene ngopfu** eka xivulwa xa (b); **khwatsi** eka xivulwa xa (c); **swintsongo** eka xivulwa xa (d) na **ngopfu** eka xivulwa xa (e). Nakambe maengeteri ya vundhawu mo tanihi **exinyamini**, **edarateni**, **evukatini**, **emacokocweni** na **eswihlahleni** ma tirha ku engetela tinhlamuselo ta laha timhaka ti humelelaka kona.

3.10.6.1.1.6.1 **Lama ku fambaka nchumu hinkwawo**

Hi nga tlhela hi vuyelela swikombiso leswi andlariweke eka swivulwa swa 108.(a-e), ehenhla, ku hlamusela leswi humeelaka ehansi ka michumu leyi ku fambaka nchumu hinkwawo lowu wu tirhaka ni riendli **-nyandlamela**.

108.(a) **Noyi** u nyandlamela.

(b) **Khamba** ra nyandlamela.

(c) **N'wingi** wa nyandlamela.

(d) **Muhloti** wa nyandlamela.

(e) **Nghala** ya nyandlamela.

Loko hi kambisisa swivulwa swa 108.(a-e), hi nga tlhela hi vula leswaku eka swikombiso leswi nga laha henhla, michumu leyi ku fambaka nchumu hinkwawo lowu tirhaka na riendli **-nyandlamela** yi katsa tinhlokomhaka leti nga dzwihatiwa laha henhla, ku nga michumu leyi hanyaka tanihi **noyi** eka xivulwa xa eka (a) **khamba** eka xivulwa xa (b) **n'wingi** eka xivulwa xa (c) **muhloti** eka xivulwa xa (d) **ng hala** eka xivulwa xa (e). Loko hi xiya eka swikombiso leswi hi ta lemuka leswaku michumu leyi ku fambaka nchumu hinkwawo lowu tirhaka na riendli **-nyandlamela** i michumu leyi hanyaka leyi fambaka yi karhi yi ringeta ku va yi nga bi huwa hikwalaho ka ku xixima, xichavo ni ku tumbelala swo karhi hi xikongomelo xo juma.

3.10.6.1.1.6.2 **Lama ku fambaka xirho xa nchumu wo karhi ntsena**

-Eka xiphemu lexi ku hava maendli lama nga na nhlamuselo ya matsutsumelo lama kumekaka kona.

3.10.6.1.1.6.3 **Lama ku fambaka nchumu hi ndlela yin'we**

-Eka xiphemu lexi ku hava maendli lama nga na nhlamuselo ya matsutsumelo lama kumekaka kona.

3.10.6.1.1.6.4 **Lama ku fambaka nchumu muhulahula**

Eka xiphemu lexi hi ta tirhisa swikombiso leswi andlariweke eka swivulwa swa 108.(a-e) ehenhla, ku hlamusela leswi humeelaka ehansi ka michumu leyi ku fambaka muhulahula leyi tirhaka ni riendli **-nyandlamela**.

- 108.(a) **Noyi** u nyandlamela.
- (b) **Khamba** ra nyandlamela.
- (c) **N'wingi** wa nyandlamela.
- (d) **Muhloti** wa nyandlamela.
- (e) **Nghala** ya nyandlamela.

Riendli -**nyandlamela** ri tirha ni michumu leyi fambaka muhulahula leyi katsa tinhlokomhaka leti dzwihatiweke laha henhla, ku nga michumu yo tanihi **noyi** eka xivulwa xa (a); **khamba** eka xivulwa xa (b); **n'wingi** eka xivulwa xa (c) **muhloti** eka xivulwa xa (d) na **ng hala** eka xivulwa xa (e). Loko hi xiya eka swikombiso leswi hi ta lemuka leswaku swilo leswi ku fambaka nchumu muhulahula leswi tirhaka na riendli - **nyandlamela** i michumu leyi hanyaka leyi tolovelaka ku famba yi nga bi huwa hikwalaho ka swikongomelo swo biha handle ka n'wingi loyi a endla leswi riendli ri vulaka swona hi xikongomelo xo komba ku xixima.

3.11 **Nkatsakanyo xiyenge xa B**

Hi ku katsakanya, hi nga vula leswaku eka xiyenge xa maendli lama nga na nhlamuselo ya mafambelo, hi vonile leswaku ku ni ku famba hi rivilo ro karhi loko munhu a tsutsumela swo karhi leswaku a nga hlweli. Nakambe michumu leyi hanyaka yi nga famba hi ku nonoka ku ya hi swikongomelo swo tanihi ku tumbelela swo karhi leswaku swi kota ku juma kahle. Munhu a nga tlhela a famba hi ku nonoka hikwalaho ka mavabyi loko a nga ri na ntamu, hambiloko a pyopyiwile hi byalwa kumbe swidzidziharisi. Ku yisa emahlweni hi vonile leswaku munhu a nga famba hi matsolo hikwalaho ka vutsoniwa kumbe loko a ha ri lontsongo a ri karhi a dyondza ku famba. Swiyimo leswi hinkwaswo swi kucetela ku va michumu leyi hanyaka yi tirhisa mafambelo mo hambanahambana eka mahanyelo ya yona.

3.12 **Nkatsakanyo wa ndzima ya nharhu**

Ndzima ya vunharhu yi kongomisile eka maendli lama nga na nhlamuselo ya maendlelo. Hi kumile leswaku maendli mo pfumala xiendliwa ma paluxa maendlelo ya maendlekelo lama nga na mfikelelo. Hileswaku xiendleko hiloko ku tekiwa magoza yo yelana, kambe mfikelelo wu nga kombisiwangi. Hi vonile leswaku maendli ma kuma nhlamuselo ya mfikelelo wo karhi loko ku engeteriwa swilandzelandzhaku swa maengeteri ma nkarhi leswaku laha nkarhi wu ringanelaka

kona ku va mfikelelo wa mfambo. Nakambe ma nga tirha na tiagumente ta nhlokomhaka to tanihi munhu, swiharhi, swimakiwa ni swin'wana leswi nga hanyiki tanihi mapapa. Loko hi ya emahlweni, hi vonile leswaku hakanyingi tiagumente ta nhlokomhaka ti nyikiwa tinhlamuselo ta muendli eka swilo leswi hanyaka, ni nhlamuselo ya nkongomelo eka leswi nga hanyiki tanihileswi swi lawulaka hi munhu. Hi tlhele hi vona hi laha tiagumente ta laha ku humelelaka swiendleko leswaku ku averiwa tinhlamuselo ta ndhawu. Nakambe hi vonile leswaku tshikilelo wa timhaka wu kumeka eka riengeteri leri nga kusuhi ni riendli. Ku yisa emahlweni, hi kumile leswaku loko maengeteri ma mukhuva ma cincywa nandzelelano ma cinca ni nhlamuselo eka swivulwa. Nakambe loko maengeteri ma mukhuva ma landzelelana tshikelelo wu ta va eka riengeteri leri landzaka riendli eswivulweni, kasi riengeteri leri nga emakumu ri ta va ri engetela eka riengeteri ro sungula. Hi ku angarhela hi nga vula leswaku ku fanele ku va ni vuxaka exikarhi ka riendli, nhlokomhaka, xiendliwa, xihetisi ni swilandzelandzhaku eswivulweni leswaku swi vulavula. Eka ndzima leyi hi kumile mhaka ya leswaku ku ni tinxaka letimbirhi ta maendli lama nga na nhlamuselo ya maendlelo yo tanihi maendli lama nga na nhlamuselo ya matsutsumelo na maendli lama nga na nhlamuselo ya mafambelo. Eka maendli lama nga na nhlamuselo ya matsutsumelo hi vonile leswaku ma kongomisa eka michumu leyi hanyaka hambu ku ri michumu yo ka yi nga hanyi loko yi lawula hi vanhu ni swilo swa ntumbuluko swo tanihi moya. Hi kumile leswaku michumu yi nga tsutsuma emoyeni, esaveni kumbe ematini. Ku yisa emahlweni hi vonile leswaku michumu yi nga tsutsuma hikwalaho ka swivangelo swo hambanahambana tanihi ku tsaka, ku tiponisa eka tinyimpi na ku ya fikelela tindhawu to karhi. Eka rixaka ra vumbirhi, hi vonile leswaku, maendli lama nga na nhlamuselo ya mafambelo ma humelela hikwalaho ka swivangelo swo hambanahambana. Kahlekahle, maendli lama nga na nhlamuselo ya mafambelo ya khumba michumu leyi hanyaka ntsena. Ku yisa emahlweni, timhaka ta mafambelo ti hambana ku ya hi swiyimo ni swikongomelo loko nchumu wu famba. Hi nga vula leswaku michumu yi nga famba kahle loko yi tshunxekile. Ku tlhela ku va na fambelo ra loko nchumu wa ha dyondza ku famba kumbe loko wu nga tiyangi, hikwalaho ka mavabyi hambiloko ku ri mutsoniwa. Nakambe nchumu wu nga endla fambelo ro karhi hi xikongomelo xo tumbelela swo karhi. Hi ku komisa hi nga vula leswaku matsutsumelo na mafambelo swi kongomisa eka ku va nchumu wu suka eka ndhawu yo karhi ku ya eka yin'wana ndhawu.

NDZIMA YA 4

4.0 MAENDLI YA MFAMBO YO PFUMALA XIENDLIWA LAMA HI NTUMBULUKO NHLAMUSELO YA WONA YI KONGOMISAKA EKA TLHELO

4.1 Manghenelo

Ndzima leyi yi kongomisa eka nxopaxopo wa maendli ma mfambo mo pfumala xiendliwa lama kongomisaka eka tlhelo hi ku kongomisa eka maendli lama nga na nhlamuselo ya xihlovo na maendli lama nga na nhlamuselo ya mpakaniso. Hi ta tlhela hi kuma nxopaxopo wa maendli ma tsevu eka xiyenge xin'wana ni xin'wana ni swivulwa swa ntlhanu eka riendli rin'wana na rin'wana laha ri tirhaka ni tiagumente ta nhlokomhaka, ni tiagumente ta swilanzelandzhaku swa vundhawu ni swa maengeteri ma nkarhi ni maengeteri ma mukhuva. Hi ku tirhisa xinawana xa thiyori ya thitha ku nyikiwa tinhlamuselo eka tiagumente ta riendli eka swivulwa. Ku tlhela kombisiwa maendli lama ku fambaka nchumu hinkwawo, maendli lama ku fambaka xirho xa nchumu ntsena, maendli lama ku fambaka nchumu hi ndlela yin'we ni maendli mo famba muhulahula.

4.2.1 Tinxaka ta maendli ma mfambo lama nga na nhlamuselo ya tlhelo endzeni ka wona

Eka xiyenge lexi ku xopaxopiwa maendli lama nga na nhlamuselo ya tlhelo endzeni ka wona. Maendli ma muxaka lowu ma kongomisa eka timhaka ta masungulo, ndlela na mpakaniso. Kahlekahle maendli ma muxaka lowu ma aviwa ku ya hi tinxaka timbirhi, ku nga maendli lama nga na nhlamuselo ya xihlovo kumbe laha michumu yi humaka kona na maendli lama nga na nhlamuselo ya mpakaniso kumbe laha michumu yi kongomeke kona. Leswi swi seketela hi Dragan (2006) loko a ku: "Inherently directed motion verbs are goal oriented and complement of place is an obligatory element to depict source or goal." Dragan u tshikilela mhaka ya leswaku swihetisi swa vundhawu swa boha eka maendli lama nga na nhlamuselo ya tlhelo endzeni ka wona. Marivate ni vatsarikuloni (1990:21) va tiyisisa mhaka leyi loko va ku: "Locatives and locative word groups come immediately after the verbs they modify". Ntshaho lowu wu vula leswaku swihetisi swa vundhawu swi tshama kusuhi ni riendli ku ya hi vulongoloxamarito, hileswaku swi engetela tinhlamuselo eswivulweni. Eka xiyenge lexi ku xopaxopiwa maendli lama nga na nhlamuselo ya

xihlovo yo tanihi, **rhurha, baleka, suka, vuya, huma**, na **wa** ni maendli lama nga na nhlamuselo ya mpakaniso ku nga: **ya, rhelela, nghena, kongoma, ta na fika**.

Xiyenge xa C

4.2.1.1 Maendli lama nga na nhlamuselo ya xihlovo

4.2.1.1.1 Nhlamuselo ya maendli lama nga na nhlamuselo ya xihlovo

Maendli lama nga na nhlamuselo ya xihlovo i xiphemu xa maendli lama kongomisaka eka tlhelo lexi khumbaka maendli lama kongomisaka eka ndhawu laha michumu yi humaka kona. (Dragan 2006)

4.2.1.1.2 Riendli -rhurha

4.2.1.1.2.1 Nhlamuselo ya riendli -rhurha

Ku **-rhurha** swi vula ku suka eka ndhawu yo karhi laha vanhu va tshamaka kona ku ya tshama eka yin'wana ndhawu. Leswi swi seketela hi Rikhotso (1985:21) loko a ku: "Hakanyingi swi sukela loko va humelela hi makhombo laha va nga tshama kona, loko va rhurhela kun'wana va ehleketa leswaku va ta ya antsweriwa laha va yaka kona " Vanhu kumbe swiharhi swi nga siya tindlu ta vona va ya aka kun'wana laha va ku navelaka hambu ku ri ku hehemukisiwa hikwalaho ka tinyimpi.

4.2.1.1.2.2 Matirhelo ya riendli -rhurha eswivulweni

4.2.1.1.2.2.1 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta tinhlalomhaka

117.(a) **Munhu** u rhurha **emugangeni**.

(b) **Mutirhi** wa rhurha **entirhweni**.

(c) **Xiharhi** xa rhurha **entshaveni**.

(d) **Xiphongo** xa rhurha **etshangeni**.

(e) **Gumba** ra rhurha **exisakeni**.

Riendli **-rhurha** i riendli ro pfumala xiendliwa leri bohaka ku tirha na xilandzelandzhaku xa vundhawu leswaku xivulwa xi twala kahle. Riendli **-rhurha** ri

tirha ni tinhlomhaka ta michumu leyi hanyaka tanihi **munhu** eka xivulwa xa (a); **mutirhi** eka xivulwa xa (b); **xiharhi** eka xivulwa xa (c); xifuwo tanihi **xiphongo** eka xivulwa xa (d) na swinyanyana tanihi **gumba** eka xivulwa xa (e). Ku yisa emahlweni, riendli **-rhurha** ri pfumela ku tirha ni tiagumente ta swilanzelandzhaku swa vundhawu swo tanihi **emugangeni** eka xivulwa xa (a); **entirhweni** eka xivulwa xa (b), **entshaveni** eka xivulwa xa (c); **etshangeni** eka xivulwa xa (d) na **exisakeni** eka xivulwa xa (e). Kahlekhale, swilanzelandzhaku swa muxaka lowu swi vuriwa swihetisi hikwalaho ka ku va swi boha ku va kona eka swivulwa leswaku swi vulavula. Leswi swi seketela hi Marivate ni vatsarikuloni (1990:6) loko va ku: “Complement refers to that constituent of a sentence or clause, traditionally associated with ‘completing’ the action or state expressed by the verb”. Ku ya hi ntshaho lowu, loko swilanzelandzhaku swa vundhawu swi susiwa eka swivulwa swa 117.(a-e), swivulwa leswi swi ta va swi nga ha vulavuri hikwalaho ka ku va swi nga helelangiki loko swi pfumala maengeteri ma vundhawu ku kombisa laha michumu yi rhurhaka kona.

Hi nga tlhela hi boxa leswaku michumu leyi hanyaka yi tala ku **-rhurha** hikwalaho ka swivangelo swo tanihi ku ya tshama laha ku nga na madyelo mo tala ni ku ya tshama eka tindhawu leti nga ni ku rhula ni tin’wana timhaka to hambanahambana.

Riendli **-rhurha** ri tlhela ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa (a) **munhu** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya muendli, hikuva hi yena a endlaka leswi riendli ri vulaka swona kasi **emugangeni** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha munhu a humaka kona a ya tshama kun’wana. Leswi swi seketela hi Chalker (1994:367) loko a ka: “source - the place from which something originates” Ku ya hi ntshaho lowu xihlovo hi laha nchumu wo karhi wu tumbulukaka kona kumbe a humaka kona. Eka xivulwa xa (b) **mutirhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya muendli hikuva hi yena a endlaka leswi riendli ri vulaka swona, kasi **entirhweni** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha mutirhi a humaka kona. Eka xivulwa xa (c) **xiharhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya muendli hikuva hi xona xi rhurhaka kasi **entshaveni** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva i ndhawu leyi tshamaka swiharhi swa nhova naswona hi laha xiharhi xi humaka kona ku ya eka ndhawu yin’wana. Eka xivulwa xa (d) **xiphongo** yi nyikiwa nhlamuselo ya muendli, hikuva i mbuti ya xinuna naswona xa swi kota ku tiendlela swo karhi, kasi **etshangeni** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo hikuva hi laha xiphongo

xi humaka kona xi ya lava vavasati eswivaleni swin'wana tanihi mbuti ya mahlanga yo ka yi nga tshami eka ndhawu yin'we. Eka xivulwa xa (e) **gumba** yi nyikiwa nhlamuselo ya muendli, hikuva i xinyanyana xo ka xi nga tshami eka ndhawu yin'we xi fambelana na tinguva ta lembe loko xi ya hlota swakudya kasi **exisakeni** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha gumba ri humaka kona loko ri ya hlota.

4.2.1.1.2.2.2 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa maengeteri ya nkarhi.

118.(a) Munhu wa rhurha **hi tiawara timbirhi**.

(b) Mutirhi wa rhurha **hi nkarhi**.

(c) Xiharhi xa rhurha **nimixo**.

(d) Xiphongo xa rhurha **nkari wo tala**.

(e) Gumba ra rhurha **ka ha ri nkarhi**.

Riendli **-rhurha** ri pfumela ku tirha ni swilandzelandzhaku swa maengeteri ma nkarhi mo tanihi; **hi tiawara timbirhi** eka xivulwa xa (a); **hi nkarhi** eka xivulwa xa (b); **nimixo** eka xivulwa xa (c); **nkari wo tala** eka xivulwa xa (d) na **ka ha ri nkarhi** eka xivulwa xa (e).

Riendli **-rhurha** ri nyika tinhlamuselo eka tiagumente ta rona eka swivulwa hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa (a) **hi tiawara timbirhi** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya nkarhi wa ku va munhu a **rhurha** eka ndhawu leyi a nga eka yona ku ya eka mfikelelo. Eka xivulwa xa (b) **hi nkarhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi hikuva mutirhi a nga tshama etirhweni ka nkarhi wo leha ivi a ya **rhurha** ku ya hi mfanelo ku nga ri timhaka leti humelalaka mikarhi hinkwayo. Eka xivulwa xa (c) **nimixo** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi wa loko dyambu se ri huma ku vonakala ku va ka kona, laha xiharhi xin'wana na xin'wana xi kumekaka xi karhi xi jikajika ku lava swakudya na ku ya tumbela kun'wana, hikuva a hi nchumu lowu tshamaka eka ndhawu yin'we tanihi etshangeni. Eka xivulwa xa (d) **nkari wo tala** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi lowu nga riki na mpimo, hikuva xiphongo i mbuti ya xinuna leyi rhandza ngopfu tintswele naswona a xi tshami exivaleni xin'we xa rhendzeleka hinkwakokwako. Eka xivulwa xa (e) **ka ha ri nkarhi** i agumente leyi averiwaka nhlamuselo ya nkarhi lowu gumba ri suka eka ndhawu yo karhi ku ya hi tinguva ta

lembe ri karhi ri landzelela tindhawu ta madyelo laha ku kumekaka swakudya ri nga si sika hi ndlala.

4.2.1.1.2.2.3 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa vundhawu na swa maengeteri ma nkarhi

119.(a) **Munhu** u rhurha **emugangeni** hi tiawara timbirhi.

(b) **Mutirhi** wa rhurha **entirhweni** hi nkarhi.

(c) **Xiharhi** xa rhurha **entshaveni** nimixo.

(d) **Xiphongo** xa rhurha **etshangeni** nkarhi wo tala.

(e) **Gumba** ra rhurha **exisakeni** ka ha ri nkarhi.

Riendli **-rhurha** ri pfumela nakambe ku tirha ni maengeteri ya vundhawu ni maengeteri ya nkarhi tanihi eka swivulwa swa 119.(a-e) laha henhla. Riendli **-rhurha** ri tirha ni maengeteri ma vundhawu na maengeteri ma nkarhi yo tanihi **emugangeni**, ku nga ndhawu laha ku tshamaka vanhu na **hi tiawara timbirhi**, ku nga riengeteri ra nkarhi lowu nga na mpimo lowu nga hela munhu a karhi a huma eka ndhawu ya le kaya ku ya tshama eka yin'wana ndhawu eka xivulwa xa (a); **entirhweni**, i riengeteri ra ndhawu laha ku endliwaka mitirho yo hambanahambana, kasi **hi nkarhi** i riengeteri ra mikarhi yo hlawuleka leri fambelanaka hi swivangelo swa ku va ku rhurhiwa ku ya tirhela kun'wana eka xivulwa xa (b); **entshaveni**, ku nga ndhawu laha ku tshamaka swiharhi swa nhova na **nimixo**, ku nga riengeteri ra nkarhi lowu swiharhi swi sungulaka ku lava swakudya eka xivulwa xa (c); **etshangeni** i ndhawu laha ku tshamaka swifuwo, kasi **nkarhi wo tala** i riengeteri ra nkarhi lowu nga riki na mpimo laha xiphongo xi kumeka xi rhendzelakaka eswivaleni ha wona ku lava tintswele eka xivulwa xa (d); **exisakeni**, ku nga ndhawu leyikulu laha gumba ri tshamaka kona naswona ri huma kona na **ka ha ri nkarhi**, ku nga riengeteri ra nkarhi wo hlawuleka lowu gumba ri wu tivaka leswaku ri fanela ri ya hlota ehandle eka xivulwa xa (e).

Riendli **-rhurha** ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa (a) **emugangeni** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya xihlovo hikuva hi laha munhu a tshamaka kona, kasi **hi tiawara timbirhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi lowu munhu a nga heta a karhi a endla leswi riendli ri vulaka swona ku kondza a ya eka mfikelelo. Eka xivulwa xa (b) **entirhweni** yi

nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha mutirhi a humaka kona a ya tirhela kun'wana, kasi **hi nkarhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi lowo hlawuleka hileswaku mutirhi wa **rhurha** eka ndhawu leyi a tirhekaka kona loko nkarhi wolowo wu fikile ku nga ri nkarhi wun'wana na wun'wana. Eka xivulwa xa (c) **entshaveni** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo hikuva hi laha swiharhi swi tshamaka kona, kasi **nimixo** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi wa mpundzu loko swiharhi swi sungula ku lava swakudya. Eka xivulwa xa (d) **etshangeni** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo hikuva hi laha ku etlelaka swifuwo kasi **nkharhi wo tala** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya nkarhi hikuva yi komba mikarhi leyi nga riki na mpimo laha xiphongo xi kumeka xi endla leswi riendli **-rhurha** ri vulaka swona. Eka xivulwa xa (e) **exisakeni** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo hikuva hi laha gumba ri humaka kona kasi **ka ha ri nkarhi** yi nyikiwa ya nkarhi hikuva gumba ri **rhurha** ku ya hi tinguva ta lembe hileswaku laha ku nga na swakudya gumba ri **rhurha** ri ya tshama kona ri nga si fa hi ndlala.

Riendli **-rhurha** ra pfumela ku cinca nandzelelano wa swilanzelandzaku tanihi le ka swivulwa swa 119.(a-e) na swivulwa swa 120.(a-e) laha hansi.

120.(a) **Munhu** u rhurha **hi tiawara timbirhi emugangeni**.

(b) **Mutirhi** wa rhurha **hi nkarhi entirhweni**.

(c) **Xiharhi** xa rhurha **nimixo entshaveni**.

(d) **Xiphongo** xa rhurha **nkharhi wo tala etshangeni**.

(e) **Gumba** ra rhurha **ka ha ri nkarhi exisakeni**.

Eka swivulwa leswi timhaka ti tshikileriwa eka maengeteri ma nkarhi mo tanihi **hi tiawara timbirhi** eka xivulwa xa (a); **hi nkarhi** eka xivulwa xa (b); **nimixo** eka xivulwa xa (c); **nkharhi wo tala** eka xivulwa xa (d) na **ka ha ri nkarhi** eka xivulwa xa (e). Maengeteri ma vundhawu tanihi **emugangeni, entirhweni, entshaveni, etshangeni na exisakeni** ma kona ku engetela tinhlamuselo eka swivulwa.

4.2.1.1.2.2.4 **Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilanzelandzhaku swa mukhuva**

121.(a) **Munhu** u rhurha **ngopfu**.

(b) **Mutirhi** wa rhurha **khwatsi**.

(c) **Xiharhi** xa rhurha **ngopfu**.

(d) **Xiphongo** xa rhurha **ngopfu**.

(e) **Gumba** ra rhurha **ngopfu**.

Riendli **-rhurha** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma mukhuva mo tanihi **ngopfu** eka xivulwa xa (a); **khwatsi** eka xivulwa xa (b); **ngopfu swinene** eka xivulwa xa (c); **ngopfu** eka xivulwa xa (d) na **ngopfu** eka xivulwa xa (e).

Riendli **-rhurha** ri tlhela ri nyika tinhlamuselo eka tiagumente ta rona eka swivulwa hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa (a) **ngopfu** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va munhu a tshama a **rhurharhurha** ku ya hi mfanelo, hakanyingi loko a humeleriwa hi makhombo, u **rhurha** a ya aka kun'wana hi xikongomelo xa ku hlayisa ndyangu wa yena hambu ku ya lava ntirho kun'wana. Eka xivulwa xa (b) **khwatsi** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku endla nchumu hi vukheta hi ku landzelela nawu ku nga ri ku nyemuka tanihi mutirhi loko a siya ntirho wo karhi a ya tirhela eka yin'wana ndhawu. Eka xivulwa xa (c) **ngopfu** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku endla nchumu nkarhi wo tala tanihi xiharhi xi tshama xi **rhurha** hikuva i nchumu lowu nga hlayisiwi hi vanhu emitini ya vona, naswona wa tiendlela leswi wu swi lavaka. Eka xivulwa xa (d) **ngopfu** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku endla nchumu nkarhi wo tala tanihi xiphongo lexo ka xi nga tshami eka ndhawu yin'we. Eka xivulwa xa (e) **ngopfu** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva hikuva yi tshikilela mhaka ya leswaku gumba a ri tshami eka ndhawu yin'we, hikuva ri fambelana na tinguva ta lembe ri karhi ri lava swakudya ni tindhawu leti kufumelaka nakona ri tshama ri endla leswi riendli **-rhurha** ri vulaka swona.

122.(a) **Munhu** wa rhurha **swinene ngopfu**.

(b) **Mutirhi** wa rhurha **khwatsi ngopfu**.

(c) **Xiharhi** xa rhurha **swinene ngopfu**.

(d) **Xiphongo** xa rhurha **swinene ngopfu**.

(e) **Gumba** ra rhurha **swinene ngopfu**.

Riendli **-rhurha** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma mukhuva ma karhi ma landzelelana tanihi **swinene** eka xivulwa xa (a), ku nga maendlelo ma kahle laha munhu a siya muti wa yena a ya aka eka yin'wana ndhawu ku ya hi leswi a swi navelaka eka ndhawu ya kona na **ngopfu**, ku nga riengeteri ra ku va vanhu va endla tano mikarhi yo tala; **khwatsi** eka xivulwa xa (b) i riengeteri leri tshikilelaka mhaka ya ku va mutirhi a **rhurha** a ya tirhela eka yin'wana ndhawu hi ndlela leyinene ku nga ri

ku hlongoriwa ntirho kasi **ngopfu** i riengeteri leri engetelaka mhaka ya ku va timhaka leti ti humelela mikarhi yo tala; **swinene** eka xivulwa xa (c) i riengeteri leri tshikilelaka mhaka ya ku va swiharhi swi **rhurha** ku tlula mpimo, kasi **ngopfu** leyi nga i riengeteri leri kombisaka ku endleka hi mukhuva lowukulu wo va swiharhi swi tshama swi ri karhi swi baleka ku suka eka ndhawu yo karhi ku ya eka yin'wana hikokwalaho ko lava ku ringeta ku tiponisa eka swiharhi leswi dyaka nyama; **swinene** eka xivulwa xa (d) i riengeteri leri tshikilelaka mhaka ya ku va xiphongo xi nga tshami eka ndhawu yin'we tanihi mbuti ya mahlanga leyi tshamelaka swa tintswele nakona xiphongo xi endzela swivala swo tala ku tlula mpimo, kasi **ngopfu** i ri engeteri leri kombisaka ku va timhaka leti ti humelala mikarhi yo tala; **swinene** eka xivulwa xa (e) i riengeteri leri kombisaka ku va gumba ri endla leswi riendli ri vulaka swona ku tlula mpimo, kasi **ngopfu** i riengeteri leri kombisaka ku va gumba ri **rhurha** mikarhi yo tala hi xikongomelo xo lava swakudya.

4.2.1.1.2.2.5 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilanzelandzhaku swa vundhawu na swa maengeteri ma mukhuva

123.(a) **Munhu** u rhurha **emugangeni** hi vukheta.

(b) **Mutirhi** wa rhurha **entirhweni** khwatsi.

(c) **Xiharhi** xa rhurha **entshaveni** swinene.

(d) **Xiphongo** xa rhurha **etshangeni** ngopfu.

(e) **Gumba** ra rhurha **exisakeni** ngopfu.

Riendli **-rhurha** ri pfumela nakambe ku tirha ni maengeteri ma vundhawu ni maengeteri ma mukhuva mo tanihi **emugangeni** ku nga riengeteri ra ndhawu laha ku tshamaka vanhu na **hi vukheta** eka xivulwa xa (a) ku nga riengeteri ra mukhuva wa ku va munhu a nga tshami eka ndhawu yin'we kambe a tshama a karhi a **rhurha** eka mahanyelo ya yena loko a vona swi fanerile; **entirhweni** eka xivulwa xa (b) ku nga ndhawu laha ku tirhiwaka kona na **khwatsi** ku nga riengeteri ra maendlelo lamanene; **entshaveni** eka xivulwa xa (c) ku nga riengeteri ra ndhawu laha ku tshamaka swiharhi swa nhova na **swinene** ku nga riengeteri ra maendlelo; **etshangeni** eka xivulwa xa (d) ku nga riengeteri ra ndhawu laha ku etlelaka swifuwo na **ngopfu** eka xivulwa xa (e) ku nga riengeteri ra maendlelo yo tlula mpimo na

exisakeni ku nga riengeteri ra ndhawu na **ngopfu** riengeteri ra maendlelo lama nga riki na mpimo.

Riendli **-rhurha** ri tlhela ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa (a) **emugangeni** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva i xiphemu xa tiko laha ku tshamaka vanhu, kasi **hi vukheta** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va munhu a tshama a lava ku ya tshama eka tindhawu leti nga na ku rhula hi xikongomelo xa ku hlayisa ndyangu wa yena. Eka xivulwa xa (b) **entirhweni** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya ndhawu, kasi **khwatsi** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va mutirhi a huma ntirho a ya tirha kun'wana hi ndlela le yo amukelekaka ku nga riki na lexo biha. Eka xivulwa xa (c) **entshaveni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu kasi **swinene** yi nhlamuselo ya mukhuva, hikuva swiharhi a swi hlawuriwanga ndhawu hambu ku ri ku lawula hi munhu nakona swa ti fambela hi ntshuxeko hambu ku ri entangeni ra swiharhi. Eka xivulwa xa (d) **etshangeni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu laha ku etleleka swipfuwo kasi **ngopfu** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku endla hi ku tlula mpimo hikwalaho ka ku va xiphongo xi rhandza ngopfu tintswela. Eka xivulwa xa (e) **exisakeni** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya ndhawu laha ku tshamaka michumu yo hambanahambana tanihi leyi hanyaka ni leyo ka yi nga hanyiki, kasi **ngopfu** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va gumba ri nga tshamiseki eka ndhawu yin'we hikwalaho ka ku va gumba ri **rhurha** hi nkarhi wun'wana na wun'wana ku ya hi tinguva ta lembe hi xikongomelo xa ku lava swakudya.

Riendli **-rhurha** ri pfumela ku cinca nandzelelano wa swilandzelandzaku hi ndlela leyi nga eka swivulwa swa 123.(a-e) na swivulwa swa 124.(a-e) laha hansi:

124.(a) **Munhu** u rhurha **hi vukheta emugangeni**.

(b) **Mutirhi** wa rhurha **khwatsi entirhweni**.

(c) **Xiharhi** xa rhurha **ngopfu entshaveni**.

(d) **Xiphongo** xa rhurha **ngopfu etshangeni**.

(e) **Gumba** ra rhurha **ngopfu exisakeni**.

Eka swivulwa swa 124.(a-e) ku tshikileriwa eka maengeteri ma mukhuva mo tanihi **hi vukheta** eka xivulwa xa (a); **khwatsi** eka xivulwa xa (b); **swinene** eka xivulwa xa (c); **ngopfu** eka xivulwa xa (d); **ngopfu** eka xivulwa xa (e). Maengeteri ma vundhawu

mo tanihi **emugangeni**, **ntirhweni**, **entshaveni**, **etshangeni** na **exisakeni** ma kona ku engetela nhlamuselo eka swivulwa, kambe a hi kona ku tshikileriwaka timhaka ngopfu.

4.2.1.1.2.2.6 Lama ku fambaka nchumu hinkwawo

Eka xiphemu lexi hi ta tlhela hi tirhisa swikombiso leswi andlariweke eka swivulwa swa 117.(a-e) ehenhla, ku hlamusela leswi humeelaka ehansi ka michumu leyi ku fambaka nchumu hinkwawo lowu wu tirhaka ni riendli **-rhurha**.

117.(a) **Munhu** u rhurha **emugangeni**.

(b) **Mutirhi** wa rhurha **entirhweni**.

(c) **Xiharhi** xa rhurha **entshaveni**.

(d) **Xiphongo** xa rhurha **etshangeni**.

(e) **Gumba** ra rhurha **exisakeni**.

Loko hi xiya swivulwa swa 117.(a-e) hi nga tlhela hi vula leswaku eka swikombiso leswi nga laha henhla, michumu leyi ku fambaka nchumu hinkwawo lowu tirhaka na riendli **-rhurha** yi katsa tinhlokomhaka leti nga dzwihatiwa laha henhla, ku nga michumu leyi hanyaka tanihi **munhu** eka xivulwa xa eka 117.(a), **mutirhi** eka xivulwa xa (b), **xiharhi** eka xivulwa xa (c), **xiphongo** eka xivulwa xa (d), na **gumba** eka xivulwa xa (e). Loko hi xiya eka swikombiso leswi hi ta lemuka leswaku michumu leyi ku fambaka nchumu hinkwawo leyi tirhaka na riendli **-rhurha** i michumu leyi hanyaka leyi sukela tindhawu to tanihi **emugangeni** eka xivulwa xa (a); **entirhweni** eka xivulwa xa (b); **entshaveni** eka xivulwa xa (c); **etshangeni** eka xivulwa xa (d) na **exisakeni** eka xivulwa xa (e). Hileswaku yi ya tshama eka tindhawu tin'wana, hikwalaho ka swivangelo swo hambanahambana.

4.2.1.1.2.2.6.1 Lama ku fambaka xirho xa nchumu wo karhi ntsena

-Eka xiphemu lexi ku hava maendli lama nga na hlamuselo ya xihlovo lama kumekaka kona.

4.2.1.1.2.2.6.2 Lama ku fambaka nchumu hi ndlela yin'we

-Eka xiphemu lexi ku hava maendli lama nga na nhlamuselo ya xihlovo lama kumekaka kona.

4.2.1.1.2.2.6.3 **Lama ku fambaka nchumu muhulahula**

-Eka xiphemu lexi ku hava maendli lama nga na nhlamuselo ya xihlovo lama kumekaka kona.

4.2.1.1.2.2.7 **Riendli -baleka**

4.2.1.1.2.2.8 **Nhlamuselo ya riendli -baleka**

Ku **-baleka** swi vula ku va nchumu lowu hanyaka wu suka eka ndhawu yo karhi hi rivilo hi xikongomelo xa ku tiponisa. Munhu kumbe xiharhi a nga tsutsumela kumbe ku **baleka** aya etikweni ra le kule, hikwalaho ko chava ku dlayiwa hambu ku ri ku vangeriwa mpingu kumbe ku hlundzukisiwa hi swihumelelwa swa laha misaveni.

4.2.1.1.2.2.9 **Matirhelo ya riendli -baleka eswivulweni**

4.2.1.1.2.2.10 **Laha ri tirhaka ni tiagumente ta nhlokomhaka**

125.(a) **Mufana** u baleka **ekhotsweni**.

(b) **Nhwanyana** u baleka **emutini**.

(c) **Socha** ri baleka **enyimpini**.

(d) **Muhlapfa** u baleka **ematikoxikaya**.

(e) **Mpfundla** wu baleka **emasin'wini**.

Riendli **-baleka** i riendli ro pfumala xiendliwa leri tirhaka ni tinhlokomhaka leti nga michumu leyi hanyaka yo tanihi **mufana** eka xivulwa xa (a); **nhwanyana** eka xivulwa xa (b); **socha** eka xivulwa xa (c); **muhlapfa** eka xivulwa xa (d) na **mpfundla** eka xivulwa xa (e). Riendli **-baleka** a ri pfumeli ku tirha ri ri roxe ku nga ri na xilandzelndzhaku xa vandhawu eswivulweni tanihi le **ekhotsweni** eka xivulwa xa (a); **emutini** eka xivulwa xa (b); **enyimpini** eka xivulwa xa (c); **ematikoxikaya** eka xivulwa xa (d) na **emasin'wini** eka xivulwa xa (e).

Riendli **-baleka** ri tlhela ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona eswivulweni hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa (a) **mufana** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya muendli, hikuva hi yena a endlaka leswi riendli ri vulaka swona, kasi **ekhotsweni** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva i ndhawu leyi nga riki na

vuxaka laha ku hlayisiwaka swibochwa, naswona mufana u ti kuma a ri karhi a endla leswi riendli ri vulaka swona ku ringeta ku tiponisa. Eka xivulwa xa (b) **nhwanyana** yi nyikiwa nhlamuselo ya muendli hikuva hi yena a sukelaka muti wa yena a ya evukatini, kasi **emutini** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha n'hwanyana a humaka kona hikwalaho ka tekiwa a ya emutini wa jaha. Eka xivulwa xa (c) **socha** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya muendli, kasi **enyimpini** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva socha ri **baleka** eka ndhawu laha ku lwiwaka loko ri vona leswaku ri ngheneriwile ngopfu, ri phonyomuka kona ri ya eka ndhawu leyi nga na ku rhula. Eka xivulwa xa (d) **muhlapfa** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya muendli, hikuva hi yena a **baleka** ku phonyoka eka ndhawu laha a tshamaka kona, hikwalaho ka swivangelo swo biha, kasi **ematikoxikaya** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha muhlapfa a humaka kona a ya chavela eka ndhawu leyi nga na ku rhula. Eka xivulwa xa (e) **mpfundla** yi nyikiwa nhlamuselo ya muendli, kasi **emasin'wini** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha ku kumekaka swakudya swa nhlovo, kambe mpfundla wu yiva Kunene, naswona loko wu vona valala va wona wu fanele wu ringeta ku tiponisa hi ku endla leswi riendli ri vulaka swona.

4.2.1.1.2.2.11 Laha ri tirhaka ni swilandzelandzhaku swa maengeteri ma nkarhi

126.(a) Mufana u baleka **hi awara ya n'we**.

(b) Nhwanyana u baleka **nivusiku**.

(c) Socha ri baleka **ku ringana tiawara timbirhi**.

(d) Muhlapfa u baleka **ka ha ri nkarhi**.

(e) Mpfundla wu baleka **ninhlikanhi**.

Riendli **-baleka** ri pfumela ku tirha na maengeteri ma nkarhi ntsena eswivulweni tanihi **hi awara ya n'we** eka xivulwa xa (a); **nivusiku** eka xivulwa xa (b); **ku ringana tiawara timbirhi** eka xivulwa xa (c); **ka ha ri nkarhi** eka xivulwa xa (d) na **ninhlikanhi** eka xivulwa xa (e).

Riendli **-baleka** ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa (a) **hi awara ya n'we** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi wa ku va mufana a sungula ku endla leswi riendli ri vulaka swona. Hileswaku, swi tikomba swi koteka ngopfu ku va a baleka hi awara ya n'we, ku nga ri eka mikarhi

yin'wana. Eka xivulwa xa (b) **nivusiku** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi, hikuva yi kombisa nkarhi wa xinyami loko vunhu va etlele laha nh'wanyana a tlhakisiwaka a nga voniwi hi vanhu naswona wa boheka ku endla leswi riendli ri vulaka swona. Eka xivulwa xa (c) **ku ringana tiawara timbirhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi lowu nga hela socha ri karhi ri endla leswi riendli ri vulaka swona, hikwalaho ko ringeta ku tiponisa. Eka xivulwa xa (d) **ka ha ri nkarhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi lowu nga na mfanelo wa ku va muhlapfa a endla leswi riendli ri vulaka swona valala va nga si hlasela eka ndhawu laha a nga eka yona. Eka xivulwa xa (e) **ninhlikanhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi wa ndzhenga loko ka ha vonakala laha mpfundla wu vonaka kahle ku yiva swakudya emasin'wini.

4.2.1.1.2.2.12 Laha ri tirhaka ni swilandzelandzhaku swa vundhawu ni maengeteri ma nkarhi

127.(a) Mufana u baleka **ekhotsweni** hi awara ya n'we.

(b) Nhwanyana u baleka **emutini** nivusiku.

(c) Socha ri baleka **enyimpini** ku ringana tiawara timbirhi.

(d) Muhlapfa u baleka **ematikoxikaya** ka ha ri nkarhi.

(e) Mpfundla wu baleka **emasin'wini** ninhlikanhi.

Riendli -**baleka** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma vundhawu ni maengeteri ma nkarhi eka swivulwa tanihi le **ekhotsweni** eka xivulwa xa 127.(a), ku nga riengeteri ra ndhawu laha ku hlayisiwaka swibochwa leswaku swi ya tengisiwa swi khawurisiwa kumbe swi rihisiwa, kasi **hi awara ya n'we** i riengeteri ra nkarhi wa; **emutini** eka xivulwa xa (b) i ndhawu laha ku tshamaka vanhu, kasi **nivusiku** i riengeteri ra nkarhi wa loko ri perile; **enyimpini** eka xivulwa xa (c) i ndhawu laha ku lwiwaka kona, kasi **ku ringana tiawara timbirhi** eka xivulwa xa (d) i riengeteri ra nkarhi lowu nga hundza socha ri karhi ri ringeta ku tiponisa; **ematikoxikaya** i riengeteri ra ndhawu laha ku nga si va na nhluvuko, kambe ku tshama vanhu, kasi **ka ha ri nkarhi** i riengeteri ra nkarhi lowu ringanelaka timhaka; **emasin'wini** eka xivulwa xa (e) i riengeteri ra ndhawu laha ku rimiwaka timbewu to hambanahambana, kasi **ninhlikanhi** i riengeteri ra nkarhi wa loko mpfundla wu vona kahle loko dyambu ri nga si pela.

Riendli **-baleka** ri tlhela ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona eka swivulwa hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 127.(a) **ekhotsweni** yi averiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha mufana a humaka kona, kasi **hi awara ya n'we** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi hikuva hi wona nkarhi mufana a vona swi fanerile ku va a endla leswi riendli ri vulaka swona. Eka xivulwa xa (b) **emutini** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha nhwanyana a humaka kona, kasi **nivusiku** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi, hikuva hiloko ri perile exinyamini laha nhwanyana a endlaka leswi riendli ri vulaka swona a ya evukatini a nga voniwi hi vanhu. Eka xivulwa xa (c) **enyimpini** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo hikuva hi laha socha ri humaka kona, kasi **ku ringana tiawara timbirhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi lowu kongomisaka eka mfikelelo wa ndhawu laha ku nga na ku rhula laha socha ri kongomeke kona. Eka xivulwa xa (d) **ematikoxikaya** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha muhlapfa a humaka kona, kasi **ka ha ri nkarhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi, hikuva yi komba nkarhi wa loko muhlapfa a nga si nghena ka phiriva ro hisa. Eka xivulwa xa (e) **emasin'wini** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva yi komba laha mpfundla wu humaka kona, kasi **ninhlikanhi** yi averiwa nhlamuselo ya nkarhi wa ndzhenga laha mpfundla wu ringetaka ku lava dina ra siku laha wu tlhelaka wu hlongorisiwa hi vinyi va nsimu wu **baleka** kona.

Riendli **-baleka** ri pfumela ku cinca nandzelelano wa swilandzelandzaku tanihi le ka swivulwa swa 127.(a-e) na swivulwa swa 128.(a-e).

128.(a) Mufana u baleka **hi awara ya n'we ekhotsweni**.

(b) Nhwanyana u baleka **nivusiku emutini**.

(c) Socha ri baleka **ku ringana tiawara timbirhi enyimpini**.

(d) Muhlapfa u baleka **ka ha ri nkarhi ematikoxikaya**.

(e) Mpfundla wu baleka **ninhlikanhi emasin'wini**.

Loko maengeteri ma nkarhi ma tshama kusuhi ni riendli tanihi **hi awara ya n'we** eka xivulwa xa (a); **nivusiku** eka xivulwa xa (b); **ku ringana tiawra timbirhi** eka xivulwa xa (c); **ka ha ri nkarhi** eka xivulwa xa (d) na **ninhlikanhi** eka xivulwa xa (e) hi laha ku tshikileriwaka timhaka. Maengeteri ma vundhawu mo tanihi **ekhotsweni, emutini, enyimpini, ematikoxikaya na emasin'wini** ma kona ku engetela tinhlamuselo ku ya hilaha timhaka ti humelelaka hakona.

4.2.1.1.2.2.13 Laha ri tirhaka ni swilandzelandzhaku swa maengeteri ma mukhuva

129.(a) Mufana u baleka **hi ku hatlisa**.

(b) Nhwanyana u baleka **kahle**.

(c) Socha ri baleka **swinene**.

(d) Muhlapha u baleka **swinene**.

(e) Mpfundla wu baleka **ngopfu**.

Riendli **-baleka** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma mukhuva tanihi eka swivulwa swa 129.(a-e). Maengeteri ma mukhuva lama riendli **-baleka** ri pfumelaka ku tirha na wona i lama landzelaka: **hi ku hatlisa** eka xivulwa xa (a); **kahle** eka xivulwa xa (b); **swinene** eka xivulwa xa (c); **swinene** eka xivulwa xa (d) na **ngopfu** eka xivulwa xa (e).

Riendli **-baleka** ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 129.(a) **hi ku hatlisa** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku nyarhula na ku gwirima hi xikongomelo xa ku hatla a nyamalala eka ndhawu leyi a nga eka yona. Eka xivulwa xa (b) **kahle** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va nhwanyana a **baleka** emutini wa vatswari va yena va nga swi etleketelangi. Eka xivulwa xa (c) **swinene** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku endla leswi riendli ri vulaka swona ku tlula mpimo hi xikongomelo xa ku tiponisa. Eka xivulwa xa (d) **swinene** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va muhlapfa a **baleka** ku tlula mpimo. Eka xivulwa xa (e) **ngopfu** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va mpfundla wu ri na vuswikoti bya ku **baleka** ku tlula mpimo.

130.(a) Mufana u baleka **hi ku hatlisa swinene**.

(b) Nhwanyana u baleka **hi vurhon'wana kahle**.

(c) Socha ri baleka **swinene ngopfu**.

(d) Muhlapha u baleka **hi ku hatlisa ngopfu**.

(e) Mpfundla wu baleka **ngopfu swinene**.

Loko maengeteri ma mukhuva ma landzelelana eka swivulwa ma hi nyika maendlekelo ma swilo emiehleketweni loko riengeteri ra vumbirhi ri engetela nhlamuselo eka riengeteri ro sungula leri nga tshama kusuhi ni riendli tanihi **hi ku**

hatlisa eka xivulwa xa 130.(a), ku nga riengeteri ra mukhuva leri kombisaka ku va mufana a **baleka** hi rivilo hi xikongomelo xa ku tiponisa, kasi **swinene** i riengeteri leri tshikilelaka mhaka ya ku va mufana a endla leswi riendli **-baleka** ri vulaka swona ku tlula mpimo; **hi vurhon'wana** eka xivulwa xa (b) i riengeteri leri tshikilelaka maendlelo ya vutlharhi hi ku xiyaxiya leswi nga ta n'wi kavanyeta, kasi **kahle** i riengeteri ra vumbirhi leri kombaka ku va nhwanyana a endla leswi riendli ri vulaka swona hi ndlela leyi amukelekaka; **swinene** eka xivulwa xa (c) i riengeteri leri tshikilelaka mhaka ya ku va socha ri **baleka** ku tlula mpimo, kasi **ngopfu** i riengeteri leri engetelaka mhaka ya ku va swi humelela mikarhi hinkwayo; **hi ku hatlisa** eka xivulwa xa (d) i riengeteri leri tshikilelaka mhaka ya ku va ku nga ri na ku tlhelela endzhaku, kasi **ngopfu** i riengeteri leri kombisaka ku va muchaveri a endla leswi riendli ri vulaka swona ku tlula mpimo; **swinene** eka xivulwa xa (e) i riengeteri leri tshikilelaka mukhuva wa ku va mpfundla wu **baleka** ku tlula mpimo hi xikongomelo xa ku tiponisa, kasi **ngopfu** i riengeteri leri engetelaka mhaka ya ku va mpfundla wu tshama wu endla leswi riendli ri vulaka swona mikarhi yo tala.

4.2.1.1.2.2.14 Laha ri tirhaka ni swilanzelandzhaku swa maengeteri ma vundhawu na maengeteri ma mukhuva

131.(a) Mufana u baleka **ekhotsweni** hi ku hatlisa.

- (b) Nhwanyana u baleka **emutini** kahle.
- (c) Socha ri baleka **enyimpini** swinene.
- (d) Muhlapha u baleka **ematikoxikaya** swinene.
- (e) Mpfundla wu baleka **emasin'wini** ngopfu.

Riendli **-baleka** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma vundhawu ni maengeteri ma mukhuva tanihi **ekhotsweni** eka xivulwa xa 131.(a) leri nga riengeteri ra ndhawu na **hi ku hatlisa** ku nga riengeteri ra maendlelo ya swilo; **emutini** eka xivulwa xa (b) leri nga riengeteri ra ndhawu na **kahle**, ku nga riengeteri ra mukhuva; **enyimpini** eka xivulwa xa (c) leri nga riengeteri ra ndhawu na **swinene**, ku nga riengeteri ra maendlelo; **ematikoxikaya** eka xivulwa xa (d) leri nga riengeteri ra ndhawu na **swinene**, ku nga riengeteri ra maendlelo na **emasin'wini** eka xivulwa xa (e) leri nga riengeteri ra ndhawu na **ngopfu**, ku nga riengeteri ra maendlelo.

Riendli **-baleka** ri tlhela ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa 131.(a) **ekhotsweni** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, kasi **hi ku hatlisa** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva, hikuva mufana u ringeta ku hatla a suka eka ndhawu laha ku xanisiwaka vanhu hikwalaho ka milandzu yo hambanahambana leyi va nga na yona. Eka xivulwa xa (b) **emutini** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha nhwanyana a humaka kona, kasi **kahle** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va nhwanyana a **baleka** eka ndhawu leyi a nga tivisangi vatswari hambu ku ri vaakelani, u famba va nga swi lemukangi. Eka xivulwa xa (c) **enyimpini** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha socha ri humaka kona loko ri **baleka** valala, kasi **swinene** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku endla hi rivilo hi xikongomelo xa ku tiponisa. Eka xivulwa xa (d) **ematikoxikaya** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha muhlapfa a humaka kona, kambe hikwalaho ka swivangelo swo ka swi nga nyawuli a ya laha ku nga na ku rhula, kasi **swinene** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku **baleka** hi ku tlula mpimo hi ku va a chava rifu. Eka xivulwa xa (e) **emasin'wini** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha mpfundla wu nga ya yiva kona swakudya, kasi **ngopfu** yi nyikiwa nhlamuselo ya ku endla swilo mikarhi yo tala, hikuva hi laha mpfundla wu kumaka swakudya swa siku na siku.

Riendli **-baleka** ra swi kota ku cinca nandzelelano wa swilandzelandzaku ku humesa tinhlamuselo leti hambaneke tanihi eka swivulwa swa 131.(a-e) na swivulwa swa 132.(a-e) laha hansi.

132.(a) Mufana u baleka **hi ku hatlisa ekhotsweni**.

(b) Nhwanyana u baleka **kahle emutini**.

(c) Socha ri baleka **swinene enyimpini**.

(d) Muhlapfa u baleka **swinene ngopfu ekaya**.

(e) Mpfundla wu baleka **ngopfu emasin'wini**.

Eka swivulwa swa 132.(a-e), ku tshikileriwa timhaka eka maengeteri ma mukhuva, hikuva hi wona ma nga kusuhi ni riendli tanihi **hi ku hatlisa** eka xivulwa xa (a), **kahle** eka xivulwa xa (b), **swinene** eka xivulwa xa (c), **swinene** eka xivulwa xa (d) na **ngopfu** eka xivulwa xa (e). Eka maengeteri ma vundhawu tanihi le **ekhotsweni**,

emutini, enyimpini, ekaya, na emasin'wini ma kona ku engetela tinhlamuselo kambe a hi le ka wona ku tshikileriwaka timhaka ngopfu.

4.2.1.1.2.2.15 **Lama ku fambaka nchumu hinkwawo**

Swikombiso leswi andlariweke eka swivulwa swa 125.(a-e) ehenhla, swi hlamusela leswi humelelaka ehansi ka michumu leyi ku fambaka nchumu hinkwawo lowu wu tirhaka ni riendli **-baleka**.

125.(a) **Mufana** u baleka ekhotsweni.

(b) **Nhwanyana** u baleka emutini.

(c) **Socha** ri baleka enyimpini.

(d) **Muhlapfa** u baleka ematikoxikaya.

(e) **Mpfundla** wu baleka emasin'wini.

Vuxiyaxiya eka swivulwa swa 125.(a-e) byi kombisa leswaku michumu leyi ku fambaka nchumu hinkwawo lowu tirhaka na riendli **-baleka** yi katsa tinhlokomhaka leti nga dzwihatiwa laha henhla, ku nga michumu leyi hanyaka tanihi **mufana** eka xivulwa xa (a), **nhwanyana** eka xivulwa xa (b), **socha** eka xivulwa xa (c), **muhlapfa** eka xivulwa xa (d), na **mpfundla** eka xivulwa xa (e). Loko hi xiya eka swikombiso leswi hi ta lemuka leswaku michumu leyi ku fambaka nchumu hinkwawo lowu tirhaka na riendli **-baleka** i michumu leyi hanyaka leyi swi kotaka ku tiendlisa swo karhi. Hi nga tlhela hi boxa leswaku leyi i michumu leyi nga na miehleketo yo kota ku tichavela ku ringeta ku tiponisa eka tindhawu leti nga riki na ku rhula to tanihi le **ekhotsweni** eka xivulwa xa (a); **emutini** eka xivulwa xa (b); **enyimpini** eka xivulwa xa (c); **ematikoxikaya** eka xivulwa xa (d) na **emasin'wini** eka xivulwa xa (e).

4.2.1.1.2.2.15.1 **Lama ku fambaka xirho xa nchumu wo karhi ntsena**

-Eka xiphemu lexi ku hava maendli lama nga na nhlamuselo ya xihlovo lama kumekaka kona

4.2.1.1.2.2.15.2 **Lama ku fambaka nchumu hi ndlela yin'we**

-Eka xiphemu lexi ku hava maendli lama nga na nhlamuselo ya xihlovo lama kumekaka kona.

4.2.1.1.2.2.15.3 Lama ku fambaka nchumu muhulahula

-Eka xiphemu lexi ku hava maendli lama nga na nhlamuselo ya xihlovo lama kumekaka kona.

4.2.2.1 Riendli -suka

4.2.2.1.1 Nhlamuselo ya riendli -suka

Ku **-suka** swi vula ku tlakuka u famba ku ya kun'wana. (Marhanele na Bila 2016)

4.2.2.1.1.1 Matirhele ya riendli -suka eswivulweni

4.2.2.1.1.1.1 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta tinhlokomhaka

133.(a) **Mufana** u suka **exikolweni**.

(b) **Muhloti** u suka **enhoveni**.

(c) **Kokwana** u suka **emasin'wini**.

(d) **Ndlopfu** yi suka **enambyeni**.

(e) **Tihomu** ti suka **emadyelweni**.

Riendli **-suka** i riendli ro pfumala xiendliwa ro ka ri nga swi koti ku yima ri ri roxe ku nga riki na xilandzelandzhaku xa vundhawu. Riendli leri ri tirha na tinhlokomhaka to tanihi **mufana** eka xivulwa xa 133.(a); **muhloti** eka xivulwa xa (b); **kokwana** eka xivulwa xa (c); **ndlopfu** eka xivulwa xa (d) na **tihomu** eka xivulwa xa (e). Ku humelerisa vuxaka ni tinhlokomhaka riendli **-suka** ri lawula swilandzelandzhaku swa vundhawu swo tanihi **exikolweni** eka xivulwa xa 133.(a); **enhoveni** eka xivulwa xa (b); **emasin'wini** eka xivulwa xa (c); **enambyeni** eka xivulwa xa (d) na **emadyelweni** eka xivulwa xa (e).

Riendli **-suka** ri nyika tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 133.(a) **mufana** yi nyikiwa nhlamuselo ya muendli, kasi **exikolweni** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha mufana a sukaka kona. Eka xivulwa xa (b) **muhloti** yi nyikiwa nhlamuselo ya muendli, kasi **enhoveni** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha muhloti a humaka kona. Eka xivulwa xa (c) **kokwana** yi averiwa nhlamuselo ya muendli, kasi **emasin'wini** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha kokwana a sukaka kona. Eka xivulwa xa (d) **ndlopfu** yi nyikiwa

nhlamuselo ya muendli, hikuva i nchumu lowu hanyaka naswona wa swi kota ku suka eka ndhawu yo karhi ku ya eka yin'wana ndhawu, kasi **enambyeni** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha ndlopfu yi sukaka kona ku ya nwa mati. Eka xivulwa xa (e) **tihomu** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya muendli, hikuva i michumu leyi hanyaka nakona yi tifambela ku ya emadyelweni, kasi **emadyelweni** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha tihomu ti sukaka kona ku ya handza kona.

4.2.2.1.1.2 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa maengeteri ma nkarhi

134.(a) Mufana u suka **hi awara ya nwe**.

(b) Muhloti u suka **nimadyambu**.

(c) Kokwana u suka **ninhlikanhi**.

(d) Ndlopfu yi suka **nimixo**.

(e) Tihomu ti suka **nimadyambu**.

Riendli **-suka** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma nkarhi mo tanihi **hi awara ya n'we** eka xivulwa xa 134.(a); **nimadyambu** eka xivulwa xa (b); **ninhlikanhi** eka xivulwa xa (c); **nimixo** eka xivulwa xa (d) na **nimadyambu** eka xivulwa xa (e).

Riendli **-suka** ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa (a) **hi awara ya n'we** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya nkarhi, hikuva yi komba nkarhi lowu mufana a fanelaka ku suka eka ndhawu yo karhi leyi a nga eka yona hambiloko yi nga kombisiwangi kambe riendli **-suka** ra tinhlamusela hikwalaho ka ku va ri ri na nhlamuselo ya tlhelo endzeni ka rona. Ku yisa emahlweni, xivulwa lexi xi tikomba ku va xi nga helelangi, hikwalaho ka ku va xi nga ri na riengeteri ra ndhawu ku ya hi mavulavulelo ya siku na siku, kambe ku ya hi vuvulavuri bya Xitsonga xa vulavula. Eka xivulwa (b) **nimadyambu** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi wa loko ri perile. Eka xivulwa xa (c) **ninhlikanhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi wa ndzhenga. Eka xivulwa xa (d) **nimixo** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi wa loko ri xa. Eka xivulwa xa (e) **nimadyambu** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi wa loko dyambu ri nyuperile.

Hi nga vula leswaku swivulwa swa 134.(a-e) laha henhla swi tikomba swi vevukile, hikwalaho ka ku va swi nga ri na maengeteri ma vundhawu ku nyika nhlamuselo ya laha michumu yi sukaka kona. Nakambe swivulwa leswi swi komba ku va michumu leyi ku vulavuriwaka ha yona yi ri eka ndhawu laha muvulavuri a nga eka yona, hikwalaho ka ku va riendli **-suka** ri ri na nhlamuselo ya tlhelo endzeni ka rona.

4.2.2.1.1.1.3 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa maengeteri ma vundhawu ni maengeteri ma nkarhi

135.(a) Mufana u suka **exikolweni hi awara ya n'we**.

(b) Muhloti u suka **enhoveni nimadyambu**.

(c) Kokwana u suka **emasin'wini ninlikanhi**.

(d) Ndlopfu yi suka **enambyeni nimixo**.

(e) Tihomu ti suka **emadyelweni nimadyambu**.

Riendli **-suka** ri pfumela nakambe ku tirha ni maengeteri ma vundhawu ni maengeteri ma nkarhi mo tanihi **exikolweni** eka xivulwa xa 135.(a), ku nga ndhawu laha mufana a dyondzaka kona na **hi awara ya n'we** leri nga riengeteri ra nkarhi lowu mufana a sukaka exikolweni; **enhoveni** eka xivulwa xa (b), ku nga ndhawu laha ku kumekaka swiharhi swa le nhoveni na **nimadyambu** leri nga riengeteri ra nkarhi; **emasin'wini** eka xivulwa xa (c), ku nga riengeteri ra ndhawu na **ninhlikanhi** leri nga riengeteri ra nkarhi; **enambyeni** eka xivulwa xa (d), ku nga riengeteri ra ndhawu leyi kumekaka mati na **nimixo** leri nga riengeteri ra nkarhi na **emadyelweni** eka xivulwa xa (e), ku nga riengeteri ra ndhawu laha varisi va riselaka swipfuwo na **nimadyambu** leri nga riengeteri ra nkarhi.

Riendli **-suka** ri tlhela ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 135.(a) **exikolweni** i agumente leyi yikiwaka nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha mufana a sukaka kona, kasi **hi awara ya n'we** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi lowu mufana a sukaka ha wona exikolweni, hileswaku loko awara ya n'we yi nga si ba mufana u ta va a ri laha exikolweni. Eka xivulwa xa (b) **enhoveni** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha muhloti a sukaka kona, kasi **nimadyambu** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi wa loko ri perile laha muhloti a suka enhoveni a ya ekaya ku ya wisa nivusiku. Eka xivulwa xa (c) **emasin'wini** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha kokwana a sukaka kona, kasi

ninhlikanhi yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi wa ndzhenga loko kokwana a karhale na loko dyambu ri hisa ngopfu ku nga ha tirheki. Eka xivulwa xa (d) **enambyeni** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha ndlopfu yi sukaka kona ematini, kasi **nimixo** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi wa loko ri xile laha ndlopfu yi pfukelaka kona ku ya nwa mati. Eka xivulwa xa (e) **emadyelweni** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha tihomu ti sukaka kona ku ya dya byanyi, kasi **nimadyambu** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi wa loko ri perile laha tihomu ti suka emadyelweni ti ya etshangeni laha ti etlelaka kona.

Riendli **-suka** ra swi kota ku cinca nandzelelano wa swilanzelandzaku tanihi le ka swivulwa swa 135.(a-e) na swivulwa swa 136.(a-e) laha hansi.

136.(a) Mufana u suka **hi awara ya n'we exikolweni**.

(b) Muhloti u suka **nimadyambu enhoveni**.

(c) Kokwana u suka **ninhlikanhi emasin'wini**.

(d) Ndlopfu yi suka **nimixo enambyeni**.

(e) Tihomu ti suka **nimadyambu emadyelweni**.

Riendli **-suka** ri pfumela ku cinca nadzelelano wa maengeteri eka swivulwa tanihi le ka swivulwa swa 136.(a-e) ku humesa ntshikilelo wa timhaka eka maengeteri lama nga kusuhi ni riendli ku nga hi **awara ya n'we** eka xivulwa xa 136.(a); **nimadyambu** eka xivulwa xa (b); **ninhlikanhi** eka xivulwa xa (c); **nimixo** eka xivulwa xa (d) na **nimadyambu** eka xivulwa xa (e). Maengeteri ya vundhawu mo tanihi **exikolweni, enhoveni, emasin'wini, enambyeni na emadyelweni** ma kona ku engetela tinhlamuselo ta laha timhaka ti humelelaka kona kambe a hi kona ku tshikileriwaka timhaka ngopfu.

4.2.2.1.1.1.4 **Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilanzelandzhaku swa maengeteri ma mukhuva**

137.(a) Mufana u suka **khwatsi**.

(b) Muhloti u suka **hi ku hatlisa**.

(c) Kokwana u suka **kantsongokantsongo**.

(d) Ndlopfu yi suka **swinene**.

(e) Tihomu ti suka **hi ku nonoka**.

Riendli **-suka** a ri pfumela ku tirha kahle ni maengeteri ma mukhuva loko ku nga riki na maengeteri ma vundhawu tanihi eka swivulwa swa 137.(a-e) laha henhla. Swivulwa leswi swa vulavula hikwalaho ka ku va riendli **-suka** ri ri na nhlamuselo ya tlhelo endzeni ka rona hambileswi swi nga boxiwangi. Riendli **-suka** ri tirha kahle ni maengeteri ya mukhuva yo tanihi **khwatsi** eka xivulwa xa 137(a); **hi ku hatlisa** eka xivulwa xa (b); **kantsongokantsongo** eka xivulwa xa (c); **swinene** eka xivulwa xa (d) na **hi ku nonoka** eka xivulwa xa (e).

Hi mukhuva lowu, riendli **-suka** ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 137.(a) **khwatsi** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya mukhuva, hikuva yi kombisa ku va mufana a **suka** laha a nga kona ku nga riki na swo biha nakona ku nga riki na ku ngirimela swo karhi a tifambela kahle. Eka xivulwa xa (b) **hi ku hatlisa** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va muhloti a **suka** laha a nga kona hi rivilo. Eka xivulwa xa (c) **kantsongokantsongo** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va kokwana a **suka** laha a nga kona hi ku nonoka ku nga riki na lexi a ngirimelaka tanihileswi a dyuharile. Eka xivulwa xa (d) **swinene** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va ndlopfu yi **suka** eka ndhawu leyi nga boxiwangi mikarhi yo tala. Eka xivulwa xa (e) **hi ku nonoka** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va tihomu ti endla leswi riendli **-suka** ri vulaka swona laha ti nga kona kantsongokantsongo hikwalaho ka ku va ku nga ri na xo biha na loko ti xurhile.

138.(a) Mufana u suka **khwatsi hi ku hatlisa**.

(b) Muhloti u suka **hi ku hatlisa swinene**.

(c) Kokwana u suka **kantsongokantsongo**.

(d) Ndlopfu yi suka **swinene ngopfu**.

(e) Tihomu ti suka **hi ku nonoka ngopfu**.

Nakambe riendli **-suka** ra swi kota ku tirha kahle loko swilandzelandzhaku swa maengeteri ma mukhuva ma landzelelana eka swivulwa, tanihileswi kombisiweke eka swivulwa swa 138.(a-e). Ku ya hi swikombiso leswi nga laha henhla, **khwatsi** i riengeri leri tshikilelaka mhaka ya leswaku mufana a sukile hi ndlela leyinene, kasi **hi ku hatlisa** ri kombisa mhaka ya ku va a nga ri na ku tlhelela endzhaku eka

maendlelo ya yena eka xivulwa xa (a); **hi ku hatlisa** i riengeteri leri kombisa mhaka ya rivilo loko muhloti a **suka** enhoveni, kasi **swinene** i riegeteri ra vumbirhi leri kombisaka rivilo ra ku tlula mpimo eka maendlelo ya yena eka xivulwa xa (b); **kantsongokantsongo** i riengeteri leri kombisaka ku va kokwana a endla leswi riendli ri vulaka swona hi ku nonoka eka xivulwa xa (c); **swinene** i riengeteri leri vula ku va ndlopfu yi **suka** kahlekahle, kasi **ngopfu** ri engetela mhaka ya ku va swi tlula mpimo, hikwalaho ka ku va yi nga languteri xo biha eka xivulwa xa (d); **hi ku nonoka** i riengeteri leri humelerisaka mhaka ya ku va homu yi nga ri na ku vilela loko yi **suka** laha yi nga kona, kasi **ngopfu** i riengeteri leri humelerisaka mhaka ya ku va homu yi nonoka mikarhi yo tala eka xivulwa xa (e).

4.2.2.1.1.5 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa maengeteri ma vundhawu ni maengeteri ma mukhuva

139.(a) Mufana u suka **exikolweni khwatsi**.

(b) Muhloti u suka **enhoveni hi ku hatlisa**.

(c) Kokwana u suka **emasin'wini kantsongokantsongo**.

(d) Ndlopfu yi suka **enambyeni swinene**.

(e) Tihomu ti suka **emadyelweni hi ku nonoka**.

Riendli -**suka** ri tlhela ri swi kota ku tirha ni maengeteri ma vundhawu ni maengeteri ma mukhuva tanihi le **exikolweni** eka xivulwa xa 139.(a), ku nga laha mufana a dyondzaka kona na **khwatsi**, leri nga riengeteri leri humelerisaka mafambelo ya yena loko a **suka** exikolweni; **enhoveni** eka xivulwa xa (b), ku nga ndhawu muhloti a sukaka kona na **hi ku hatlisa** leri nga riengeteri ra maendlelo; **emasin'wini**, ku nga ndhawu laha ku rimiwaka timbewu to hambanahambana na **kantsongokantsongo** leri nga riengeteri ra maendlelo; **enambyeni** eka xivulwa xa (d) eka xivulwa xa (c), ku nga ndhawu laha ku nga na mati lama khulukaka na **swinene** leri nga riengeteri ra maendlelo na **emadyelweni** eka xivulwa xa (e), ku nga riengeteri ra laha tihomu ti handzaka kona na **hi ku nonoka** leri nga riengeteri ra maendlelo.

Riendli -**suka** ri tlhela ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 139.(a) **exikolweni** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha mufana a sukaka kona, kasi **khwatsi** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va mufana a famba a nga ri na lexi n'wi karhataka a **suka** exikolweni

a tshunxekile. Eka xivulwa xa (b) **enhoveni** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha muhloti a humaka kona ku ya hlota nyama, kasi **hi ku hatlisa** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va muhloti a ngenile enghozini hikwalaho ka ku va ndhawu ya le nhoveni yi kumeka swiharhi leswi dlayaka vanhu tanihi tinghala, naswona muhloti u endla leswi riendli ri vulaka swona hi rivilo hi xikongomelo xo ringeta ku tiponisa. Eka xivulwa xa (c) **emasin'wini** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha kokwana a sukaka kona ku ya hlakula swimilana, kasi **kantsongokantsongo** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva, hikuva kokwana u tikomba a karhale ngopfu, naswona u famba hi ku nonoka tanihi munhu loyi a dyuhaleke. Eka xivulwa xa (d) **enambyeni** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha ndlopfu yi sukaka kona, kasi **swinene** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva, hikuva ndlopfu yi kuma mati enambyeni siku na siku, naswona yi tikuma yi **suka** enambyeni mikarhi yo tala. Eka xivulwa xa (e) **emadyelweni** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha tihomu ti **sukaka** kona ku ya dya, kasi **hi ku nonoka** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku famba kantsongokantsongo, hikwalaho ka ku va tihomu ti xurhile ngopfu.

Riendli **-suka** ri pfumela ku cinca nandzelelano wa swilandzelandzaku tanihi le ka swivulwa swa 139.(a-e) laha henhla na swivulwa swa 140.(a-e) laha hansu.

140.(a) Mufana u suka **khwatsi exikolweni**.

(b) Muhloti u suka **hi ku hatlisa enhoveni**.

(c) Kokwana u suka **swinene emasin'wini**.

(d) Ndlopfu yi suka **kantsongokantsongo enambyeni**.

(e) Tihomu ti suka hi **ku nonoka emadyelweni**.

Eka swivulwa swa 140.(a-e), timhaka leti tshikileriwaka eka maengeteri ma mukhuva mo tanihi **khwatsi** eka xivulwa xa 140.(a); **hi ku hatlisa** eka xivulwa (b); **swinene** eka xivulwa xa (c); **kantsongokantsongo** eka xivulwa xa (d) na **hi ku nonoka** eka xivulwa xa (e). Timhaka leti tshikileriwaka eka maengeteri ma mukhuva, hikuva hi wona ma nga le kusuhi ni riendli eka nandzelelano wa swilandzelandzhaku, kasi maengeteri ma vundhawu mo tanihi le **exikolweni**, **enhoveni**, **emasin'wini**, **enambyeni**, na **emadyelweni** ma kona ku engetela tinhlamuselo, kambe a hi wona ma tshikileriwaka ngopfu.

4.2.2.1.1.1.6 **Lama ku fambaka nchumu hinkwawo**

141.(a) **Mudyondzisi** u suka **exikolweni**.

(b) **Muhloti** u suka **enhoveni**.

(c) **Xikhalabyana** xi suka **ehubyeni**.

(d) **Swiharhi** swi suka **enambyeni**.

(e) **Swifuwo** swi suka **emadyelweni**.

Loko hi xiya swivulwa swa 141.(a - e) hi nga tlhela hi vula leswaku eka swikombiso leswi nga laha henhla, michumu leyi ku fambaka nchumu hinkwawo leyi tirhaka na riendli **-suka** yi katsa tinhlokomhaka leti nga dzwihatiwa laha henhla, ku nga michumu leyi hanyaka tanihi **mudyondzisi** eka xivulwa xa eka 141.(a), **muhloti** eka xivulwa xa (b), **xikhalabyana** eka xivulwa xa (c), **swiharhi** eka xivulwa xa (d), na **swifuwo** eka xivulwa xa (e). Loko hi xiya eka swikombiso leswi hi ta lemuka leswaku michumu leyi ku fambaka nchumu hinkwawo leyi tirhaka na riendli **-suka** i michumu leyi hanyaka leyi swi kotaka ku tiendlisa.

4.2.2.1.1.1.6.1 **Lama ku fambaka xirho xa nchumu wo karhi ntsena**

-Eka xiphemu lexi ku hava maendli lama nga na nhlamuselo ya xihlovo lama kumekaka kona.

4.2.2.1.1.1.6.2 **Lama ku fambaka nchumu hi ndlela yin'we**

-Eka xiphemu lexi ku hava maendli lama nga na nhlamuselo ya xihlovo lama kumekaka kona.

4.2.2.1.1.1.6.3 **Lama ku fambaka nchumu muhulahula**

-Eka xiphemu lexi ku hava maendli lama nga na nhlamuselo ya xihlovo lama kumekaka kona.

4.2.3.1 Riendli -Vuya

4.2.3.1.1 Nhlamuselo ya riendli -vuya

Ku **-vuya** swi vula ku va nchumu wu tlhelela laha u humaka kona hi ku komberiswa kumbe hi ku lerisiwa (Marhanele na Bila 2016)

4.2.3.1.1.1 Matirhele ya riendli -vuya eswivulweni

4.2.3.1.1.1.1 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta tinhlokomhaka

142.(a) **Tatana** u vuya **entirhweni**.

(b) **Murisi** u vuya **ekaya**.

(c) **Wansati** u vuya **evukatini**.

(d) **Tihomu** ti vuya **etshangeni**.

(e) **Mpfuvu** yi vuya **enambyeni**.

Riendli **-vuya** i riendli ro pfumala xiendliwa leri nga swi kotiki ku yima ri ri roxe eka xivulwa ku nga ri na xilandzelandzhaku xa vundhawu. Riendli **-vuya** ri tirha ni tinhlokomhaka to tanihi **tatana** eka xivulwa xa 142.(a); **murisi** eka xivulwa xa (b); **wansati** eka xivulwa xa (c); **tihomu** eka xivulwa xa (d) na **mpfuvu** eka xivulwa xa (e). Riendli **-vuya** ri tlhela ri lawula tiagumente ta swilandzelandzhaku swa vundhawu leswaku swivulwa swi vulavula tanihi leswi landzelaka: **entirhweni** eka xivulwa xa (a); **ekaya** eka xivulwa xa (b); **evukatini** eka xivulwa xa (c); **etshangeni** eka xivulwa xa (d) na **enambyeni** eka xivulwa xa (e).

Riendli **-vuya** ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 142.(a) **tatana** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya muendli, hikuva tatana hi yena a endlaka leswi riendli ri vulaka swona, kasi **entirhweni** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha tatana a vuyaka kona loko a huma entirhweni. Eka xivulwa xa (b) **murisi** yi nyikiwa nhlamuselo ya muendli, hikuva hi yena a nga le ku sukeni ekaya loko a ya emadyelweni ku ya risa tihomu, kasi **ekaya** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo hikuva, hi laha murisi a humaka kona. Eka xivulwa xa (c) **wansati** yi nyikiwa nhlamuselo ya muendli, hikuva hi yena a sukaka evukatini endzhaku ka loko a hlongorisiwa hi wanuna wa yena a tlhela a **vuya** a ya tumbela kun'wana, kasi **evukatini** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo hikuva i muti laha n'wingi a humaka kona tanihi wansati. Eka xivulwa xa (d) **tihomu** yi nyikiwa nhlamuselo ya

muendli, hikuva i nchumu lowu hanyaka naswona ta swi kota ku tiendlela kasi **etshangeni** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo hikuva hi laha tihomu ti humaka kona. Eka xivulwa xa (e) **mpfuvu** yi nyikiwa nhlamuselo ya muendli, hikuva i nchumu lowu hanyaka yi tlhela yi tshama ematini kambe mikarhi yin'wana yi ya lava swakudya ehandle, kasi **enambyeni** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha mpfuvu yi humaka kona yi ya ehandle.

4.2.3.1.1.1.2 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa maengeteri ma nkarhi

143.(a) Mufana u vuya **hi awara ya n'we**.

(b) Varisi va vuya **nimadyambu**.

(c) Wansati u vuya **nivusiku**.

(d) Tihomu ti vuya **ka ha ri nkarhi**.

(e) Mpfuvu yi vuya **nkarhi wo tala**.

A swi olovi ku va riendli **-vuya** ri tirha kahle ni maengeteri ma nkarhi ntsena eswivulweni ku nga ri na maengeteri ma vundhawu tanihi le ka swivulwa swa 146.(a-e). Swivulwa leswi swi kayivela nhlamuselo ya laha timhaka ti humelelaka kona. Hambiswiritano, swivulwa leswi swa vulavula, hikwalaho ka ku va riendli **-vuya** ri ri na nhlamuselo ya tlhelo endzeni ka rona. Leswi swi humela erivaleni eka swivulwa swa 143.(a-e), hikuva swi humesa nhlamuselo ya ku va nhlokomhaka yi ya laha ku nga na xivulavuri tanihi, mufana u **vuya hi awara ya n'we** eka xivulwa xa 143.(a)swi vula leswaku mufana u ta laha ku nga na xivulavuri ku suka eka yin'wana ndhawu leyi nga boxiwangi hi awara ya n'we ntsena ku nga ri tiawara tin'wana; varisi va **vuya nimadyambu** eka xivulwa xa (b), xivulwa lexi xa tikomba ku va muvulavuri a ri eka ndhawu ya le kaya laha varisi va etlelaka kona nimadyambu, se varisi va **-vuya** ku suka kun'wana ku nga boxiwangiki; wansati u **vuya nivusiku** eka xivulwa xa (c), eka mavulavulelo ya siku na siku, xivulwa lexi a xi tolovelekangi, kambe xa vulavula ku ya hi nawu wa vuvulavuri bya Xitsonga, hikuva xi komba nkarhi lowu wansati a vuyaka ha wona laha ku nga ni xivulavuri ku suka laha a nga kona; tihomu ti **vuya ka ha ri nkarhi** eka xivulwa xa (d), xivulwa lexi xi tikomba xi nga helelangi kambe xa vulavula, hikwalaho ka ku va riendli **-vuya** ri ri riendli leri nga na nhlamuselo ya tlhelo endzeni ka rona, hileswaku tihomu ti **vuya** ku suka laha ti nga

kona nkarhi wa ha ri kona, kumbe ri nga si pela; mpfuvu yi **vuya nkarhi wo tala** eka xivulwa xa (e), xivulwa lexi naxona xa vulavula, hambiloko swi nga boxiwangi leswaku yi **vuya** kwihi, kambe riendli **-vuya** ra tihlamusela hikwalaho ka ku va ri ri na nhlamuselo ya tlhelo endzeni ka rona.

Riendli **-vuya** ri nyika tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 143.(a) **hi awara ya n'we** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya nkarhi, hikuva yi kombisa leswaku mufana u suka eka ndhawu yo karhi hi awara ya n'we ku ya eka yin'wana. Eka xivulwa xa (b) **nimadyambu**, yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi, hikuva yi kombisa nkarhi wa loko ri perile laha varisi va vuyaka ku suka emadyelweni ku ya ekaya laha va tshamaka kona. Eka xivulwa xa (c) **nivusiku** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi. Eka xivulwa xa (d) **ka ha ri nkarhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi wa loko tihomu ti khayimiwa ti ya laha ti tshamaka kona ri nga si pela. Eka xivulwa xa (e) **ncarhi wo tala** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi lowu nga riki na mpimo, hikuva mpfuvu a yi tshami eka ndhawu yin'we, kambe yi tshama ematini na le handle, yi tikuma yi endla leswi riendli **-vuya** ri vulaka swona mikarhi yin'wana na yin'wana.

4.2.3.1.1.1.3 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa maengeteri ma vundhawu ni maengeteri ma nkarhi

144.(a) Mufana u vuya **entirhweni hi awara ya n'we**.

(b) Varisi va vuya **ekaya nimixo**.

(c) Wansati u vuya **evukatini nivusiku**.

(d) Tihomu ti vuya **etshangeni nimixo**.

(e) Mpfuvu yi vuya **enambyeni nkarhi wo tala**.

Riendli **-vuya** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma vundhawu ni maengeteri ma nkarhi ku engetela tinhlamuselo tanihi **entirhweni** eka xivulwa xa 44.(a) i riengeteri ra ndhawu laha mufana a tirhelaka kona nakona u tshama a kha a **vuya** entirhweni a tlhelela ekaya, kasi **hi awara ya n'we** i riengeteri ra nkarhi lowu mufana a endla leswi riendli **-vuya** ri vulaka swona a ya kun'wana ku nga boxiwangiki; **ekaya** eka xivulwa xa 44.(b) i riengeteri ra ndhawu laha varisi va tshamaka kona, kasi **nimixo** i riengeteri ra nkarhi lowu varisi va endla leswi riendli **-vuya** ri vulaka swona ku nga ku vuya eku riseni ka swifuwo, hambileswi swi nga boxiwangiki; **evukatini** eka

xivulwa xa (c) i riengeteri ra ndhawu laha wansati a tekiweke kona ivi a tlhelela ekaya ka yena hikwalaho ka leswi nga yimangiki kahle ivi swi endla leswaku a **vuya nivusiku** ku nga nkarhi wa xinyami a nga voniwi hi vanhu hikwalaho ka tingana; **etshangeni** eka xivulwa xa (d) i riengeteri ra ndhawu laha tihomu ti tshamaka kona, kasi **ka ha ri nkarhi** i riengeteri ra nkarhi wa ku va varisi va kuma nkarhi wo khayima tihomu ku huma etshangeni dyambu ri nga si tlhava ngopfu; **enambyeni** eka xivulwa xa (e) i ndhawu laha mpfuvu yi tshamaka kona, kasi **nkarhi wo tala** i riengeteri ra nkarhi lowu nga riki na mpimo laha mpfuvu yi kumeka yi **vuya enambyeni** ku suka ehandle laha a yi lava swakudya swo tanihi swifaki ni mavele.

Riendli **-vuya** ri tlhela ri nyika tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 144.(a) **entirhweni** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha mufana a tirhelaka kona, naswona u huma entirhweni ku ya eka ndhawu leyi nga boxiwangiki, kasi **hi awara ya n'we** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya nkarhi lowu mufana a endlaka leswi riendli ri vulaka swona. Eka xivulwa xa (b) **ekaya** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha ku tshamaka vanhu laha varisi va vuyaka kona loko va vuya emadyelweni, kasi **nimixo** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi wa loko ri xa laha varisi va byisaka tihomu va ya ti risa. Eka xivulwa xa (c) **evukatini** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva i muti laha n'wingi a tekiweke kona, kasi **nivusiku** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi wa xinyami loko wansati a **vuya evukatini** a nga voniwi hi vanhu hikwalaho ka ku va a nyuma leswi nga humelela swo ka swi nga amukelekiki eka mahanyelo ya vanhu. Eka xivulwa xa (d) **etshangeni** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha ku etlelaka tihomu, kasi **ka ha ri nkarhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi, hikuva ku vuriwa nkarhi lowo ringaneleke ku va varisi va byisa tihomu va ya ti risa. Eka xivulwa xa (e) **enambyeni** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha mpfuvu yi humaka kona, kasi **nkarhi wo tala** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi, hikuva timhaka ta ku va mpfuvu yi endla leswi vuriwaka hi riendli ti humelela mikarhi leyi nga riki na mpimo, hikuva mpfuvu yi tshama ematini mikarhi yo tala, hambileswi mikarhi yin'wana yi humelaka ehandle.

Riendli **-vuya** ri pfumela ku cinca nandzelelano wa swilandzelandzaku ku humelerisa timhaka leti hambaneke tanihi eka swivulwa swa 144.(a-e) na swivulwa swa 145.(a-e) laha hanshi:

145.(a) Mufana u vuya **hi awara ya n'we entirhweni**.

(b) Varisi va vuya **nimadyambu ekaya**.

(c) Wansati u vuya **nivusiku evukatini**.

(d) Tihomu ti vuya **ka ha ri nkarhi etshangeni**.

(e) Mpfuvu yi vuya **nkharhi wo tala enambyeni**.

Riendli **-vuya** ri tlhela ri pfumela ku cinca nandzelelano wa swilanzelandzhaku hi ndlela ya leswaku maengeteri ma nkarhi lama landza riendli, naswona hi laha ku tshikileriwaka kona timhaka tanihi le ka riengeteri **hi awara ya n'we** eka xivulwa xa 145.(a); **nimadyambu** eka xivulwa xa (b); **nivusiku** eka xivulwa xa (c); **ka ha ri nkarhi** eka xivulwa xa (d) na **nkharhi wo tala** eka xivulwa xa (e). Eka maengeteri ma vundhawu mo tanihi **entirhweni, ekaya, evukatini, etshangeni na enambyeni** ma kona ku humelerisa tinhlamuselo ta laha timhaka ti humeleleka kona.

4.2.3.1.1.1.4 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilanzelandzhaku swa mukhuva

146.(a) Mufana u vuya **ngopfu**.

(b) Varisi va vuya **hi ku hatlisa**.

(c) Wansati u vuya **hi ku nonoka**.

(d) Tihomu ti vuya **khwatsi**.

(e) Mpfuvu yi vuya **swinene**.

Riendli **-vuya** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma mukhuva eswivulweni tanihi le ka swivulwa swa 146.(a-e) Swivulwa leswi swa twala kahle hikwalaho ka ku va riendli **-vuya** ri ri na nhlamuselo ya tlhelo endzeni ka rona. Swivulwa leswi swi tikomba swi nga helelangiki ku ya hi mavulavulelo ya siku na siku, hikuva a swi kombi laha timhaka ti humeleleka kona. Hambiswiritano, swivulwa leswi swa tihlamusela hikwalaho ka ku va riendli **-vuya** ri ri na nhlamuselo ya tlhelo endzeni ka rona. Ku yisa emahlweni, riendli **-vuya** ri pfumela ku tirha na maengeteri ma mukhuva mo tanihi **ngopfu** eka xivulwa xa 146.(a); **hi ku hatlisa** eka xivulwa xa (b); **hi ku nonoka** eka xivulwa xa (c); **khwatsi** eka xivulwa xa (d) na **swinene** eka xivulwa xa (e).

Riendli **-vuya** ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa (a) **ngopfu** i agumente leyi averiwaka nhlamuselo ya mukhuva, hikuva mufana u endla leswi riendli ri vulaka swona mikarhi yo tala. Eka xivulwa xa

(b) **hi ku hatlisa** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va varisi va tlhelela ekaya ku suka laha a va risela kona. Eka xivulwa xa (c) **hi ku nonoka** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va wansati a endla leswi riendli ri vulaka swona a nga ri na ku vilela. Eka xivulwa xa (d) **khwatsi** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va tihomu ti endla leswi riendli ri vulaka swona hi ndlela leyinene. Eka xivulwa xa (e) **swinene** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va mpfuvu yi **vuya** ku suka laha yi vaka yi ri kona ku tlula mpimo. Hambiswiritano, riendli vuya ri tala ku tirha na vundhawu eka mavulavulelo ya siku na siku kasi eku tsaleni swivulwa leswi swa twala kahle.

147.(a) Mufana u vuya **ngopfu swinene**.

(b) Varisi va vuya **hi ku hatlisa swinene**.

(c) Wansati u vuya **hi ku nonoka ngopfu**.

(d) Tihomu ti vuya **khwatsi ngopfu**.

(e) Mpfuvu yi vuya **swinene ngopfu**.

Riendli **-vuya** ri tlhela ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma mukhuva ma karhi ma landzelelana tanihi le ka swivulwa swa 147.(a-e) laha henhla. Eka xivulwa xa (a) **ngopfu** i riengeteri leri tshikilelaka mhaka ya ku va mufana a tlhela mikarhi yo tala kasi **swinene** i ringeteri leri engetelaka mhaka ya maendlelo yo tlula mpimo eka ; **hi ku hatlisa** eka xivulwa xa (b) i riengeteri leri tshikilelaka mhaka ya ku va varisi endla leswi riendli ri vulaka swona ku nga ri na ku tlhelela endzhaku, kasi **swinene** i riengeteri leri kombisaka ku va va vilela ku tlula mpimo; **hi ku nonoka** eka xivulwa xa (c) i riengeteri ra ku va wansati a endla leswi endlekaka a nga ti yimiselang, naswona u endla leswi riendli ri vulaka swona hakantsongokantsongo, kasi **ngopfu** ri engetela mhaka ya ku va wansati a nonoka ku tlula mpimo ku kombisa ku va a nga ri na ku tsakela riendzo leri a ri tekaka; **khwatsi** eka xivulwa xa (d) i riengeteri leri tshikilelaka mhaka ya ku va tihomu ti suka laha ti nga kona ti karhi ti famba kahle, kasi **ngopfu** ri engetela ku va leswi humelelaka swi humelela mikarhi yo tala; **swinene** eka xivulwa xa (e) i riengeteri ra ku va mpfuvu yi endla leswi riendli ri vulaka swona ku tlula mpimo, kasi **ngopfu** i riengeteri leri kombisaka ku va leswi endliwaka hi mpfuvu swi humelela mikarhi yo tala.

Hi nga tlhela hi boxa leswaku maengeteri lama nga eka swivulwa swa 147.(a-e) i maengeteri ma mukhuva lama kongomisaka eka maendlelo ma swilo.

4.2.3.1.1.1.5 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa maengeteri ma vundhawu ni maengeteri ma mukhuva

148.(a) Mufana u vuya **entirhweni ngopfu**.

(b) Varisi va vuya **ekaya hi ku hatlisa**.

(c) Wansati u vuya **evukatini hi ku nonoka**.

(d) Tihomu ti vuya **etshangeni khwatsi**.

(e) Mpfuvu yi vuya **enambyeni swinene**.

Riendli **-vuya** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma vundhawu ni maengeteri ma mukhuva eswivulweni mo tanihi **entirhweni** eka xivulwa xa 148.(a), ku nga ndhawu laha ku endleriwaka ntirho na **ngopfu**, ku nga riengeteri ra maendlelo ya swilo, hileswaku mufana u **vuya** entirhweni ku tlula eka tindhawu tin'wana, hikuva hi laha a tshamaka kona mikarhi yo tala a karhi a endla ntirho leswaku a kuma hakelo; **ekaya** eka xivulwa xa (b) i riengeteri ra ndhawu, kasi **hi ku hatlisa** i riengeteri ra maendlelo ya ku va ku nga dyiwi nkarhi, hileswaku varisi va hatla va fika laha va riselaka kona tihomu; **evukatini** eka xivulwa xa (c) i riengeteri ra ndhawu laha wansati a humaka kona, kasi **hi ku nonoka** i riengeteri ra ku endla hakantsongokantsongo; **etshangeni** eka xivulwa xa (d) i riengeteri ra ndhawu leyi tshamaka tihomu kasi, **khwatsi** i riengeteri ra maendlelo ya ku endla swilo kahle ku nga ri na swiphiko; **enambyeni** eka xivulwa xa (e) i riengeteri ra ndhawu, kasi **swinene** i riengeteri ra maendlelo ya ku endla swilo mikarhi yo tala.

Riendli **-vuya** ri nyika tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 148.(a) **entirhweni** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya xihlovo, kasi **ngopfu** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya mukhuva wa ku va mufana a suka entirhweni mikarhi yo tala, hikuva hi laha a tirhelaka siku na siku. Eka xivulwa xa (b) **ekaya** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha varisi va sukaka kona kasi **hi ku hatlisa** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va varisi va tsutsumisa swifuwo loko va suka ekaya ku ya emadyelweni. Eka xivulwa xa (c) **evukatini** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha wansati a humaka kona, kasi **hi ku nonoka** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva, hikuva yi vula ku va wansati a **vuya**

evukatini a tthelela ekaya ka yena a ri karhi a famba a nga hatlisi hi ku kunguvanyeka. Eka xivulwa xa (d) **etshangeni** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha tihomu ti humaka kona, kasi **khwatsi** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva, hikuva yi kombisa maendlekelo ya swilo loko tihomu ti huma etshangeni kahle ku nga ri na ku manyetelana. Eka xivulwa xa (e) **enambyeni** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha mpfuvu yi humaka kona yi ya ehandle, kasi **swinene** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va mpfuvu yi tshama yi endla leswi riendli -**vuya** ri vulaka swona mikarhi yo tala.

Riendli -**vuya** ri tlhela ri swi kota ku cinca nandzelelano wa swilandzelandzaku tanihi le ka swivulwa swa 148.(a-e) na swivulwa swa 149.(a-e).

149.(a) Mufana u vuya **ngopfu entirhweni**.

(b) Varisi va vuya **hi ku hatlisa ekaya**.

(c) Wansati u vuya **hi ku nonoka evukatini**.

(d) Tihomu ti vuya **khwatsi etshangeni**.

(e) Mpfuvu yi vuya **swinene enambyeni**.

Loko riendli -**vuya** ri cinca nadzelelano wa maengeteri hi ndlela leyi nga laha henhla eka swikombiso, timhaka ti tshikileriwa eka maengeteri ma mukhuva tanihi, **ngopfu** eka xivulwa xa 149.(a); **hi ku hatlisa** eka xivulwa xa (b); **hi ku nonoka** eka xivulwa xa (c); **khwatsi** eka xivulwa xa (d) na **swinene** eka xivulwa xa (e). Maengeteri ma vundhawu mo tanihi **entirhweni, ekaya, evukatini, etshangeni na enambyeni** ma kona ku engetela tinhlamuselo ta laha timhaka ti humelelaka kona.

4.2.3.1.1.1.5.1 Lama ku fambaka nchumu hinkwawo

150.(a) **Mufana** u vuya exikolweni.

(b) **Mpfenhe** ri vuya emasin'wini.

(c) **Vavasati** va vuya evukatini.

(d) **Tihomu** ti vuya etshangeni.

(e) **Khutla** ra vuya enambyeni.

Loko hi xiya swivulwa swa 150.(a - e), hi nga tlhela hi vula leswaku swikombiso leswi nga laha henhla, i michumu leyi ku fambaka nchumu hinkwawo lowu tirhaka na

riendli **-vuya** tanihi **mufana** eka xivulwa xa eka 150.(a), **mfenhe** eka xivulwa xa (b), **vavasati** eka xivulwa xa (c), **tihomu** eka xivulwa xa (d), na **khutla** eka xivulwa xa (e). Loko hi xiya eka swikombiso leswi hi ta lemuka leswaku michumu leyi ku fambaka nchumu hinkwawo lowu tirhaka na riendli **-vuya** i michumu leyi hanyaka.

4.2.3.1.1.1.5.2 **Lama ku fambaka xirho xa nchumu wo karhi ntsena**

-Eka xiphemu lexi ku hava maendli lama nga na nhlamuselo ya xihlovo lama kumekaka kona.

4.2.3.1.1.1.5.3 **Lama ku fambaka nchumu hi ndlela yin'we**

-Eka xiphemu lexi ku hava maendli lama nga na nhlamuselo ya xihlovo lama kumekaka kona.

4.2.3.1.1.1.5.4 **Lama ku fambaka nchumu muhulahula**

-Eka xiphemu lexi ku hava maendli lama nga na nhlamuselo ya xihlovo lama kumekaka kona.

4.2.4.1 **Riendli -huma**

4.2.4.1.1 **Nhlamuselo ya riendli -huma**

Ku **-huma** swi vula ku va nchumu lowu hanyaka wu suka endzeni ka ndhawu yo karhi wu ya ehandle.

4.2.4.1.1.1 **Matirhele ya riendli -huma eswivulweni**

4.2.4.1.1.1.1 **Laha ri tirhaka ni tiagumente ta tinhlokomhaka**

151.(a) **Manana** u huma **endlwini**.

(b) **Jaha** ri huma **muti**.

(c) **Mukhuvuriwa** u huma **ematini**.

(d) **Nyoka** yi huma **ebakwini**.

(e) **Risokoti** ri huma **etshukeni**.

Riendli **-huma** i riendli ro pfumala xiendliwa leri tirhaka ni tinhlokomhaka leti nga vanhu tanihi **manana** eka xivulwa xa 151.(a); **jaha** eka xivulwa xa (b); **mukhuvuriwa** eka xivulwa xa (c); swiharhi eka xivulwa xa (d) na switsotswana tanihi **risokoti** eka xivulwa xa (e). Ku yisa emahlweni, riendli **-huma** a ri swi koti ku yima ri ri roxe ku nga ri na riengeteri ra vundhawu tanihi **endlwini** eka xivulwa xa 151.(a); **emutini** eka xivulwa xa (b); **ematini** eka xivulwa xa (c); **ebakwini** eka xivulwa xa (d) na **etshukeni** eka xivulwa xa (e).

Riendli **-huma** ri tlhela ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona eswivulweni hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 151.(a) **manana** yi nyikiwa nhlamuselo ya muendli, hikuva hi yena a endlaka leswi riendli ri vulaka swona, kasi **endlwini** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha manana a humaka kona a ya ehandle. Eka xivulwa xa (b) **jaha** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya muendli, hikuva hi yena a endlaka leswi riendli ri vulaka swona, kasi emutini yi nyikwa nhlamuselo xihlovo, hikuva hi laha jaha ri tshamaka kona ni vatswari va rona se loko ri tekile ri - **huma** muti ri ya aka kun'wana ri tshama ni nsati wa rona. Eka xivulwa (c) **mukhuvuriwa** i agumente leyi averiwaka nhlamuselo ya muendli, hikuva loko a khuvuriwa wa boheka ku va a nyupela ematini ivi a humela ehandle, kasi **ematini** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha mukhuvuriwa a nyupelaka kona a tlhela a humela ehandle. Eka xivulwa xa (d) **nyoka** yi nyikiwa nhlamuselo ya muendli, hikuva i nchumu lowu hanyaka lowu swi kotaka ku tiendlela swo karhi, kasi **ebakwini** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha nyoka yi humaka kona. Eka xivulwa xa (e) **risokoti** yi nyikiwa nhlamuselo ya muendli, hikuva i nchumu lowu hanyaka lowu swi kotaka ku tiendlisa swo karhi, kasi **etshukeni** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha risokoti ri humaka kona.

4.2.4.1.1.2 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa maengeteri ma nkarhi

152.(a) Manana u huma **nimixo**.

(b) Jaha ri huma **nimadyambu**.

(c) Mukhuvuriwa u huma **ka ha ri nkarhi**.

(d) Nyoka yi huma **nimixo**.

(e) Risokoti ri huma **ninhlikanhi**.

Riendli **-huma** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma nkarhi hambiloko swi nga tolovelekangi eka mavulavulelo ya siku na siku, hileswaku ku va na maengeteri ma vundhawu bya laha michumu yi **humaka** kona. Swivulwa swa 152.(a-e) swa twala kahle hikwalaho ka ku va riendli **-huma** ri ri na nhlamuselo ya tlhelo endzeni ka rona. Naswona ri khumba michumu leyi kumekama yi **huma** eka tindhawu to karhi. Riendli **-huma** ri tirha ni maengeteri ma nkarhi mo tanihi **nimixo** eka xivulwa xa 152.(a); **nimadyambu** eka xivulwa xa (b); **ka ha ri nkarhi** eka xivulwa xa (c); **nimixo** eka xivulwa xa (d) na **ninhlikanhi** eka xivulwa xa (e).

Riendli **-huma** ri tlhela ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 152.(a) **nimixo** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi wa loko ri xile se ku vonakala laha manana a sungulaka ku endla mitirho ya ku hlayisa ndyangu wa yena. Eka xivulwa xa (b) **nimadyambu** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi wa loko ri perile ivi jaha ri huma laha ri tshamaka kona ri tijikajikela. Eka xivulwa xa (c) **ka ha nkarhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi wa ku va mukhuvuriwa a nga hlweli ku **huma** laha a nga kona. Eka xivulwa xa (d) **nimixo** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi wa loko dyambu ra ha ku **huma** laha nyoka yi **humaka** laha yi tshamaka kona ku ya orhela masana. Eka xivulwa xa (e) **ninhlikanhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi wa ndzhenga laha risokoti ri kumekaka ri **huma** laha ri nga kona ku ya lava swakudya ehandle.

4.2.4.1.1.1.3 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa maengeteri ma vundhawu ni maengeteri ma nkarhi

153.(a) Manana u huma **endlwini nimixo**.

(b) Jaha ri huma **emutini nimadyambu**.

(c) Mukhuvuriwa u huma **ematini ka ha ri nkarhi**.

(d) Nyoka yi huma **ebakwini nimixo**.

(e) Risokoti ri huma **etshukeni ninhlikanhi**.

Riendli **-huma** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma vundhawu ni maengeteri ma nkarhi tanihi **endlwini** eka xivulwa xa 153.(a), ku nga ndhawu laha ku tshamaka vanhu na **nimixo**, ku nga nkarhi wa loko dyambu se ri huma ku va na ku vonakala laha vanhu va endlaka migingiriko ya siku; **emutini** eka xivulwa xa (b) i ndhawu laha ku tshamaka vanhu, kasi **nimadyambu** i riengeteri ra nkarhi wa xidyambu; **ematini**

eka xivulwa xa (c) i riengeteri ra ndhawu laha ku nga na mati yo tala, kasi **ka ha ri nkarhi** i riengeteri ra nkarhi wa ku va mukhuvuriwa a nga biwi hi nkarhi lowu fambelanaka na leswi nga ku endlekeni; **ebakwini** eka xivulwa xa (d) i ndhawu leyi kumekaka entshaveni laha ku nga na mbhovo lowukulu exikarhi ka maribye lamakulu, kasi **nimixo** i riengeteri ra nkarhi wa loko dyambu ra ha ku **huma** na **etshukeni** eka xivulwa xa (e) i ndhawu leyi ku kumekaka vusokoti leyi ngaa nhulu ya misava leyi nga bambateleka yi tiya ku va yindlu ya majeje kumbe muhlwa, kasi **ninhlikanhi** i riengeteri ra nkarhi wa ndzhenga.

Riendli **-huma** ri tlhela ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona eka swivulwa hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 153.(a) **endlwini** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha manana a humaka kona, kasi **nimixo** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya nkarhi wa loko ri xile, ku vonakala ku va kona laha manana kumekaka a **huma** endlwini laha a etlelaka kona a ya tirha mitirho ya yena ehandle. Eka xivulwa xa (b) **emutini** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha jaha ri humaka kona, kasi **nimadyambu** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi lowu jaha ri endlaka leswi riendli ri vulaka swona ri ya tshama ni nsati wa rona emutini wa rona ri sukela vatswari. Eka xivulwa xa (c) **ematini** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha mukhuvuriwa a humaka kona, kasi **ka ha ri nkarhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi wa ku va mukhuvuriwa a nyupela ematini ku ya hi leswi amukelekaka eka xiendleko lexi. Eka xivulwa xa (d) **ebakwini** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha nyoka yi humaka kona, kasi **nimixo** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi wa loko ri xile loko nyoka yi huma ebakwini ku ya hlota ehandle. Eka xivulwa xa (e) **etshukeni** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha risokoti ri humaka kona, kasi **ninhlikanhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi wa loko ku vonakala laha risokoti ri humelaka ehandle ku ya tihlengeletela swakudya.

Riendli **-huma** ri swi kota ku cinca nandzelelano wa swilandzelandzaku tanihi eka swivulwa swa 153.(a-e) na 154.(a-e) laha hanshi:

154.(a) Manana u huma **nimixo endlwini**.

(b) Jaha ri huma **nimadyambu emutini**.

(c) Mukhuvuriwa u huma **ka ha ri nkarhi ematini**.

(d) Nyoka yi huma **nimixo ebakwini**.

(e) Risokoti ri huma **ninhlikanhi etshukeni**.

Ku ya hi mavulavulelo ya siku na siku, swivulwa swa 154.(a-e) swi tikomba swi nga yimangi kahle, kambe eka vuvulavuri bya Xitsonga, swivulwa leswi swa vulavula, hikuva swa twala leswaku leswi nga le ku endlekeni swi humelela kwihi, hi nkarhi muni, naswona i mani loyi a endlaka timhaka ta kona. Leswi swi komba ku va xivulwa xi twala kahle. Eka swivulwa leswi, timhaka ti tshikileriwa eka maengeteri ma nkarhi mo tanihi **nimixo** eka xivulwa xa 154.(a); **nimadyambu** eka xivulwa xa (b); **ka ha ri nkarhi** eka xivulwa xa (c); **nimixo** eka xivulwa xa (d) na **ninhlikanhi** eka xivulwa xa (e). Endzhaku ka maengeteri ma nkarhi ku landza maengeteri ma vundhawu mo tanihi **endlwini**, **emutini**, **ematini**, **ebakwini** na **etshukeni** lama vaka kona ku engetela tinhlamuselo eka swivulwa ntsena, kambe a hi le ka wona laha timhaka ti tshikileriwaka kona.

4.2.4.1.1.1.4 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa maengeteri ma mukhuva

155.(a) ?Manana u huma **swinene**.

(b) Jaha ri huma **khwatsi**.

(c) Mukhuvuriwa u huma **kahle**.

(d) Nyoka yi huma **hi ku nonoka**.

(e) Risokoti ri huma **kantsongokantsongo**.

Riendli **-huma** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma mukhuva mo tanihi **swinene** eka xivulwa xa 155.(a); **khwatsi** eka xivulwa xa (b); **kahle** eka xivulwa xa (c); **hi ku nonoka** eka xivulwa xa (d) na **kantsongokantsongo** eka xivulwa xa (e). Hambiswiritano, hi nga tlhela hi boxa leswaku, swivulwa swa 155.(a-e), a swi tolovelekangi eka mavulavulelo ya masiku hinkwawo hikwalaho ka ku va ku nga ri na maengeteri ma vundhawu ku komba laha timhaka ti humelelaka kona. Ku ya hi vuvulavuri bya Xitsonga, swivulwa leswi swa twala hikwalaho ka ku va riendli **-huma** ri ri na nhlamuselo ya tlhelo endzeni ka rona.

Riendli **-huma** ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 155.(a) **swinene** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ndlela leyi manana a humaka hi yona eka ndhawu yo karhi. Hileswaku u huma mikarhi yo tala. Hambiswiritano, xivulwa lexi a xi tolovekangi eka mavulavulelo ya masiku hinkwawo

naswona hi tlhelo ro karhi xi nga vonaka xi twala, kasi hi tlhelo rin'wana xi nga vonaka xi nga twali. Loko muyingiseri a tiva mbangu wa xivulwa lexi, hileswaku loko a tiva lomu manana a humaka kona, xikombiso, eholweni, xi ta kumeka xi vulavula; kambe loko muyingiseri a nga tivi mbangu wa xivulwa lexi kumbe ndhawu leyi manana a humaka eka yona xivulwa lexi xi ta kumeka xi nga vulavuli. Eka xivulwa xa (b) **khwatsi** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va jaha ri **huma** laha ri nga kona hi vukheta. Eka xivulwa xa (c) **kahle** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va mukhuvuriwa a **huma** laha a nga kona hi ndlela leyi amukelekaka. Eka xivulwa xa (d) **hi ku nonoka** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va nyoka yi **huma** laha yi nga kona hi vukheta na vutlhari. Eka xivulwa xa (e) **kantsongokantsongo** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va risokoti ri **huma** laha ri nga kona hi ku nonoka tanihi xitsotswana lexi nga riki na matimba.

156.(a) Manana u huma **swinene ngopfu**

(b) Jaha ri huma **kantsongokantsongo khwatsi**.

(c) Mukhuvuriwa u huma **kahle kantsongokantsongo**.

(d) Nyoka yi huma **hi ku nonoka swinene**.

(e) Risokoti ri huma **kahle kantsongokantsongo**.

Riendli **-huma** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma mukhuva ma karhi ma landzelelana tanihi **swinene** eka xivulwa xa 156.(a) leri nga riengeteri ra mukhuva leri tshikilelaka ku va manana a tshama a huma endlwini ku tlula mpimo, kasi **ngopfu** i riengeteri leri kongomisaka eka ku va manana a endla leswi riendli ri vulaka swona mikarhi yo tala. Hi tlhelo rin'wana, xivulwa xa muxaka lowu, a xi tolovekangi hikuva xi va xi tirhile ni maengeteri mambirhi ya vundhawu; **kantsongokantsongo** eka xivulwa xa (b) i riengeteri ra mukhuva leri kombisaka ku va jaha ri nga ri na ku vilela loko ri huma muti, kasi **khwatsi** i riengeteri leri engetelaka mhaka ya ku va jaha ri landzelela nawu hi vukheta loko ri huma emutini ku ya aka kun'wana ni nsati wa rona; **kahle** eka xivulwa xa (c) i riengeteri leri kongomisa eka ku va mukhuvuriwa a huma ematini hi ndlela leyinene, kasi **kantsongokantsongo** i riengeteri leri humelerisa mhaka ya ku va mukhuvuriwa a nga ri na ku vilela, kambe a huma hi ndlela ya kahle; **hi ku nonoka** eka xivulwa xa (d) i riengeteri leri kongomisaka eka ku va nyoka yi tirha hi vukheta ku xiyaxiya loko ku nga ri na valala va yona leswaku yi huma hi vutlhari, kasi **swinene** i riengeteri leri kombisaka ku va endlelo ro sungula ri

ri endlelo ra kahle; **kahle** eka xivulwa xa (e) i riengeteri leri tshikilela mhaka ya ku va risokoti ri huma etshukeni hi ndlela leyinene, kasi **kantsongokantsongo** ri engetela mhaka ya ku va ku nga ri na mpfuka lowu vonakaka loko ri ya huma.

4.2.4.1.1.1.5 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa maengeteri ma vundhawu ni maengeteri ma mukhuva

157.(a) Manana u huma **endlwini swinene**.

(b) Jaha ri huma **emutini khwatsi**.

(c) Mukhuvuriwa u huma **ematini kahle**.

(d) Nyoka yi huma **ebakwini hi ku nonoka**.

(e) Risokoti ri huma **etshukeni kantsongokantsongo**.

Riendli **-huma** ri pfumela ku tirha kahle ni maengeteri ma vundhawu ni maengeteri ma mukhuva mo tanihi **endlwini** eka xivulwa xa 157.(a) leri nga riengeteri ra vundhawu laha ku tshamaka vanhu na **swinene** leri nga riengeteri ra maendlelo ya ku tolovela ku endla nchumu; **emutini** eka xivulwa xa (b) i riengeteri ra laha ku tshamaka vanhu na **khwatsi** leri nga riengeteri ra maendlelo lamanene; **ematini** eka xivulwa xa (c) i riengeteri ra ndhawu yi nga na mati yo tala na **kahle** leri nga riengeteri ra ku endla lokunene; **ebakwini** eka xivulwa xa (d) i riengeteri ra ndhawu laha ku tumbelaka swiharhi ni swikokovi na **hi ku nonoka** leri nga riengeteri ra maendlelo ya ku tirha ku nga ri na ku vilela na **etshukeni** eka xivulwa xa (e) leri nga riengeteri ra ndhawu leyi nga nhulu ya misava laha ku tshamaka vusokoti na **kantsongokantsongo** leri nga riengeteri ra ku endla hi ku nonoka. Riendli **-huma** ri avela tinhlamuselo eka tiangumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 157.(a) **endlwini** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha manana a humaka kona, kasi **swinene** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva, hikuva manana u tshamela ku **huma** endlwini a ya ehandle. Eka xivulwa xa (b) **emutini** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha jaha ri humaka kona, kasi **khwatsi** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va jaha ri endla leswi riendli ri vulaka swona hi ku landzelela nawu. Eka xivulwa xa (c) **ematini** yi nyikiwa nhlamuselo xihlovo, hikuva hi laha mukhuvuriwa a humaka kona, kasi **kahle** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va mukhuvuriwa a **huma** ematini a nga chavi, kambe a komba ku tsaka hi ku va a endla leswi languteriwaka eka lava nga ta ponisiwa ni Xikwembu.

Eka xivulwa xa (d) **ebakwini** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha nyoka yi humaka kona, kasi **hi ku nonoka** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va nyoka yi **huma** ebakwini hi vukheta hi ku va yi chava leswaku yi nga ta hlanguana ni valala va yona yi dlayiwa. Eka xivulwa xa (e) **etshukeni** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha risokoti ri humaka kona, kasi **kantsongokantsongo** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva, hikuva risokoti a ri swi koti ku endla swilo hi ku hatlisa ri endla hi ku nonoka.

Riendli **-huma** ri pfumela ku cinca nandzelelano wa swilandzelandzaku tanihi eka swivulwa swa 157.(a-e) na swivulwa swa 158.(a-e) laha hansi.

158.(a) Manana u huma **swinene endlwini**.

(b) Jaha ri huma **khwatsi emutini**.

(c) Mukhuvuriwa u huma **kahle ematini**.

(d) Nyoka yi huma **hi ku nonoka ebakwini**.

(e) Risokoti ri huma **kantsongokantsongo etshukeni**.

Eka swivulwa swa 158.(a-e) timhaka ti tshikileriwa eka maengeteri ma mukhuva lama nga ekusuhi ni riendli eswivulweni tanihi **swinene** eka xivulwa xa 158.(a); **khwatsi** eka xivulwa xa (b); **kahle** eka xivulwa xa (c); **hi ku nonoka** eka xivulwa xa (d) na **kantsongokantsongo** eka xivulwa xa (e). Hi nga vula leswaku maengeteri ma mukhuva ma engetela tinhlamuselo eka maendlekelo ma swilo loko michumu yi - **huma** laha yi nga kona. Nakambe maengeteri ma vundhawu mo tanihi **endlwini, emutini, ematini, ebakwini na etshukeni** ma engetela tinhlamuselo ta laha timhaka ti humelelaka kona, kambe a hi wona ma tshikileriwaka ngopfu.

4.2.4.1.1.1.6 Lama ku fambaka nchumu hinkwawo

159.(a) **Mpfundla** wu huma ekheleni.

(b) **Vanhwanyana** va huma enhangeni.

(c) **Tinyoxi** ta huma emhakwini.

(d) **Nyoka** yi huma ebakwini.

(e) **Muvabyi** u huma exhibitedhlele.

Michumu leyi ku fambaka nchumu hinkwawo yi katsa tinhlokomhaka leti nga dzwihatiwa laha henhla to tanihi **mpfhundla** eka xivulwa xa 159.(a), **vanhwanyana** eka xivulwa xa (b), **tinyoxi** eka xivulwa xa (c), **nyoka** eka xivulwa xa (d), na **muwabiyi** eka xivulwa xa (e). Loko hi xiya eka swikombiso leswi hi ta twisisa leswaku swilo leswi ku fambaka nchumu hinkwawo leswi tirhaka na riendli **-huma** i michumu leyi hanyaka leyi kotaka ku tiendlisa swo karhi hi ku rhandza ka yona.

4.2.4.1.1.1.6.1 **Lama ku fambaka xirho xa nchumu wo karhi ntsena**

Eka xiphemu lexi ku hava maendli lama nga na nhlamuselo ya xihlovo lama kumekaka kona.

4.2.4.1.1.1.6.2 **Lama ku fambaka nchumu hi ndlela yin'we**

Eka xiphemu lexi ku hava maendli lama nga na nhlamuselo ya xihlovo lama kumekaka kona.

4.2.4.1.1.1.6.3 **Lama ku fambaka nchumu muhulahula**

Eka xiphemu lexi ku hava maendli lama nga na nhlamuselo ya xihlovo lama kumekaka kona.

4.2.5.1 **Riendli -wa**

4.2.5.1.1 **Nhlamuselo ya riendli -wa.**

Ku **-wa** swi vula ku va nchumu wa ntiko wo karhi lowu nga ehenhla wu vuya ehansi hi xihatla wu nga ti yimiselanghi hi ku susumetiwa hi matimba ya nchumu wo karhi wo tanihi munhu, nchavo, moya, ni swin'wana ivi wu vuya wu ta ba ehansi hi xihatla, naswona hi ntamu, leswi swi talaka ku siya nchumu wa kona wu vavisekile kumbe ku fa.

4.2.5.1.1.1 **Matirhelo ya riendli -wa eswivulweni**

4.2.5.1.1.1.1 **Laha ri tirhaka ni tiagumente ta nhlokomhaka**

160.(a) **N'wana** wa wa **exibasikiranini**.

(b) **Lamula** ra wa **ensinyeni**.

- (c) **Swiambalo** swa wa **edarateni**.
- (d) **Mbita** ya wa **evuhirini**.
- (e) **Xihahampfhuka** xa wa **empfhukeni**.

Riendli **-wa** i riendli ro pfumala xiendliwa ro ka ri nga swi koti ku yima ri ri roxe ku nga ri na xihetisi xa vundhawu leswaku ri vulavula. Riendli **-wa** ri tirha ni nhlokomhaka yin'we yi nga agumente ya le handle. Riendli **-wa** ri lawula tinhlokomhaka leti nga vanhu tanihi **n'wana** eka xivulwa xa 160.(a); mihandzu tanihi **lamula** eka xivulwa xa (b); swimakiwa tanihi **swiambalo** eka xivulwa xa (c); swivumbiwa tanihi **mbita** eka xivulwa xa (d) na swimakiwa tanihi **xihahampfhuka** eka xivulwa xa (e). Ku ya hi tinhlokomhaka leti, riendli **-wa** ri lawula swihetisi swo tanihi **exibasikiranini** eka xivulwa xa (a); **ensinyeni** eka xivulwa xa (b); **edarateni** eka xivulwa xa (c), **evuhirini** eka xivulwa xa (d) na **empfhukeni** eka xivulwa xa (e) leswaku swivulwa swi twala kahle. Hi nga vula leswaku, riendli **-wa** ra tirha ni tinhlokomhaka to tanihi michumu leyi hanyaka tanihi vanhu ni swiharhi na michumu yo ka yi nga hanyi tanihi swimakiwa ni swilo swa ntumbuluko.

Riendli **-wa** ri tlhela ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona eswivulweni hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 160.(a) **n'wana** i agumente leyi nyikiwa nhlamuselo ya muvabyi, hikuva n'wana i nchumu lowu hanyaka, naswona loko a **wa** exhibasikiranini u twa ku vava, kasi **exibasikiranini** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha n'wana a sukaka kona loko a ya wela ehansi. Eka xivulwa xa (b) **lamula** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya nkongomelo, hikuva hi rona ri nga cinca ndhawu hikwalaho ka leswi vuriwaka hi riendli. Leswi swi seketela hi du Plessis ni vatsarikulobye (1995: 10) loko va ku: "...theme is a participant which is characterised as changing its position or condition...". Ntshaho lowu wu boxa leswaku nhlamuselo ya nkongomelo yi komba ku cinca ka ndhawu kumbe maxelo, kambe nchumu wu nga vavisiwi, hambiloko timhaka leti humelelaka ti humelela eka wona. **Ensinyeni** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha lamula ri humaka kona. Eka xivulwa xa (c) **swiambalo** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkongomelo, hikuva i nchumu lowu nga hanyiki kambe wu cinca ndhawu hikwalaho ka ku hungiwa hi moya, kasi **edarateni** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha swibye swi sukaka kona. Eka xivulwa xa (d) **mbita** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkongomelo, hikuva yi cincile ndhawu laha yi nga kona na xiyimo hi ku va yi fayekile,

kasi **evuhirini** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha mbita yi humaka kona loko yi ya wela ehansi. Eka xivulwa xa (e) **xihahampfhuka** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkongomelo, hikuva i nchumu lowu nga hanyiki kambe wu cinca ndhawu hikwalaho ka swivangelo, kasi **empfhukeni** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha xihahampfhuka xi sukaka kona loko xi ya wela ehansi xi tlhela xi cinca na xiyimo xa xona hambiloko xi nga vavisiwi tanihi nchumu lowu hanyaka.

4.2.5.1.1.1.2 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilanzelandzhaku swa maengeteri ma nkarhi

161.(a) N'wana wa wa **nkari wo tala**.

(b) Lamula ra wa **hi nkarhi**.

(c) Swiambalo swa wa **hi nkarhi**.

(d) Mbita ya wa **hi nkarhi**.

(e) Xihahampfhuka xa wa **hi nkarhi**.

Loko riendli **-wa** ri tirha ni maengeteri ma nkarhi, ri tirha ni maengeteri mo tanihi **nkari wo tala** eka xivulwa xa 161.(a); **hi nkarhi** eka xivulwa xa (b); **hi nkarhi** eka xivulwa xa (c); **hi nkarhi** eka xivulwa xa (d) na **hi nkarhi** eka xivulwa xa (e). Hi nga vula leswaku riendli **-wa** ri tala ku tirha ni riengeteri ra nkarhi ku nga **hi nkarhi** tanihi le ka swivulwa swa 161.(a, b, c, d, na e), hikuva ku wa ka swilo a hi nchumu lowu humelelaka mikarhi yin'wana na yin'wana.

Riendli **-wa** ri tlhela ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona eka swivulwa hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 161.(a) **nkari wo tala** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi, hikuva yi komba ku va n'wana a nga swi koti ku famba hi basikiri, loko a ha ri eku dyondzeni, nakona a kumeka a ri karhi a endla leswi riendli ri vulaka swona nkarhi wun'wana ni wun'wana. Eka xivulwa xa (b) **hi nkarhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi, hikuva lamula ri nga **wa** ntsena loko ri vupfile, kumbe loko munhu a hoxa maribye ensinyeni hambu ku ri ku hungiwa hi moya. Leswi swi komba ku va lamula ri nga tshami ri **wa** nkarhi wun'wana na wun'wana. Eka xivulwa xa (c) **hi nkarhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi, hikuva swibye swi nga **wa** ntsena loko swi susumetiwa hi moya ku nga ri nkarhi wun'wana na wun'wana. Eka xivulwa xa (d) **hi nkarhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi wa ku va mbita yi **wa** ntsena hikwalaho ka matimba ya le handle wo tanihi moya kumbe michumu leyi hanyaka. Eka xivulwa xa

(e) **hi nkarhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi, hikuva xihahampfhuka xi nga **wa** ntsena hikwalaho ka swivangelo swo tanihi loko xi pfumala swo karhi na loko muchayeri a tsandzeka ku lawula kahle.

4.2.5.1.1.1.3 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa vundhawa na swa maengeteri ma nkarhi

162.(a) N'wana wa wa **exibasikiranini** nkarhi wo tala.

(b) Lamula ra wa **ensinyeni** hi nkarhi.

(c) Swiambalo swa wa **edarateni** hi nkarhi.

(d) Mbita ya wa **evuhirini** hi nkarhi.

(e) Xihahampfhuka xa wa **empfukukeni** hi nkarhi.

Riendli **-wa** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma vundhawu ni maengeteri ma nkarhi mo tanihi **exibasikiranini** eka xivulwa xa 162.(a) leri nga rixaka ra xifambo lexi tirhisiwaka hi lavantsongo na **nkarhi wo tala** leri nga riengeteri ra nkarhi; **ensinyeni** eka xivulwa xa (b) i riengeteri ra ndhawu laha lamula ri sukaka kona na **hi nkarhi** leri nga riengeteri ra nkarhi; **edarateni** eka xivulwa xa (c) i riengeteri ra ndhawu laha ku anekiwaka swiambalo leswaku swi oma kahle loko swi hayekiwa kona na **hi nkarhi** leri nga riengeteri ra nkarhi; **evuhirini** eka xivulwa xa (d) i riengeteri ra laha ku vekiwaka swibye leswaku swi thona mati loko swi hlantswiwile na **hi nkarhi** leri nga riengeteri ra nkarhi na **empfukukeni** eka xivulwa xa (e) i riengeteri ra ndhawu ya le moyeni na **hi nkarhi** leri nga riengeteri ra nkarhi.

Riendli **-wa** ri tlhela ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona eka swivulwa hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 162.(a) **exibasikiranini** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha n'wana a sukaka kona loko a ya wela ehansi a tlhela a twa ku vava, kasi **nkarhi wo tala** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi, hikuva yi komba mikarhi leyi nga riki na mpimo. Eka xivulwa xa (b) **ensinyeni** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha lamula ri humaka kona, kasi **hi nkarhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi lowu fambelanaka ni nguva ya loko lamula ri vupfile hambu ku ri ku susumetiwa hi matimba ya le handle. Eka xivulwa xa (c) **edarateni** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha swiambalo swi sukaka kona loko swi ya wela ehansi, kasi **hi nkarhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi, hikuva yi vula ku va swiambalo swi **wa** loko swi susumetiwa hi matimba ya le handle. Eka

xivulwa xa (d) **evuhirini** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha mbita yi sukaka kona loko yi ya wela ehansi yi fayeka, kasi **hi nkarhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi, hikuva mbita yi nga **wa** ntsena loko yi susumetiwa hi matimba ya le handle. Eka xivulwa xa (e) **empfukukeni** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha xihahampfhuka xi sukaka kona, kasi **hi nkarhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi, hikuva xihahampfhuka xi lo endla leswi riendli **-wa** ri vulaka swona loko ku kanganyiseka swo karhi eka mafambelo ya xona, hikuva mikarhi yo tala xihahampfhuka xa famba kahle.

Hi ndlela yin'wana riendli **-wa** ri pfumela ku cinca nandzelelano wa maengeteri tanihi le ka swivulwa swa 162.(a-e) na swivulwa swa 163.(a-e).

163.(a) N'wana wa wa **nkharhi wo tala exhibasikiranini**.

- (b) Lamula ra wa **hi nkarhi ensinyeni**.
- (c) Swiambalo swa wa **hi nkarhi edarateni**.
- (d) Mbita ya wa **hi nkarhi evuhirini**.
- (e) Xihahampfhuka xa wa **hi nkarhi empfukukeni**.

Eka swivulwa swa muxaka lowu, hi kuma leswaku timhaka ti tshikileriwa eka maengeteri ma nkarhi, hikuva hi wona ma nga le kusuhi ni riendli tanihi **nkharhi wo tala** eka xivulwa xa 163.(a); **hi nkarhi** eka xivulwa xa (b); **hi nkarhi** eka xivulwa xa (c); **hi nkarhi** eka xivulwa xa (d) na **hi nkarhi** eka xivulwa xa (e). Maengeteri ma vundhawu mo tanihi **exibasikiranini**, **ensinyeni**, **edarateni**, **evuhirini** na **empfukukeni** ma kona ku engetela tinhlamuselo eka swivulwa kambe a hi le ka wona ku tshikileriwaka timhaka ngopfu.

4.2.5.1.1.1.4 **Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa mukhuva**

164.(a) N'wana wa wa **ngopfu**.

- (b) Lamula ra wa **hi ku hatlisa**.
- (c) Swiambalo swa wa **swinene**.
- (d) Mbita ya wa **ngopfu**.
- (e) Xihahampfhuka xa wa **hi ku hatlisa**.

Riendli **-wa** ri pfumela ku tirha na maengeteri ma mukhuva ku engetela maendlekelo ma swilo mo tanihi **ngopfu** eka xivulwa xa 164.(a); **hi ku hatlisa** eka xivulwa xa (b); **swinene** eka xivulwa xa (c); **ngopfu** eka xivulwa xa (d) na **hi ku hatlisa** eka xivulwa xa (e).

Riendli **-wa** ri tlhela ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 164.(a) **ngopfu** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va n'wana a **wa** eka xibasikirana mikarhi yo tala. Eka xivulwa xa (b) **hi ku hatlisa** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va lamula ri endla leswi riendli ri vulaka swona hi xihatla. Eka xivulwa xa (c) **swinene** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va swibye swo tala swi wela ehansi ku tlula mpimo hikwalaho ka swivangelo swo tanihi xihuhuri. Eka xivulwa xa (d) **ngopfu** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va mbita yi ya wela ehansi hi matimba yi tlhela yi fayeka. Eka xivulwa xa (e) **hi ku hatlisa** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va xihahampfhuka xi endla leswi riendli ri vulwka swona hi rivilo lerikulu.

165.(a) N'wana wa wa **swinene ngopfu**.

(b) Lamula ra wa **hi ku hatlisa ngopfu**.

(c) Swiambalo swa wa **swinene ngopfu**.

(d) Mbita ya wa **swinene ngopfu**.

(e) Xihahampfhuka xa wa **hi ku hatlisa ngopfu**.

Riendli **-wa** ra swi kota ku tirha na maengeteri ma mukhuva ma karhi ma landzelelana tanihi le ka swivulswa 165.(a-e) laha henhla. Riendli **-wa** ri pfumela ku tirha ni maengeteri mo tanihi **swinene** eka xivulwa xa 165.(a) leri nga riengeteri leri tshikilelaka mhaka ya ku va n'wana a **wa** ku tlula mpimo, kasi **ngopfu** ri engetela mhaka ya ku va n'wana a **wa** mikarhi yo tala; **hi ku hatlisa** eka xivulwa xa (b) i riengeteri leri tshikilelaka mhaka ya rivilo laha ku nga riki na ku tlhelela endzhaku, kasi **ngopfu** ri engetela leswaku leswi humelelaka swi humelela mikarhi yo tala; **swinene** eka xivulwa xa (c) ri tshikilelaka mhaka ya ku va swibye swi endla leswi riendli ri vulaka swona ku tlula mpimo, kasi **ngopfu** ri engetela ku va swi humelela mikarhi yo tala; **swinene** eka xivulwa xa (d) i riengeteri leri kombisaka ku tlula mpimo, kasi **ngopfu** ri engetela mhaka ya ku va swi endleka mikarhi yo tala na **hi ku hatlisa** eka xivulwa xa (e) i riengeteri leri tshikilelaka mhaka ya rivilo, **swinene ngopfu** ri

kombisa ku va xihahampfhuka xi wa ku tlula mpimo, hikwalaho ka ku va xi fayikile ngopfu.

4.2.5.1.1.1.5 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa vundhawa na swa maengeteri ma mukhuva

166.(a) N'wana u wa **exibasikiranini** ngopfu.

(b) Lamula ra wa **ensinyeni** hi ku hatlisa.

(c) Swiambalo swa wa **edarateni** swinene.

(d) Mbita ya wa **evuhirini** swinene ngopfu.

(e) Xihahampfhuka xa wa **empfhukeni** hi ku hatlisa.

Riendli **-wa** ra swi kota ku tirha ni maengeteri ma vundhawu ni maengeteri ma mukhuva tanihi **exibasikiranini** eka xivulwa xa 166.(a) leri nga riengeteri ndhawu ya xifambo lexi tirhisiwaka hi n'wana na **ngopfu** leri nga riengeteri ra maendlelo ya swilo leswi humelela mikarhi yo tala; **ensinyeni** eka xivulwa xa (b) i riengeteri ra ndhawu ya nsinya lowu nga ni mihandzu ya malamula na **hi ku hatlisa** leri nga riengeteri ra maendlelo ya swilo; **edarateni** eka xivulwa xa (c) i riengeteri ra ndhawu laha ku hayekiwa swiambalo leswaku swi oma endzhaku ka loko swi hlantswiwile na **swinene** leri nga riengeteri ra maendlelo yo tlula mpimo; **evuhirini** eka xivulwa xa (d) i riengeteri ra ndhawu laha ku vekiwaka swibye loko swi hlantswiwile na **swinene ngopfu** leri nga riengeteri ra maendlelo, kasi **empfhukeni** eka xivulwa xa (e) i riengeteri ra ndhawu ya le moyeni laha ku fambaka xihahampfhuka na **hi ku hatlisa** leri nga riengeteri ra maendlelo.

Riendli **-wa** ri tlhela ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 166.(a) **exibasikiranini** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha n'wana a sukaka kona loko a ya wela ehansi a vaviseka, kasi **ngopfu** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya mukhuva wa ku va n'wana a tshama a **wa** exibasikiranini mikarhi yo tala loko a dyondza ku gada basikiri. Eka xivulwa xa (b) **ensinyeni** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha lamula ri humaka kona loko ri ya wela ehansi, kasi **hi ku hatlisa** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva lowu kombisaka rivilo. Eka xivulwa xa (c) **edarateni** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha swiambalo swi sukaka kona, kasi **swinene** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku tlula mpimo. Eka xivulwa xa (d)

evuhirini yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha swibye swi sukaka kona. kasi **ngopfu** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va mbita yi ya wela ehansi hi matimba yi tlhela yi fayeka. Eka xivulwa xa (e) **empfhukeni** yi nyikiwa nhlamuselo ya xihlovo, hikuva hi laha xihahampfhuka xi sukaka kona, kasi **hi ku hatlisa** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va xihahampfhuka xi ya wela ehansi hi rivilo.

Riendli **-wa** ra swi kota ku cinca nadzelelano eka maengeteri ku humelerisa timhaka leti hambaneke tanihi le ka swivulwa swa 166.(a-e) na swivulwa swa 167.(a-e) leswi landzelaka:

167.(a) Xihlangi xa wa **ngopfu exhibasikiranini**.

(b) Lamula ra wa **hi ku hatlisa ensinyeni**.

(c) Swiambalo swa wa **swinene edarateni**.

(d) Mbata ya wa **swinene ngopfu evuhirini**.

(e) Xihahampfhuka xa wa **hi ku hatlisa empfhukeni**.

Eka swivulwa swa 167.(a-e), timhaka ti tshikileriwa eka maengeteri ma mukhuva lama nga kusuhi ni riendli mo tanihi **ngopfu** eka xivulwa xa 167.(a); **hi ku hatlisa** eka xivulwa xa (b); **swinene** eka xivulwa xa (c); **ngopfu** eka xivulwa xa (d) na **hi ku hatlisa** eka xivulwa xa (e). Nakambe maengeteri ma vundhawu mo tanihi **exibasikiranini, ensinyeni, edarateni, evuhirini na empfhukeni** ma tlhela ma nyika nhlamuselo ya laha timhaka ti humelelaka kona, kambe a hi le ka wona ku tshikileriwaka kona ngopfu.

4.2.5.1.1.1.6 Lama ku fambaka nchumu hinkwawo

168.(a) **Kokwana** u wa exhibasikiranini.

(b) **Rhavi** ra wa ensinyeni.

(c) **Swiambalo** swa wa edarateni.

(d) **Khuwana** ra wa evuhirini.

(e) **Xihahampfhuka** xa wa empfhukeni.

Hilaha swi vonakaka hakona eka swikombiso leswi nga laha henhla, michumu leyi ku fambaka nchumu hinkwawo lowu tirhaka na riendli **-wa** yi katsa tinhlokomhaka leti nga dzwihatiwa laha henhla, ku nga swilo swo tanihi **kokwana** eka xivulwa xa

168.(a); **rhavi** eka xivulwa xa (b) **swiambalo** eka xivulwa xa (c); **khuwana** eka xivulwa xa (d); na **xihahampfuka** eka xivulwa xa (e). Loko hi xiya eka swikombiso leswi hi lemuka leswaku swilo leswi ku fambaka nchumu hinkwawo leswi tirhaka na riendli **-wa** swi katsa michumu leyi hanyaka ni michumu yo ka yi nga hanyi laha ku humelelaka leswi riendli ri vulaka swona, michumu leyi yi nga tiyimiselangi.

4.2.5.1.1.1.6.1 **Lama ku fambaka xirho xa nchumu wo karhi ntsena**

-Eka xiphemu lexi ku hava maendli lama nga na nhlamuselo ya xihlovo lama kumekaka kona.

4.2.5.1.1.1.6.2 **Lama ku fambaka nchumu hi ndlela yin'we**

-Eka xiphemu lexi ku hava maendli lama nga na nhlamuselo ya xihlovo lama kumekaka kona.

4.2.5.1.1.1.6.3 **Lama ku fambaka nchumu muhulahula**

-Eka xiphemu lexi ku hava maendli lama nga na nhlamuselo ya xihlovo lama kumekaka kona.

4.2.6 **Nkatsakanyo**

Hi ku katsakanya hi nga vula leswaku, eka xiyenge xa maendli lama nga na nhlamuselo ya tlhelo endzeni ka wona, hi kumile rixakantsongo ra maendli lama nga na nhlamuselo ya xihlovo ku nga laha michumu yi humaka kona. Hi vonile leswaku maendli mo tanihi **rhurha**, **baleka**, **suka**, **vuya** na **huma** ma kongomisa eka michumu leyi hanyaka tanihi vanhu, swiharhi ni switsotswana. Loko hi xiya eka swikombiso leswi hi ta twisisa leswaku swilo leswi ku fambaka nchumu hinkwawo leswi tirhaka na riendli **-huma** i michumu leyi hanyaka leyi kotaka ku tiendlisa migingiriko. Kasi riendli **-wa**, ri katsa ni michumu leyi nga hanyiki yo tanihi matluka, marhavhi na swin'wana na swin'wana. Maendli ma muxaka lowu ma pfumela ku tirha eka swivulwa ku nga riki na swiendliwa kasi maendli ma muxaka lowu ma nga swi kota ku yima ku nga ri na swihetisi swa swilandzelandzhaku swa nkarhi hambu ku ri swa mukhuva. Loko swilandzelandzhaku swa vundhawu swi nga ri kona swivulwa swi ta va swi nga ha vulavuri. Ku yisa emahlweni, hi vonile leswaku maendli lama

nga na nhlamuselo ya tlhelo endzeni ka wona ma pfumela ku tirha kahle ni swilanzelandzhaku swa maengateri ya vundhawu, nkarhi na mukhuva ku engetela tinhlamuselo eswivulweni. Hi vonile leswaku a swi tolovelekangi ku va maendli lama nga na nhlamuselo ya tlhelo endzeni ka wona ku va ma tirha ku nga ri na maengeteri ya vundhwa hambileswi swi amukelekaka eka vuvulavuri bya Xitsonga.

Xiyenge xa D

4.3.1 Maendli lama nga na nhlamuselo ya mpakaniso

Maendli lama nga na nhlamuselo ya mpakaniso i maendli lama kongomisaka eka tlhelo ro karhi kumbe laha michumu yi kongomeke kona. (Dragan, 2006)

4.3.1.1 Riendli -ya

4.3.1.1.1 Nhlamuselo ya riendli -ya

Riendli -**ya** ri vula ku suka eka ndhawu yo karhi hi ku tirhisa milenge kumbe ku famba hi xifambo xo karhi ku ya fika eka ndhawu yo hlawuleka.

4.3.1.1.1.1 Matirhelo ya riendli -ya swivulweni

4.3.1.1.1.1.1 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta nhlokomhaka

169.(a) **Wanuna** u ya **eJoni**.

(b) **Nghala** yi ya **exivaleni**.

(c) **Mbuti** yi ya **enambyeni**.

(d) **Vusokoti** byi ya **etshukeni**.

(e) **Bazi** ri ya **eZimbabwe**.

Riendli -**ya** i riendli ro pfumala xiendliwa leri nga pfumeliki ku tirha ri nga seketeriwangi hi xilanzelandzhaku xa tlhelo leswaku xivulwa xi twala kahle. Riendli -**ya** a ri swi koti ku yima ri ri roxe ku nga ri na xilanzelandzhaku xa tlhelo. Michumu leyi nga tirha tanihi tinhlokomhaka ni maengeteri ya tlhelo yi tekiwa ku va tiagumente. Ku ni swilo leswi riendli -**ya** ri pfumelaka ku tirha na swona eswivulweni leswaku ri kota ku humesa nhlamuselo ya rona eswivulweni.

Swilo swa kona i swilo swo katsa munhu tanihi **wanuna** eka xivulwa xa 169.(a); swihari tanihi **nghala** eka xivulwa xa (b); swifuwo tanihi **mbuti** eka xivulwa xa (c); switsotswana tanihi **vusokoti** eka xivulwa xa (d); ximakiwa tanihi **bazi** eka xivulwa xa (e). Ku yisa emahlweni, riendli **-ya** a ri pfumeli ku tirha ni nhlokomhaka ku nga ri na riengeteri ra tlhelo, naswona swa boha leswaku ku va na riengeteri ra tlhelo ku komba laha michumu yi kongomeke kona tanihi **eJoni** eka xivulwa xa 169.(a); **exivaleni** eka xivulwa xa (b); **enambyeni** eka xivulwa xa (c); **etshukeni** eka xivulwa xa (d) na **eZimbabwe** eka xivulwa xa (e).

Hi nga vula leswaku swivulwa leswi swa twala kahle hikwalaho ka riengeteri ra tlhelo ro karhi, hambiloko swi nga boxiwangi leswaku nchumu wu suka kwihi, kambe xona xa tihlamusela hikwalaho ka ku va xi ri na nhlamuselo ya tlhelo endzeni ka xona. Naswona swivulwa leswi swa twisiseka leswaku nchumu lowu wu ya eka ndhawu yo karhi ku suka eka yin'wana ndhawu.

Ku ya hi thiyori ya thitha, riendli **-ya** ri tirha ni tiagumente timbirhi ku nga nhlokomhaka ni agumente ya tlhelo. Riendli **-ya** ri nyika tinhlamuselo eka tiagumente ta rona ku nga swilo leswi hanyaka kumbe leswi nga hanyiki. Ku ya hi swikombiso: Eka xivulwa xa 169.(a) nhlokomhaka **wanuna** yi nyikiwa nhlamuselo ya muendli, hikuva hi yena a nga ku endleni ka leswi hlamuseriwaka hi riendli **-ya**, kasi **eJoni** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya tlhelo, hikuva hi laha wanuna a kongomeke kona. Eka xivulwa xa (b) **nghala** na yona i nhlokomhaka leyi nyikiwaka nhlamuselo ya muendli, hikuva i nchumu lowu hanyaka, naswona wa swi kota ku tiendlela nchumu hi woxe ku nga ri na nchumu lowu wu yi lawulaka, kasi **exivaleni** yi nyikiwa nhlamuselo ya tlhelo, hikuva hi laha nghala yi kongomeke kona ku ya lava nyama. Eka xivulwa xa (c) **mbuti** yi averiwa nhlamuselo ya muendli, hikuva i nchumu lowu hanyaka, naswona wa tiendlisa leswi vuriwaka hi riendli, kasi **enambyeni** yi nyikiwa nhlamuselo tlhelo, hikuva hi laha mbuti yi kongomeke kona ku ya nwa mati. Eka xivulwa xa (d) **vusokoti** i nhlokomhaka leyi nyikiwaka nhlamuselo ya muendli, hikuva i nchumu lowu hanyaka, naswona wu na vutihlamuleri ku va wu famba, kasi **etshukeni** yi nyikiwa nhlamuselo ya tlhelo, hikuva hi laha vusokoti byi kongomeke kona. Eka xivulwa xa (e) **bazi** i nhlokomhaka leyi nyikiwaka nhlamuselo ya nkongomelo, hikuva a hi nchumu lowu hanyaka, naswona a ri swi koti ku tiendlisa ku nga ri ni munhu loyi a ri lawulaka, kasi **eZimbabwe** yi nyikiwa nhlamuselo ya tlhelo, hikuva hi laha bazi ri kongomeke kona.

Hi ku angarhela riendli **-ya** ri tala ku teka tiagumente leti nga na tinhlamuselo ta muendli eka michumu leyi hanyaka leyi talaka ku va ni miehleketo ya ku endla nchumu wo karhi. Eka michumu leyi nga hanyiki nhlokomhaka yi teka nhlamuselo ya nkongomelo, hikuva a yi swi koti ku ehleketa, kambe yi lo lawuriwa kunene. Tiagumente ta tlhelo ti na nkoka eka swivulwa swa 169.(a-e), hikuva loko ti nga ri kona swivulwa a swi twali.

4.3.1.1.1.2 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa nkarhi

170.(a) Wanuna u ya **hi tiawara timbirhi**.

(b) Nghala yi ya **nivusiku**.

(c) Mbuti yi ya **nkarhi wo tala**.

(d) Vusokoti byi ya **ka ha ri nkarhi**.

(e) Bazi ri ya **ku ringana tiawara timbirhi**.

Riendli **-ya** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma nkarhi ku engetela tinhlamuselo eka swivulwa hi tlhelo ra nkarhi lowu timhaka ti humeelaka ha wona. Riendli **-ya** ri tirha ni maengeteri ma nkarhi yo tanihi **hi tiawara timbirhi** eka xivulwa xa 170.(a); **nivusiku** eka xivulwa xa (b); **nkarhi wo tala** eka xivulwa xa (c); **ka ha ri nkarhi** eka xivulwa xa (d) na **ku ringana tiawara timbirhi** eka xivulwa xa (e).

Hi nga vula leswaku eka mavulavulelo ya masiku hinkwawo, swivulwa swa 170.(a-e) a swi tolovelekangi ku va swi tirhisiwa, kasi eka vuvulavuri bya Xitsonga, hambiswiritano swivulwa leswi swa vulavula.

Riendli **-ya** ri tlhela ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona eka swivulwa hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 170.(a) **hi tiawara timbirhi** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya nkarhi, hikuva yi komba ku va wanuna a endla leswi riendli ri vulaka swona hi nkarhi lowu ringanaka tiawara timbirhi ivi ku va na mfikelelo lowu tekaka tiawara timbirhi. Eka xivulwa xa (b) **nivusiku** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi wa xinyami laha tinghala ti talaka ku hlota swiharhi swa nhova. Eka xivulwa xa (c) **nkarhi wo tala** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi, hikuva mbuti yi endla leswi riendli ri vulaka swona mikarhi leyi nga riki na mpimo. Eka xivulwa xa (d) **ka ha ri nkarhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi, hikuva yi komba ku endla leswi riendli ri vulaka swona nkarhi wa ha ri laho. Eka xivulwa xa (e) **ku ringana tiawara timbirhi** yi nyikiwa

nhlamuselo ya nkarhi, hikuva yi komba ku va ku herile swiphemu swimbirhi swa tiawara bazi ri karhi ri kongomile eka mfikelelo.

4.3.1.1.1.3 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa vundhawu ni maengeteri ya nkarhi

171.(a) Wanuna u ya **eJoni** hi tiawara timbirhi.

(b) Nghala yi ya **exivaleni** nivusiku.

(c) Mbuti yi ya **enambyeni** nkarhi wo tala.

(d) Vusokoti byi ya **etshukeni** ka ha ri nkarhi.

(e) Bazi ri ya **eZimbabwe** ku ringana tiawara timbirhi.

Riendli -**ya** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma nkarhi wo tanihi **hi tiawara timbirhi** eka xivulwa xa 171.(a), kasi **eJoni** i riengeteri ra ndhawu; **exivaleni** eka xivulwa xa (b) i riengeteri ra ndhawu na **nivusiku** leri nga riengeteri ra nkarhi; **enambyeni** eka xivulwa xa (c) i riengeteri ra ndhawu na **nkarhi wo tala** leri nga riengeteri ra nkarhi; **etshukeni** eka xivulwa xa (d) i riengeteri ra ndhawu na **ka ha ri nkarhi** leri nga riengeteri ra nkarhi na **eZimbabwe** eka xivulwa xa (e) i riengeteri ra ndhawu na **ku ringana tiawara timbirhi** leri nga riengeteri ra nkarhi.

Loko ku averiwa tinhlamuselo, riendli -**ya** ri lawula tinhlamuselo leti landzelaka: Eka xivulwa xa 171.(a) **eJoni** i agumente ya le ndzeni leyi nyikiwaka nhlamuselo ya tlhelo, hikuva hi laha wanuna a kongomeke kona, kasi **hi tiawara timbirhi** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya nkarhi, hileswaku hi tiawara timbirhi xikongomelo xi ta va xi fikeleriwile. Eka xivulwa xa (b) **exivaleni** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya tlhelo, hikuva yi kombisa laha nghala yi kongomeke kona, kasi **nivusiku** i agumente leyi averiwaka nhlamuselo ya nkarhi lowu nghala yi kumekaka yi le ku hloteni ka swipfuwo exivaleni exinyamini. Eka xivulwa xa (c) **enambyeni** i agumente leyi averiwaka nhlamuselo ya tlhelo, hikuva hi laha mbuti yi kongomeke kona, kambe **nkarhi wo tala** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya nkarhi lowu nga riki na mpimo. Eka xivulwa xa (d) **etshukeni** i agumente ya le ndzeni leyi averiwaka nhlamuselo ya tlhelo, hikuva hi laha vusokoti byi yaka kona, kasi **ka ha ri nkarhi** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya nkarhi, hikuva swa tikomba leswaku mikarhi a yi nga fani, naswona ku fanela ku va ni nkarhi wo antswa, leswaku vusokoti byi ya etshukeni. Eka xivulwa xa (e) **eZimbabwe** i agumente leyi averiwaka

nhlamuselo ya tlhelo, hikuva hi laha bazi ri kongomeke kona, kasi **ku ringana tiawara timbirhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi lowu nga hundza ku kondza bazi ri fikelela ndhawu ya mfikelelo. Nakambe swi le rivaleni leswaku riendli **-ya** ri tirha kahle ni maengeteri ma nkarhi ku humelerisa nhlamuselo ya mpakaniso.

Riendli **-ya** ra pfumela ku cinca vutshamo bya tiagumente ta swilandzelandzhaku swa vundhawu kumbe tlhelo.

Swikombiso swa swivulwa leswi nga eka 171.(a-e) swi cinciwa nandzelelano wa swilandzelandzhaku hi ndlela leyi landzelaka:

172.(a) Wanuna u ya **hi tiawara timbirhi eJoni**.

(b) Nghala yi ya **nivusiku exivaleni**.

(c) Mbuti yi ya **nkari wo tala enambyeni**.

(d) Vusokoti byi ya **ka ha ri nkari etshukeni**.

(e) Bazi ri ya **ku ringana tiawara timbirhi eZimbabwe**.

Eka swivulwa swa 172.(a-e) laha henhla, ntshikilelo wu le ka maengeteri ma nkarhi tanihi **hi tiawara timbirhi** eka xivulwa xa (a), **nivusiku** eka xivulwa xa (b), **nkari wo tala** eka xivulwa xa (c); **ka ha ri nkari** eka xivulwa xa (d) na **ku ringana tiawara timbirhi** eka xivulwa xa (e). Eka swivulwa leswi maengeteri ma nkarhi hi wona lama landzelelaka riendli, naswona hi laha timhaka ti tshikileriwaka kona, kasi maengeteri ma vundhawu tanihi **eJoni, exivaleni, enambyeni, etshukeni na eZimbabwe** ma kona ku engetela tinhlamuselo, kambe a hi le ka wona laha timhaka ti tshikileriwaka kona ngopfu. Nakambe loko maengeteri ma vundhawu ma nga ri kona swivulwa swi ta va swi nga twali, hikuva riendli **-ya** ri na nhlamuselo ya tlhelo endzeni ka rona.

4.3.1.1.1.4 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa mukhuva

173.(a) Wanuna u ya **hi ku hatlisa**.

(b) Nghala yi ya **ngopfu**.

(c) Mbuti yi ya **swinene**.

(d) Vusokoti byi ya **hi ku nonoka**.

(e) Bazi ri ya **ngopfu**.

Riendli **-ya** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma mukhuva eswivulweni mo tanihi **hi ku hatlisa** eka xivulwa xa 173.(a); **ngopfu** eka xivulwa xa (b); **swinene** eka xivulwa xa (c); **hi ku nonoka** eka xivulwa xa (d) na **ngopfu** eka xivulwa xa (e).

Riendli **-ya** ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona eswivulweni hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 173.(a) **hi ku hatlisa** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va wanuna a endla leswi riendli ri vulaka swona a nga ri na ku tlhelela endzhaku. Eka xivulwa xa (b) **ngopfu** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va nghala yi endla leswi riendli **-ya** ri vulaka swona nkarhi wo tala. Eka xivulwa xa (c) **swinene** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va mbuti yi endla leswi riendli ri vulaka swona ku tlula mpimo. Eka xivulwa (d) **hi ku nonoka** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va risokoti ri endla leswi riendli ri vulaka swona hakantsongokantsongo. Eka xivulwa xa (e) **ngopfu** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va bazi ri endla leswi riendli ri vulaka swona mikarhi yo tala.

174.(a) Wanuna u ya **hi ku hatlisa ngopfu**.

- (b) Nghala yi ya **swinene ngopfu**.
- (c) Mbuti yi ya **swinene ngopfu**.
- (d) Vusokoti byi ya **hi kunonoka khwatsi**.
- (e) Bazi ri ya **swinene ngopfu**.

Riendli **-ya** ra swi kota ku tirha na maengeteri ma mukhuva ma karhi ma landzelelana, riengeteri leri nga kusuhi ni riendli hi laha timhaka ti tshikileriwaka kona, kasi riengeteri ra vumbirhi ri tirha ku engetela eka riengeteri leri nga kusuhi na riendli. Riendli **-ya** ri tirha ni maengeteri ma mukhuva mo tanihi **hi ku hatlisa** eka xivulwa xa 174.(a) leri nga riengeteri leri tshikilelaka mhaka ya ku va wanuna a endla leswi riendli ri vulaka swona hi rivilo, kasi **ngopfu** ri engetela mhaka ya ku va swi humelela mikarhi yo tala; **swinene** eka xivulwa xa (b) i riengeteri leri kombisaka ku va nghala yi endla leswi riendli ri vulaka swona ku tlula mpimo, kasi **ngopfu** ri kombisa ku va timhaka ti humelela mikarhi yo tala; **swinene** eka xivulwa xa (c) i riengeteri leri tshikilela mhaka ya ku va mbuti i endla leswi riendli ri vulaka swona ku tlula mpimo, kasi **ngopfu** ri engetela mhaka ya ku va swi humelela mikarhi yo tala; **hi ku nonoka** eka xivulwa xa (d) i riengeteri ra mukhuva wa ku va vusokoti byi endla leswi riendli ri vulaka swona byi tshunxekile byi nga ri na ku kavanyetiwa, kasi

khwatsi ri engetela mhaka ya ku endla hi ndlela leyinene na **swinene** eka xivulwa xa (e) i riegeteri leri tshikilela mhaka ya ku va bazi ri endla leswi riendli ri vulaka swona ku tlula mpimo, kasi **ngopfu** ri engetela mhaka ya ku va bazi ri **ya** laha ri kongomeke kona mikarhi yo tala.

4.3.1.1.1.1.5 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa vundhawu na maengeteri ma nukhuva

175.(a) Wanuna u ya **eJoni** hi ku hatlisa.

(b) Nghala yi ya **exivaleni** ngopfu.

(c) Mbuti yi ya **enambyeni** swinene.

(d) Vusokoti byi ya **etshukeni** hi ku nonoka.

(e) Bazi ri ya **eZimbabwe** ngopfu.

Riendli **-ya** na rona ra pfumela ku tirha ni maengeteri ma vundhawu ni maengeteri ma mukhuva eka swivulwa hi ndlela leyi landzelaka: **hi ku hatlisa** eka xivulwa xa 175.(a); **ngopfu** eka xivulwa xa (b); **swinene** tanihi mbuti eka xivulwa xa (c); **hi ku nonoka** eka xivulwa xa (d); **ngopfu** eka xivulwa xa (e). Ku ya hi maengeteri ma mukhuva lama, swi le rivaleni leswaku riendli **-ya** ra pfumela ku tirha ni tinhlokomhaka leti kongomisaka eka vunhu, swihari, swipfuwo, swihadyana, switsotswana ni swimakiwa.

Riendli **-ya** ri nyika tinhlamuselo eka maengeteri ma vundhawu na maengeteri ma mukhuva eka swivulwa swa 175.(a-e) leti landzelaka: Eka xivulwa xa 175.(a) **eJoni** i agumente leyi averiwa nhlamuselo ya tlhelo leri wanuna a kongomeke kona ku ri fikelela, kasi **hi ku hatlisa** i nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva, hikuva yi kombisa rivilo leri nga tirhisiwa hi wanuna hi xikongomelo xa ku va a hatla a fika eJoni. Eka xivulwa xa (b) **exivaleni** yi nyikiwa nhlamuselo ya tlhelo leri nghala yi kongomeke kona, kasi **ngopfu** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va nghala yi ya exivaleni mikarhi yo tala ku ya hlota swifuwo. Eka xivulwa xa (c) **enambyeni** yi nyikiwa nhlamuselo ya tlhelo laha mbuti yi kongomiseke kona, kambe **swinene** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wo pfumala mpimo lowu mbuti yi talaka ku ya enambyeni ku ya nwa mati. Eka xivulwa xa (d) **etshukeni** yi nyikiwa nhlamuselo ya tlhelo, kasi **hi ku nonoka** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva lowu vusokoti byi fambisaka xiswona laha byi fambaka hakantsongokantsongo. Eka xivulwa xa (e) **eZimbabwe** i agumente leyi

nyikiwaka nhlamuselo ya tlhelo leri bazi ri kongomeke kona, kasi **ngopfu** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va bazi ri **ya** eZimbabwe mikarhi yo tala. Hi nga boxa leswaku maengeteri ma nkarhi ma kongomisa eka mfikelelo, hikuva hi laha nkarhi wu ringanelaka ku va mfikelelo.

176.(a) Wanuna u ya **hi ku hatlisa eJoni**.

(b) Nghala yi ya **ngopfu exivaleni**.

(c) Mbuti yi ya **swinene enambyeni**.

(d) Vusokoti byi ya **hi ku nonoka etshukeni**.

(e) Bazi ri ya **ngopfu eZimbabwe**.

Riendli **-ya** ri pfumela ku hundzuluxa vundhawu eka tiagumente ta rona, hikuva swilandzelandzhaku swa vundhawu swa pfumela ku cinca vutshamo eka xivulwa handle ka ku landza riendli eka xivulwa. Loko ku cincwa vutshamo xivulwa xi tama xa ha vulavula. Xikombiso: **Wanuna u ya hi ku hatlisa eJoni**. Xivulwa lexi xa ha vulavula hambileswi ku tshikileriwaka mukhuva wa maendlekelo ya swilo tanihi **hi ku hatlisa** eka xivulwa xa 176.(a); **ngopfu** eka xivulwa xa (b); **swinene** eka xivulwa xa (c); **hi ku nonoka** eka xivulwa xa (d) na **ngopfu** eka xivulwa xa (e), kambe hi kuma tinhlamuselo ta laha ku endleriwaka timhaka kona tanihi **eJoni**, **exivaleni**, **enambyeni**, **etshukeni** na **eZimbabwe** eka makumu ya swivulwa ku engetela tinhlamuselo.

4.3.1.1.1.1.6 Lama ku fambaka nchumu hinkwawo

177.(a) **Hosi** yi ya ehubyeni.

(a) **Nhlori** yi ya entsungeni.

(b) **Mbila** yi ya ebakwini.

(c) **Tinjiya** ti ya eswihlahleni.

(d) **Golonyi** yi ya eZimbabwe.

Hilaha swi vonakaka hakona eka swikombiso leswi nga laha henhla, michumu leyi ku fambaka nchumu hinkwawo lowu tirhaka na riendli **-ya** yi katsa tinhlokomhaka leti nga dzwihatiwa laha henhla, ku nga swilo swo tanihi **hosi** eka xivulwa xa 177.(a); **nhlori** eka xivulwa xa (b) **mbila** eka xivulwa xa (c); **tinjiya** eka xivulwa xa (d) na **golonyi** eka xivulwa xa (e). Loko hi xiya eka swikombiso leswi hi twisisa leswaku

swilo leswi ku fambaka nchumu hinkwawo leswi tirhaka na riendli **-ya** swi katsa michumu leyi hanyaka yo tanihi **hosi, nhlori, mbila** na **tinjiya** eka swivulwa swa (a-d) ni nchumu wo ka wu nga hanyi wo tanihi **golonyi** eka xivulwa xa (e).

4.3.1.1.1.6.1 **Lama ku fambaka xirho xa nchumu wo karhi ntsena**

-Eka xiphemu lexi ku hava maendli lama nga na nhlamuselo ya mpakaniso lama kumekaka kona.

4.3.1.1.1.6.2 **Lama ku fambaka nchumu hi ndlela yin'we**

-Eka xiphemu lexi ku hava maendli lama nga na nhlamuselo ya mpakaniso lama kumekaka kona.

4.3.1.1.1.6.3 **Lama ku fambaka nchumu muhulahula**

-Eka xiphemu lexi ku hava maendli lama nga na nhlamuselo ya mpakaniso lama kumekaka kona.

4.3.2.1 **Riendli -Rhelela**

4.3.2.1.1 **Nhlamuselo ya riendli -rhelela**

Ku **rhelela** swi vula ku va nchumu lowu hanyaka kumbe nchumu lowu nga hanyiki wu nga ehenhla wu vuyela ehansi laha ku voyameke hakantsongokantsongo kumbe hi rivilo kumbe hi ku ngirimela, hikwalaho ka ndhawu yo **rhelela** leyi ehlelaka ehansi.

4.3.2.1.1.1 **Matirhelo ya riendli -rhelela exivulweni**

4.3.2.1.1.1.1 **Laha ri tirhaka ni tiagumente ta nhlokomhaka**

178.(a) **Wansati** u rhelela **exihlobyeni**.

(b) **Mfenhe** ri rhelela **emasin'wini**.

(c) **Golonyi** yi rhelela **egojini**.

(d) **Dyambu** ri rhelela **evupeledyambu**.

(e) **Vuswa** byi rhelela **ekhwirini**.

Riendli **-rhelela** i riendli ro pfumala xiendliwa ro ka ri nga swi koti ku yima ri ri roxe ku nga ri na xilandzelandzhaku xa vundhawu lexi kongomisaka eka tlhelo ro karhi. Riendli **-rhelela** i riendli leri nga na nhlamuselo ya mpakaniso. Riendli **-rhelela** ri pfumela ku tirha ni tinhlokomhaka to tanihi **wansati** eka xivulwa xa 178.(a); **mfenhe** eka xivulwa xa (b); **golonyi** eka xivulwa xa (c); **dyambu** eka xivulwa xa (d) na **vuswa** eka xivulwa xa (e). Ku yisa emahlweni, riendli **-rhelela** ri lawula swilandzelandzhaku swa vundhawu leswi landzelaka: **exihlobyeni** eka xivulwa xa (a); **emasin'wini** eka xivulwa xa (b); **egojini** eka xivulwa xa (c); **evupeladyambu** eka xivulwa xa (d) na **ekhwirini** eka xivulwa xa (e).

Hi nga tlhela hi vula leswaku riendli **-rhelela** ri tirha ni tinhlokomhaka leti nga vanhu, swiharhi, swimakiwa leswi lawuriwaka hi munhu ni michumu yo ka yi nga hanyi tanihi dyambu ni vuswa.

Riendli **-rhelela** ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 178.(a) **wansati** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya muendli, hikuva hi yena a endlaka leswi riendli ri vulaka swona, kasi **exihlobyeni** i agumente ya le ndzeni leyi nyikiwaka nhlamuselo ya tlhelo, hikuva hi laha wansati a ngirimelaka kona ku ya ka mati. Leswi swi seketela hi Haegeman (1994:50) loko a ku: "Goal: the entity towards which the activity expressed by the predicate is directed". Marito lama ma seketela leswaku nhlamuselo ya "tlhelo" yi kongomisa eka nchumu lowu leswi endlwaka hi riendli wu kongomisiweke eka wona.

Eka xivulwa xa (b) **mfenhe** ri nyikiwa nhlamuselo ya muendli, hikuva i nchumu lowu hanyaka, naswona hi wona wu sukaka entshaveni laha wu etlelaka kona wu rhelela wu ya emasin'wini, kasi **emasin'wini** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya tlhelo, hikuva mfenhe yi le ku xikeni ka ntshava yi kongoma emasin'wini laha ku nga enkoveni. Eka xivulwa xa (c) **golonyi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkongomelo, hikuva a hi nchumu lowu hanyaka, naswona yi lawuriwa hi munhu, kasi **egojini** yi averiwa nhlamuselo ya tlhelo, hikuva hi laha golonyi yi kongomeke kona, hikuva yi humile endleleni. Eka xivulwa xa (d) **dyambu** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya nkongomelo, hikuva a hi nchumu lowu hanyaka, kasi **evupeladyambu** i agumente leyi averiwaka nhlamuselo ya tlhelo, hikuva hi laha dyambu ri kongomeke kona. Eka xivulwa xa (e) **vuswa** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkongomelo, hikuva a hi nchumu

lowu hanyaka, kasi **ekhwirini** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya tlhelo, hikuva hi laha vuswa lebyi nga dyiwa byi kongomeke kona.

Hi nga tlhela hi boxa mhaka ya leswaku riendli **-rhelela** ri pfumela ku tirha ni tiagumente leti nyikiwaka nhlamuselo ya tlhelo loko leswi endliwaka hi riendli swi kongomisiwa eka ndhawu ya le hansi.

4.3.2.1.1.1.2 **Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa nkarhi**

179.(a) Wansati u rhelela **nimixo**.

(b) Mfenhe yi rhelela **nindzhenga**.

(c) Golonyi yi rhelela **ku nga ri nkarhi**.

(d) Dyambu ri rhelela **ka ha ri nkarhi**.

(e) Vuswa byi rhelela **nimadyambu**.

Hi tlhela hi vona leswaku riendli **-rhelela** ri pfumela ku tirha ni swilandzelandzhaku swa maengeteri ma nkarhi hi ndlela leyi nga kombisiwa eka swivulwa swa 179.(a-e). Hambiloko ku nga kombisiwanga leswaku michumu ya **rhelela** ku ya kwihi eka swivulwa swa 179.(a-e), swivulwa leswi swa vulavula hambiloko ku nga ri na swilandzelandzhaku swa vundhawu, hikwalaho ka ku va riendli **-rhelela** ri ri na nhlamuselo ya tlhelo endzeni ka rona. Eka Xitsonga swa koteka ku va maengeteri ma mukhuva, nkarhi ni vundhawu ma tshama kusuhi ni riendli ku engetela nhlamuselo ya riendli eka xivulwa.

Ku yisa emahlweni, riendli **-rhelela** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma nkarhi mo tanihi **nimixo** eka xivulwa xa 179.(a); **nindzhenga** eka xivulwa xa (b); **ku nga ri nkarhi** eka xivulwa xa (c); **ka ha ri nkarhi** eka xivulwa xa (d) na **nimadyambu** eka xivulwa xa (e).

Riendli **-rhelela** ri lawula tiagumente leti nyikiwaka tinhlamuselo ku kota leti landzelaka: Eka xivulwa xa 179.(a) **nimixo** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya nkarhi wa mixo wa loko dyambu ra ha ku huma. Eka xivulwa xa (b) **nindzhenga** i agumente leyi kombisaka nkarhi lowu timfenhe ti **rhelelaka** ha wona ku suka entshaveni ku ya lava swakudya swa nhlikanhi. Eka xivulwa xa (c) **ku nga ri nkarhi** i agumente leyi averiwaka nhlamuselo ya nkarhi lowuntsongo laha golonyi yi nga kumeka yi **rhelela** ha wona. Eka xivulwa xa (d) **ka ha ri nkarhi** i agumente leyi

nyikiwaka nhlamuselo ya nkarhi, hikuva yi khumba mhaka ya ku famba ka dyambu hi ku landzelela nkarhi. Eka xivulwa xa (e) **nimadyambu** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya nkarhi, hikuva hi laha vanhu vo tala vaka va wisile eka migingiriko ya siku ivi va kuma xilalelo, naswona swakudya swi va swi **rhelela** kahle. Hi nga vula leswaku vuswa byi **rhelela** ekhwirini, hambiloko swi nga boxiwanga eka xivulwa.

Hileswo, hi nga vula leswaku riendli **-rhelela** ra swi kota ku tirha ni maengeteri ma nkarhi ku kombisa mikarhi leyi swilo leswi endlekaka hayona.

4.3.2.1.1.1.3 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa vundhawu na swa maengeteri ma nkarhi

180.(a) Wansati u rhelela **exihlobyeni** nimixo.

(b) Mfenhe yi rhelela **emasin'wini** nindzhenga.

(c) Golonyi yi rhelela **egojini** ku nga ri nkarhi.

(d) Dyambu ri rhelela **evupeladyambu** ka ha ri nkarhi.

(e) Vuswa byi rhelela **ekhwirini** nimadyambu.

Riendli **-rhelela** ri tlhela ri pfumela ku tirha ni swilandzelandzhaku swa riengeteri ra vundhawu ni ra nkarhi eka xivulwa tanihi **exihlobyeni** eka xivulwa xa 180.(a) leri nga riengeteri leri kongomisaka eka tlhelo laha wansati a nga ta ya ka mati, naswona a ku ri xikongomelo xa yena, hikuva hi laha a a kongomeke kona, kasi **nimixo** i riengeteri ra nkarhi lowu a nga ya ka mati nimpundzu vanhu vo tala va ha etlele tanihi wansati; **emasin'wini** eka xivulwa xa (b) i riengeteri ra tlhelo leri mfenhe yi kongomeke eka rona enkoveni, kasi **nindzhenga** i riengeteri ra nkarhi leri kongomisaka eka nkarhi wa dina laha timfenhe ti kumeka ti ya lava swakudya emasin'wini; **egojini** eka xivulwa xa (c) i riengeteri ra tlhelo laha golonyi yi kongomeke kona, kasi **ku nga ri nkarhi** i riengeteri ra nkarhi leri kombisaka leswaku a swi tekangi nkarhi wo leha ku va golonyi yi fikelela egojini, hikuva a ku ri nghozi; **evupeladyambu** eka xivulwa xa (d) i riengeteri ra tlhelo laha dyambu ri kongomeke kona, kasi **ka ha ri nkarhi** i riengeteri ra nkarhi leri kongomisaka eka mikarhi leyi nga hundza ku nga si fikeleriwa xikongomelo etlhelo ra vupeladyambu hi dyambu; **ekhwirini** eka xivulwa xa (e) i riengeteri ra tlhelo leri swakudya swi kongomaka kona, kasi **nimadyambu** i riengeteri ra nkarhi leri kongomisaka eka nkarhi wa xilalelo tanihi vuswa.

Leswi swi kombisa leswaku riendli **-rhelela** ra pfumela ku tirha ni maengeteri ma tlhelo na nkarhi eswivulweni.

Hi nga tlhela hi boxa leswaku riendli **-rhelela** ra pfumela ku lawula tiagumente ta le ndzeni leti nga na tinhlamuselo leti landzelaka: Eka xivulwa xa 180.(a) **exihlobyeni** i agumente leyi averiwaka nhlamuselo ya tlhelo, hikuva hi laha wansati a kongomeke kona, kasi **nimixo** i agumente leyi averiwaka nhlamuselo ya nkarhi, hikuva yi kombisa nkarhi lowu wansati a ngirimelaka ha wona ku ya ka mati. Eka xivulwa xa (b) **emasin'wini** i agumente leyi averiwaka nhlamuselo ya tlhelo, hikuva mfenhe a yi suka ehenhla ka ntshava yi **rhelela** yi ya emasin'wini enkoveni, kasi **hi tiawara timbirhi** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya nkarhi lowu kongomisa eka mfikelelo wa mpakaniso. Eka xivulwa xa (c) **egojini** yi nyikiwa nhlamuselo ya tlhelo laha golonyi yi kongomeke kona, kasi **ku nga ri nkarhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi wuntsongo lowu nga riki na mpimo. Eka xivulwa xa (d) **evupeladyambu** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya tlhelo, hikuva hi laha dyambu ri kongomeke kona, kambe **ka ha ri nkarhi** i agumente leyi averiwaka nhlamuselo ya nkarhi, hikuva yi kongomisa eka mikarhi leyi nga le ku fambeni loko dyambu ri ri ku rheleleni. Eka xivulwa xa (e) **ekhwirini** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya tlhelo, hikuva hi laha vuswa byi kongomeke kona, kasi **nimadyambu** i agumente leyi averiwaka nhlamuselo ya nkarhi, hikuva hi wona nkarhi lowu vanhu va yimaka migingiriko ya siku va tikuma va ri karhi va ri ku dyeni ka xilalelo.

Riendli **-rhelela** ri tlhela ri pfumela ku cincacinca vundhawu bya swilandzelandzhaku ku humelerisa ntshikilelo eka riengeteri leri nga kusuhi ni riendli tanihi le ka swivulwa swa.180.(a-e) na swivulwa swa 181.(a-e) laha hansi.

181.(a) Wansati u rhelela **nimixo exihlobyeni**.

(b) Mfenhe yi rhelela **nindzhenga emasin'wini**.

(c) Golonyi yi rhelela **ku nga ri nkarhi egojini**.

(d) Dyambu ri rhelela **ka ha ri nkarhi evupeladyambu**.

(e) Vuswa byi rhelela **nimadyambu ekhwirini**.

Eka swivulwa leswi, timhaka ti tshikileriwa ngopfu eka maengeteri ma nkarhi, hikuva hi wona ma nga le kusuhi ni riendli tanihi **nimixo** eka xivulwa xa 181.(a); **nindzhenga** eka xivulwa xa (b); **ku nga ri nkarhi** eka xivulwa xa (c); **ka ha ri nkarhi**

eka xivulwa xa (d) na **nimadyambu** eka xivulwa xa (e). Maengeteri ma vundhawu ma kona ku engetela tinhlamuselo tanihi **exihlobyeni, emasin'wini, egojini, evupeladyambu na ekhwirini** a hi le ka wona ku tshikileriwaka ngopfu.

4.3.2.1.1.1.4 Laha ri tirhaka ni swilandzelandzhaku swa maengeteri ma mukhuva

182.(a) Wansati u rhelela **ngopfu**.

(b) Mfenhe yi rhelela **swinene**.

(c) Golonyi yi rhelela **hi ku hatlisa**.

(d) Dyambu ri rhelela **swinene**.

(e) Vuswa byi rhelela **kahle**.

Riendli **-rhelela** ri tirha ni swilandzelandzhaku swa maengeteri ma mukhuva. Eka swivulwa swin'wana riengeteri ra mukhuva ri onha swivulwa swi va swi nga vulavuri loko ku nga ri ni riengeteri ra tlhelo tanihi **ngopfu** eka xivulwa xa 182.(a); eka swivulwa leswi landzelaka maengeteri ma mukhuva ya tirha kahle tanihi, **swinene** eka xivulwa xa (b); **hi ku hatlisa** eka xivulwa xa (c); **swinene** eka xivulwa xa (d); **kahle** eka xivulwa xa (e). Maengeteri ma mukhuva ya pfuna ku engetela maendlekelo ya swilo. Hi nga tlhela hi vula leswaku swivulwa swa 181.(a-e) swi twala kahle hambileswi ku nga boxiwangi riengeteri ra tlhelo.

Riendli **-rhelela** ri nyika tinhlamuselo eka tiagumente eka maengeteri ma mukhuva hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 182.(a) **ngopfu** i agumente leyi averiwaka nhlamuselo ya mukhuva, hileswaku timhaka ti humelela mikarhi. Eka xivulwa xa (b) **swinene** i nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva, hikuva swi kombisa leswaku mfenhe yi **rhelela** kahle ku nga ri ni swiphiso. Eka xivulwa xa (c) **hi ku hatlisa** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva lowu golonyi yi nga ngenisa xiswona egojini, hileswaku ku vile timhaka ta xihatla swilo swi nga languteriwangi. Eka xivulwa xa (d) **swinene** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va dyambu ri **rhelela** kahle. Eka xivulwa xa (e) **kahle** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va vuswa byi **rhelela** hi ndlela leyinene ekhwirini.

183.(a) Wansati u rhelela **ngopfu swinene**.

(b) Mfenhe yi rhelela **swinene ngopfu**.

- (c) Golonyi yi rhelela **hi ku hatlisa ngopfu**.
- (d) Dyambu ri rhelela **swinene ngopfu**.
- (e) Vuswa byi rhelela **kahle kantsongokantsongo**.

Riendli **-rhelela** ra pfumela ku tirha ni maengeteri ma mukhuva ma karhi ma landzelelana tanihi **ngopfu** eka xivulwa xa 183.(a) leri nga riengeteri leri kombisaka ku va wansati a endla leswi vuriwaka hi riendli mikarhi yo tala, kasi **swinene** i riengeteri leri engetela mhaka ya ku va wansati a endla leswi riendli ri vulaka swona hi maendlelo ya kahle; **swinene** eka xivulwa xa (b) i riengeteri leri kombisa mukhuva wa ku va mfenhe yi **rhelela** ku tlula mpimo, kasi **ngopfu** ri kombisa mhaka ya ku va swi humelela mikarhi yo tala; **hi ku hatlisa** eka xivulwa xa (c) i riengeteri leri kombisaka mhaka ya rivilo, kasi **ngopfu** ri tshikilelaka mhaka ya ku tlula mpimo; **swinene** eka xivulwa xa (d) i riengeteri leri kombisaka mhaka ya ku va dyambu ri - **rhelela** kahle ku nga ri na ku tlhelela endzhaku, kasi **ngopfu** i riengeteri leri engetelaka mhaka ya ku endla leswi riendli ri vulaka swona mikarhi hinkwayo; **kahle** eka xivulwa xa (e) i riengeteri leri tshikilela mhaka ya ku va vuswa byi endla leswi riendli **-rhelela** ri vulaka swona hi ndlela leyinene, kasi **kantsongokantsongo** i riengeteri leri kongomisaka eka mhaka ya ku va ku nga ri na mpfhuka lowu vonakaka laha vuswa byi yaka kona.

4.3.2.1.1.1.5 Laha ri tirhaka ni swilandzelandzhaku swa maengeteri ma vundhawu ni swa maengeteri ma mukhuva

- 184.(a) Wansati u rhelela **exihlobyeni ngopfu**.
- (b) Mfenhe yi rhelela **emasin'wini swinene**.
 - (c) Golonyi yi rhelela **egojini hi ku hatlisa**.
 - (d) Dyambu ri rhelela **evupeledyambu swinene**.
 - (e) Vuswa byi rhelela **ekhwirini swinene kahle**.

Riendli **-rhelela** ri tlhela ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma tlhelo ni maengeteri ma mukhuva eka xivulwa xin'we. Swivulwa swa 184.(a-e) swi kombisa maendlelo lama hi ndlela leyi: **exihlobyeni** eka xivulwa xa 184.(a) i riengeteri ra tlhelo, kasi **ngopfu** i riengeteri ra mukhuva; **emasin'wini** eka xivulwa xa (b) i riengeteri ra tlhelo, kasi **ngopfu** i riengeteri ra mukhuva; **egojini** eka xivulwa xa (c) i riengeteri ra tlhelo, kambe **hi ku hatlisa** i riengeteri ra maendlelo ya swilo; **evupeledyambu** eka

xivulwa xa (d) i riengeteri ra tlhelo, kasi **swinene** i riengeteri ra **mukhuva** na **ekhwirini** eka xivulwa xa (e) i riengeteri ra laha vuswa byi kongomeke kona, kasi **kahle** i riengeteri ra maendlelo.

Loko riendli **-rhelela** ri tirha na swilanzelandzhaku swa maengeteri ma thlelo ni ma mukhuva swi tirha swin'we eswivulweni, ri avela tinhlamuselo eka tiagumente hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 184.(a) **exihlobyeni** yi yikiwa nhlamuselo ya tlhelo, kasi **ngopfu** yi yikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va wansati a **rhelela** exihlobyeni mikarhi yo tala. Eka xivulwa xa (b) **emasin'wini** yi nyikiwa nhlamuselo ya tlhelo, kasi **swinene** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va mfenhe yi **rhelela** emasin'wini ku tlula mpimo, hikuva hi laha yi kumaka swakudya swa siku. Eka xivulwa xa (c) **egojini** yi nyikiwa nhlamuselo ya tlhelo, kasi **hi ku hatlisa** yi averiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku famba hi rivilo. Eka xivulwa xa (d) **evupeledyambu** yi nyikiwa nhlamuselo ya tlhelo, hikuva hi laha dyambu ri kongomeke kona, kasi **khwatsi** yi nyikiwa nhlamuseo ya mukhuva wa ku va dyambu ri famba kahle ri nga ri na ku cinca maendlelo. Eka xivulwa xa (e) **ekhwirini** yi nyikiwa nhlamuselo ya tlhelo, kasi **kahle** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva. Hi ku angarhela hi nga vula leswaku riendli **-rhelela** ri pfumela ku tirha ku nga ri na riengeteri ra tlhelo, hikuva rona ri na nhlamuselo ya tlhelo endzeni ka rona.

185.(a) Wansati u rhelela **ngopfu exihlobyeni**.

(b) Mfenhe yi rhelela **swinene emasin'wini**.

(c) Golonyi yi rhelela **hi ku hatlisa egojini**.

(d) Dyambu ri rhelela **swinene evupeledyambu**.

(e) Vuswa byi rhelela **kahle ekhwirini**.

Riendli **-rhelela** ra swi kota ku cinca vundhawu eka swilanzelandzhaku ku humelerisa ntshikilelo eka riengeteri leri nga kusuhi ni riendli eswivulweni tanihi **ngopfu** eka xivulwa xa 185.(a); **swinene** eka xivulwa xa (b); **hi ku hatlisa** eka xivulwa xa (c); **swinene** eka xivulwa xa (d) na **kahle** eka xivulwa xa (e). Swivulwa leswi swi kombisa leswaku eka maengeteri ma mukhuva hi laha timhaka ti tshikileriwaka kona handle ka maengeteri ma vundhawu tanihi **exihlobyeni** eka xivulwa xa 185.(a); **emasin'wini** eka xivulwa xa (b); **egojini** eka xivulwa xa (c); **evupeledyambu** eka xivulwa xa (d) na **ekhwirini** eka xivulwa xa (e). Maengeteri ma

vundhawu ma tirha ku engetela tinhlamuselo eswivulweni kambe mhaka a yi kongomisiwangi ngopfu eka wona.

Hi nga vula leswaku loko maengeteri ma mukhuva ma cinciwa vutshamo ma ya tshama kusuhi ni riendli, xivulwa lexi xa vulavula, hikuva riengeteri ra vundhawu ri le ka xivulwa, kambe nandzelelano wa muxaka lowu a wu tolovelekangi eka mavulavulelo ya masiku hinkwawo.

4.3.2.1.1.1.1.6 Lama ku fambaka nchumu hinkwawo

186.(a) **Vavasati** va rhelela exihlobyeni.

(b) **Timfenhe** ti rhelela emasin'wini.

(c) **Golonyi** yi rhelela egojini.

(d) **Dyambu** ri rhelela evupeladyambu.

(e) **Vuswa** byi rhelela ekhwirini.

Hilaha swi vonakaka hakona eka swikombiso leswi nga laha henhla, michumu leyi ku fambaka nchumu hinkwawo lowu tirhaka na riendli -**rhelela** yi katsa tinhlokomhaka leti nga dzwihatiwa laha henhla, ku nga swilo swo tanihi **vavasati** eka xivulwa xa 185.(a); **timpfenhe** eka xivulwa xa (b) **golonyi** eka xivulwa xa (c); **dyambu** eka xivulwa xa (d); na **vuswa** eka xivulwa xa (e). Loko hi xiya eka swikombiso leswi hi lemuka leswaku swilo leswi ku fambaka nchumu hinkwawo leswi tirhaka na riendli - **rhelela** swi katsa michumu leyi hanyaka tanihi **vavasati** na **timfenhe** eka swivulwa swa (a na b) ni michumu yo ka yi nga hanyi tanihi **golonyi**, **dyambu** na **vuswa** eka swivulwa swa (c-e).

4.3.2.1.1.1.1.6.1 Lama ku fambaka xirho xa nchumu wo karhi ntsena

-Eka xiphemu lexi ku hava maendli lama nga na nhlamuselo ya mpakaniso lama kumekaka kona.

4.3.2.1.1.1.1.6.2 Lama ku fambaka nchumu hi ndlela yin'we

-Eka xiphemu lexi ku hava maendli lama nga na nhlamuselo ya mpakaniso lama kumekaka kona.

4.3.2.1.1.1.1.6.3 **Lama ku fambaka nchumu muhulahula**

-Eka xiphemu lexi ku hava maendli lama nga na nhlamuselo ya mpakaniso lama kumekaka kona.

4.3.3.1 **Riendli -nghena**

4.3.3.1.1 **Nhlamuselo ya riendli -nghena**

Riendli **-nghena** ri vula ku va nchumu lowu hanyaka wu suka ehandle wu ya endzeni ka nchumu wun'wana kumbe wu ya fika endhawini yo hlawuleka.

4.3.3.1.1.1 **Matirhelo ya riendli -nghena eswivulweni**

4.3.3.1.1.1.1 **Laha ri tirhaka ni tiagumente ta tinhlokomhaka**

187.(a) **Kokwana** u nghena ***exiyindlwanini***.

(b) **Machayina** ma nghena ***eZimbabwe***.

(c) **Bazi** ri nghena ***egarajini***.

(d) **Nyoka** yi nghena ***ebakwini***.

(e) **Risokoti** ri nghena ***etshukeni***.

Riendli **-nghena** i riendli ro pfumala xiendliwa ro ka ri nga pfumeli ku yima ri ri roxe ku nga ri na xilandzelandzhku xa vundhawu. Riendli **-nghena** ri yima na xilandzelandzhaku xa vundhawu leswaku xivulwa xi twala kahle. Ku ni tinhlokomhaka leti riendli **-nghena** ri pfumelaka ku tirha na tona tanihi leti landzelaka: vanhu tanihi **kokwana** eka xivulwa xa 187.(a); **Machayina** eka xivulwa xa (b); ximakiwa eka xivulwa xa (c); swiharhi eka xivulwa xa (d) na switsotswana eka xivulwa xa (e). Swilandzelandzhaku swa vundhawu leswi riendli **-nghena** ri pfumelaka ku tirha naswona, hileswi landzelaka: ***exiyindlwanini*** eka xivulwa xa 187.(a); ***eZimbabwe*** eka xivulwa xa (b); ***egarajini*** eka xivulwa xa (c); ***ebakwini*** eka xivulwa xa (d) na ***etshukeni*** eka xivulwa xa (e).

Hi nga vula leswaku riendli **-nghena** ri kongomisa eka vundhawu bya le ndzeni tanihi eka swivulwa swa (a, c, d na e), kasi eka xivulwa xa (b) ku kongomisiwa eka tiko hinkwaro.

Riendli **-nghena** ri tlhela ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona ku ya hi thiyori ya thitha hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 187.(a) **kokwana** i agumente leyi averiwaka nhlamuselo ya muendli, hikuva hi yena a endlaka leswi riendli **-nghena** ri vulaka swona, kasi **exiyindlwani** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya ndhawu leyi kokwana a nghanaka kona. Eka xivulwa xa (b) **Machayina** yi nyikiwa nhlamuselo ya muendli, kasi **Zimbabwe** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu. Eka xivulwa xa (c) **bazi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkongomelo, hikuva a hi nchumu lowu hanyaka ri lo lawuriwa kunene hi munhu, kasi **egarajini** yi nyinyikiwa nhlamuselo ndhawu, hikuva hi laha bazi ri **nghenaka** kona. Eka xivulwa (d) **nyoka** yi nyikiwa nhlamuselo ya muendli, kasi **ebakwini** yi nyikiwa nhlamuselo ndhawu, hikuva hi laha nyoka yi tshamaka kona. Eka xivulwa xa (e) **risokoti** yi nyikiwa nhlamuselo ya muendli, kasi **etshukeni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, hikuva hi laha risokoti tshamaka kona.

4.3.3.1.1.1.2 Laha ri tirhaka ni swilandzelandzhaku swa nkarhi

188.(a) Kokwana u nghena **nimadyambu**.

(b) Machayina ma nghena **nkarhi wo tala**.

(c) Bazi ri nghena **hi awara ya n'we**.

(d) Nyoka yi nghena **nivusiku**.

(e) Risokoti ri nghena **ka ha ri nkarhi**.

Riendli **-nghena** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma nkarhi hambiloko ku nga ri na maengeteri ma vundhawu hikwalaho ka ku va ri ri na nhlamuselo ya tlhelo endzeni ka rona. Maengeteri ya nkarhi ma engetela tinhlamuselo ta nkarhi tanihi **nimadyambu** eka xivulwa xa 188.(a); **nkarhi wo tala** eka xivulwa xa (b); **hi awara ya n'we** eka xivulwa xa (c); **nivusiku** eka xivulwa xa (d) na **ka ha ri nkarhi** eka xivulwa xa (e).

Riendli **-nghena** ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona eswivulweni hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 188.(a) **nimadyambu** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi wa loko dyambu ri ya rhenga laha kokwana a endlaka leswi riendli ri vulaka swona. Eka xivulwa xa (b) **nkarhi wo tala** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi lowu nga riki na mpimo laha Machayina a ma enghena laha ma kongomeke kona. Eka xivulwa xa (c) **hi awara ya n'we** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi lowu bazi ri nga nghena hawona ku nga ri tiawara tin'wana. Eka xivulwa xa (d) **nivusiku** yi nyikiwa nhlamuselo ya

nkarhi wa xinyami loko nyoka yi nghena eka ndhawu yo karhi. Eka xivulwa xa (e) **ka ha ri nkarhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi loko wa ha ri kona.

4.3.3.1.1.1.1.3 **Laha ri tirhaka ni swilandzelandzhaku swa maengeteri ma vundhawu ni maengeteri ma nkarhi**

189.(a) Kokwana u nghena **exiyindlwanini** nimadyambu.

(b) Machayina ma nghena **eZimbabwe** nkarhi wo tala.

(c) Bazi ri nghena **egarajini** hi awara ya n'we.

(d) Nyoka yi nghena **ebakwini** nivusiku.

(e) Risokoti ri nghena **etshukeni** ka ha ri nkarhi.

Riendli -**ngghena** ri pfumela ku tirha hi maengeteri ma nkarhi hi ndlela leyi landzelaka: **hi awara ya n'we** eka xivulwa xa 189.(a); **nkharhi wo tala** eka xivulwa xa (b); **nimadyambu** eka xivulwa xa (c); **nivusiku** eka xivulwa xa (d) na **ka ha ri nkarhi** eka xivulwa xa (e).

Riendli -**ngghena** ri tlhela ri nyika tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 189.(a) **nimadyambu** yi nyiwa nhlamuselo ya nkarhi wa loko ri perile loko kokwana a ya **ngghena** exiyindlwanini laha a etlelaka kona. Eka xivulwa xa (b) **nkharhi wo tala** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi lowu nga riki na mpimo laha Machayina a ma enghena ha wona etikweni ra Zimbabwe. Eka xivulwa xa (c) **hi awara ya n'we** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi lowu bazi ri boheka ku ya **ngghena** egarajini hileswaku loko nkarhi lowu wu nga si fika bazi a ri nga ngheni egarajini. Eka xivulwa xa (d) **nivusiku** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi wa xinyami loko ku vonakala ku herile nyoka yi **ngghena** ebakwini laha yi etlelaka kona. Eka xivulwa xa (e) **ka ha ri nkarhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi lowu risokoti ri vonaka swi fanerile ku ya **ngghena** etshukeni laha ri tshamaka kona ni ku tisivela eka makhombo.

Hi nga tlhela hi boxa leswaku maengeteri ma nkarhi ma kona ku engetela tinhlamuselo ta nkarhi lowu michumu yi humelelaka hawona kambe a hi laha timhaka ti tshikileriwaka kona ngopfu.

Riendli **-nghena** ri tlhela ri swi kota ku cinca nandzelelano wa swilandzelandzhaku swa maengeteri ma vundhawu ni maengeteri ya mukhuva tanihi eka swivulwa swa 189.(a-e) ni swivulwa swa 190.(a-e) hi ndlela leyi landzelaka:

190.(a) Kokwana u nghena **nimadyambu exiyindlwanini**.

(b) Machayina ma nghena **nkarhi wo tala eZimbabwe**.

(c) Bazi ri nghena **hi awara ya n'we egarajini**.

(d) Nyoka yi nghena **nivusiku ebakwini**.

(e) Risokoti ri nghena **ka ha ri nkarhi etshukeni**.

Eka swivulwa swa 190.(a-e) timhaka ti tshikileriwa eka maengeteri ma nkarhi, hikuva hi wona ma nga kusuhi ni riendli. Eka xivulwa xa 190.(a) xilandzelandzhaku xa **nimadyambu** hi xona xi tshikileriwaka, hikuva hi xona lexi kombisaka nkarhi lowu kokwana a **nghenaka** hawona exiyindlwanini xa yena laha a etlelaka kona; eka xivulwa xa (b) ku tshikileriwa xilandzelandzhaku xa **nkarhi wo tala**, eka xivulwa xa (c) xilandzelandzhaku lexi tshikileriwaka i **hi awara ya n'we**, eka xivulwa xa (d) xilandzelandzhaku lexi tshikileriwaka i **nivusiku**, kasi eka (e) ku tshikileriwa xilandzelandzhaku xa **ka ha ri nkarhi**. Swilandzelandzhaku swa ndhawu, ku nga leswi landzaka swilandzelandzhaku swa nkarhi, swo tanihi **exiyindlwanini, eZimbabwe, egarajini, ebakwini na etshukeni** swo va kona ku engetela tinhlamuselo ta mpakaniso, hikuva riendli **-nghena** i riendli leri nga na nhlamuselo leyi kongomisaka eka tlhelo. Loko riengeteri ra vundhawu ri nga ri kona xivulwa xi ta va xi nga vulavuri, hikuva riengeteri ra vundhawu ra boha eka swivulwa swa muxaka lowu.

4.3.3.1.1.1.4 Laha ri tirhaka ni swilandzelandzhaku swa maengeteri ma mukhuva

191.(a). Kokwana u nghena **khwatsi**.

(b) Machayina ma nghena **kantsongokantsongo**.

(c) Bazi ri nghena **hi ku nonoka**.

(d) Nyoka yi nghena **ngopfu**.

(e) Risokoti ri nghena **swinene**.

Riendli **-nghena** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma mukhuva mo tanihi **khwatsi** eka xivulwa xa 191.(a); **kantsongokantsongo** eka xivulwa xa (b); **hi ku nonoka** eka xivulwa xa (c); **ngopfu** eka xivulwa xa (d) na **swinene** eka xivulwa xa (e).

Riendli **-nghena** ri tlhela ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 191.(a) **khwatsi** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va kokwana a **nghena** hi ku nonoka. Eka xivulwa xa (b) **kantsongokantsongo** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va Machayina ma **-nghena** eka ndhawu yo karhi hi vukheta. Eka xivulwa xa (c) **hi ku nonoka** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va bazi ri endla leswi riendli ri vulaka swona hakantsongokantsongo. Eka xivulwa xa (d) **ngopfu** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va nyoka yi **-nghena** ko karhi mikarhi yo tala. Eka xivulwa xa (e) **swinene** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va risokoti ri endla leswi riendli ri vulaka swona ku tlula mpimo.

192.(a) Kokwana u/wa nghena **khwatsi swinene**.

(b) Machayina ma nghena **kantsongokantsongo ngopfu**.

(c) Bazi ri/ra nghena **hi ku nonoka swinene**.

(d) Nyoka yi/ya nghena **hi ku nonoka ngopfu**.

(e) Risokoti ri/ra nghena **swinene ngopfu**.

Riendli **-nghena** ri tirha kahle ni naengeteri ma mukhuva ma karhi ma landzelelana tanihi **khwatsi** leri nga riengeteri leri tshikilelaka mhaka ya ku va kokwana a suka ehandle a ya nghena eka ndhawu yo karhi hi vukheta, kasi **khwatsi** i riengeteri ra mukhuva ra vumbirhi leri engetelaka mhaka ya ku va endlelo ra kokwana ri ri endlelo ra kahle eka xivulwa xa 192.(a); **kantsongokantsongo** i riengeteri ra mukhuva wa ku va Machayina ma endla leswi riendli ri vulaka swona va nga ri na ku vilela, kasi **ngopfu** i riengeteri ra mukhuva ra vumbirhi leri engetelaka mhaka ya ku va vanhu lava va **nghena** eka ndhawu yoleyo hi mikarhi yo tala eka xivulwa xa (b); **hi ku nonoka** i riengeteri leri kongomisa eka ku va ku nga ri na ku vilela loko bazi ri endla leswi riendli ri vulaka swona, kasi **swinene** ri engetela mhaka ya ku va endlelo ra ku nonoka ri ri endlelo ra kahle eka xivulwa xa (c); **hi ku nonoka** i riengeteri leri humelerisaka mhaka ya ku va nyoka yi endla leswi riendli ri vulaka swona hakantsongokantsongo hi vukheta ku xiya loko ku nga ri na leswo biha endzeni, kasi **ngopfu** i riengeteri leri kongomisa eka mhaka ya ku va nyoka yi endla maendlelo

lama mikarhi hinkwayo eka xivulwa xa (d); **swinene ngopfu** i riengeteri ra mukhuva leri humelerisaka mhaka ya ku va risokoti ri endla leswi riendli ri vulaka swona hi vukheta leswaku ri nga kavanyeti vusokoti byin'wana tanihi switsotswana leswintsongo eka xivulwa xa (e).

4.3.3.1.1.1.1.5 Laha ri tirhaka ni swilandzelandzhaku swa maengeteri ma vundhawu ni maengeteri a mukhuva

192.(a) Kokwana u nghena **exiyindlwanini khwatsi**.

(b) Machayina ya nghena **eZimbabwe kantsongokantsongo**.

(c) Bazi ri nghena **egarajini hi ku nonoka**.

(d) Nyoka yi nghena **ebakwini ngopfu**.

(e) Risokoti ri nghena **etshukeni swinene**.

Riendli **-nghena** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma vundhawu ni maengeteri ma mukhuva mo tanihi **exiyindlwanini** leri nga riengeteri ra ndhawu laha kokwana a kumekaka a **nghena** kona na **khwatsi** leri nga riengeteri ra maendlelo eka xivulwa xa 192.(a); **eZimbabwe** i riengeteri ra ndhawu ya tiko na **kantsongokantsongo** leri nga riengeteri ra maendlelo eka xivulwa xa (b); **egarajini** i riengeteri ra ndhawu na **hi ku nonoka** leri nga riengeteri ra maendlelo eka xivulwa xa (c); **ebakwini** i riengeteri ra ndhawu na **ngopfu** leri nga riengeteri ra maendlelo eka xivulwa xa (d) na **etshukeni** i riengeteri ra ndhawu na **swinene** leri nga riengeteri ra maendlelo eka xivulwa xa (e).

Riendli **-nghena** ri tlhela ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 192.(a) **exiyindlwanini** yi averiwa nhlamuselo ya ndhawu laha kokwana a enghenaka kona, kasi **khwatsi** yi averiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku endla hi vurhonwana., hikwalaho ka ku va kokwana a dyuharile a nga ha koti ku gingirika hi ku hatlisa. Eka xivulwa xa (b) **eZimbabwe** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, hikuva hi laha Machayina ma kongomeke kona, kasi **kantsongokantsongo** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va Machayina ma ya **nghena** etikweni ra Zimbambe hi vukheta loko va endla swa tibindzu va hetisela va kuma vutshamo kona ni ku teka xiphemu lexikulu xa vanhu va tiko ra Zimbabwe va nga swi lemuki. Eka xivulwa xa (c) **egarajini** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, hikuva hi laha bazi ri tshamaka kona, kasi **hi ku nonoka** yi nyikiwa nhlamuselo ya

mukhuva wa ku va bazi ri ya **nghena** egaragini kantsongokantsongo leswaku ri nga endli nghozi loko ri ya bela eka khumbi, hikuva nyangwa wa kona i wuntsongo. Eka xivulwa xa (d) **ebakwini** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, kasi **ngopfu** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va xiendleko lexi xi humelela mikarhi yo tala, hikuva hi laha nyoka yi tumbelaka kona mikarhi yo tala. Eka xivulwa xa (e) **etshukeni** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, kasi **swinene** yi nyikiwa nhlamuselo ya ku va leswi riendli ri vulaka swona swi humelela mikarhi na mikarhi, hikuva hi laha risokoti ri tshamaka kona.

Riendli **-nghena** ri pfumela ku cinca nandzelelano wa swilandzelandzhaku swa maengeteri ya mukhuva ni maengeteri ya vundhawu ku humelerisa tinhlamuselo leti hambaneke tanihi eka swivulwa swa 192.(a-e) na swivulwa swa 193.(a-e) laha hansi.

193.(a) Kokwana u nghena **khwatsi exiyindwanini**.

- (b) Machina ya nghena **kantsongokantsongo eZimbabwe**.
- (c) Muendzi u nghena **hi ku hatlisa ebazini**.
- (d) Nyoka yi nghena **ngopfu ebakwini**.
- (e) Risokoti ri nghena **swinene etshukeni**.

Riendli **-nghena** ri pfumela nakambe ku cinca nandzelelano wa maengeteri ku humelerisa tinhlamuselo to hambanahambana tanihi le ka swivulwa swa 193.(a-e), maengeteri ma mukhuva hi wona ma nga kusuhi ni riendli ku vula leswaku hi laha timhaka ti tshikileriwaka kona tanihi **khwatsi** eka xivulwa xa 193.(a); **kantsongokantsongo** eka xivulwa xa (b); **hi ku hatlisa** eka xivulwa xa (c); **ngopfu** eka xivulwa xa (d) na **swinene** eka xivulwa xa (e). Maengeteri ma vundhawu ma engetela nhlamuselo ya mpakaniso, hikuva loko ma nga ri kona xivulwa a xi twali tanihi **exiyindlwani, eZimbabwe, ebazini, ebakwini na etshukeni**. Hambiswiritano timhaka ti tshikilerwa eka maengeteri ma mukhuva lama nga kusuhi na riendli.

4.3.3.1.1.1.1.6 Lama ku fambaka nchumu hinkwawo

194.(a) **Timbeva** ti nghena ekheleni.

- (b) **Machayina** ma nghena eZimbabwe.
- (c) **Bazi** ri nghena egarajini.

(d) **Nyoka** yi nghena ebakwini.

(e) **Xinyenyana** xi nghena exisakeni.

Eka swikombiso leswi nga laha henhla, hi vona michumu leyi ku fambaka nchumu hinkwawo lowu tirhaka na riendli -**ngghena**. Michumu leyi yi katsa tinhlokomhaka leti nga dzwihatiwa laha henhla, ku nga swilo swo tanihi **timbeva** eka xivulwa xa 194.(a); **Machayina** eka xivulwa xa (b); **bazi** eka xivulwa xa (c); **nyoka** eka xivulwa xa (d); na **xinyenyana** eka xivulwa xa (e). Loko hi xiya eka swikombiso leswi hi lemuka leswaku swilo leswi ku fambaka nchumu hinkwawo leswi tirhaka na riendli -**ngghena** swi katsa michumu leyi hanyaka yo tanihi **timbeva**, **Machayina**, **nyoka** na **xinyanyana** eka swivulwa swa (a, b, d na e) ni nchumu wo ka wu nga hanyi wo tanihi **bazi** eka xivulwa xa (c).

4.3.3.1.1.1.1.6.1 **Lama ku fambaka xirho xa nchumu wo karhi ntsena**

-Eka xiphemu lexi ku hava maendli lama nga na nhlamuselo ya mpakaniso lama kumekaka kona.

4.3.3.1.1.1.1.6.2 **Lama ku fambaka nchumu hi ndlela yin'we**

-Eka xiphemu lexi ku hava maendli lama nga na nhlamuselo ya mpakaniso lama kumekaka kona.

4.3.3.1.1.1.1.6.3 **Lama ku fambaka nchumu muhulahula**

-Eka xiphemu lexi ku hava maendli lama nga na nhlamuselo ya mpakaniso lama kumekaka kona.

4.3.4.1 **Riendli -kongoma**

4.3.4.1.1 **Nhlamuselo ya riendli - kongoma**

Riendli -**kongoma** ri vula ku ya ethelweni ro karhi (Marhanele na Bila, 2016)

4.3.4.1.1.1 **Matirhelo ya riendli - kongoma eswivulweni**

4.3.4.1.1.1.1 **Laha ri tihaka ni tiagumente ta tinhlokomhaka**

195.(a) **Muvabyi** u kongoma **exibedhlele**.

- (b) **Mudyondzi** u kongoma **exikolweni**.
- (c) **Kokwana** u kongoma **exiyindlwanini**.
- (d) **Xitimela** xi kongoma **exiticini**.
- (e) **Movha** wu kongoma **egarajini**.

Riendli **-kongoma** i riendli ro pfumala xiendliwa leri kongomisaka eka ndhawu yo karhi. Riendli leri ri pfumela ku tirha ni tinhlokomhaka leti nga vanhu to tanihi **muvabyi** eka xivulwa xa 195.(a); **mudyondzi** eka xivulwa xa (b); **kokwana** eka xivulwa xa (c); **xitimela** eka xivulwa xa (d) na **movha** eka xivulwa xa (e). Riendli **-kongoma** i riendli leri nga na nhlamuselo ya mpakaniso kumbe ya tlhelo endzeni ka rona, naswona a ri swi koti ku yima ri ri roxe ku nga ri na xihetisi xa vundhawu tanihi **exibedhlele** eka xivulwa xa 195.(a); **exikolweni** eka xivulwa xa (b); **exiyindlwanini** eka xivulwa xa (c); **exiticini** eka xivulwa xa (d) na **egarajini** eka xivulwa xa (e).

Hi nga vula leswaku riendli **-kongoma** ri tirha ni tinhlokomhaka leti nga michumu leyi hanyaka hambi ku ri swimakiwa leswi lawulaka hi munhu tanihi le ka swivulwa swa (d) na (e). Ku yisa emahlweni, michumu leyi yi boheka ku tirhisa ndlela yo karhi ku humelerisa nhlamuselo ya riendli **-kongoma**. Hi nga tlhela hi boxa leswaku hambiloko ndlela yi jikajika hi matlhelo yo hambanahambana kambe nchumu wu ta va wu kongomise eka mpakaniso.

Riendli **-kongoma** ri tlhela ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 195.(a) **muvabyi** yi nyikiwa nhlamuselo ya muendli, hikuva hi yena a endlaka leswi riendli ri vulaka swona, kasi **exibedhlele** yi averiwa nhlamuselo ya tlhelo, hikuva hi laha **muvabyi** a kongomeke kona ku ya tshunguriwa. Eka xivulwa xa (b) **mudyondzi** yi nyikiwa nhlamuselo ya muendli, hikuva hi yena a endlaka leswi riendli ri vulaka swona, kasi **exikolweni** yi nyikiwa nhlamuselo ya tlhelo, hikuva hi laha **mudyondzi** a kongomeke kona. Eka xivulwa xa (c) **kokwana** yi nyikiwa nhlamuselo ya muendli, kasi **exiyindlwanini** yi nyikiwa nhlamuselo ya tlhelo. Eka xivulwa xa (d) **xitimela** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya nkongomelo, hikuva a hi nchumu lowu hanyaka i xifambo lexi lawulaka hi munhu, kasi **exiticini** yi nyikiwa nhlamuselo ya tlhelo, hikuva hi laha **xitimela** xi kongomeke kona. Eka xivulwa xa (e) **movha** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkongomelo, hikuva yi lawuriwa kunene hi munhu, kasi **egarajini** yi nyikiwa nhlamuselo ya tlhelo, hikuva hi laha **movha** wu kongomeke kona.

4.3.4.1.1.1.2 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa nkarhi

196.(a) Muvabyi u kongoma **ka ha ri nkarhi**.

- (b) Mudyondzi u kongoma **nimixo**.
- (c) Kokwana u kongoma **nimadyambu**.
- (d) Xitimela xi kongoma **hi awara ya n'we**.
- (e) Movha wu kongoma **nkari wo tala**.

Riendli **-kongoma** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma nkarhi eswivulweni mo tanihi **ka ha ri nkarhi** eka xivulwa xa 196.(a); **nimixo** eka xivulwa xa (b); **nimadyambu** eka xivulwa xa (c); **hi awara ya n'we** eka xivulwa xa (d) na **nkari wo tala** eka xivulwa xa (e).

Riendli **-kongoma** ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona eswivulweni hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 196.(a) **ka ha ri nkarhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi wa ku va muvabyi a endla leswi riendli ri vulaka swona nkarhi wu nga si hela. Eka xivulwa xa (b) **nimixo** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi wa ku va mudyondzi a endla leswi riendli ri vulaka swona loko dyambu ra ha ku huma. Eka xivulwa xa (c) **nimadyambu** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi wa loko dyambu ri rhenga laha kokwana a kongomaka ko karhi. Eka xivulwa xa (d) **hi awara ya n'we** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi wa ku va xitimelela xi kongomile ko karhi. Eka xivulwa xa (e) **nkari wo tala** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi lowu nga riki na mpimo laha movha wu kumekaka wu kongomile ko karhi.

4.3.4.1.1.1.3 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa maengeteri ma vundhawu na maengeteri ma nkarhi

197.(a) Muvabyi u kongoma **exibedhlele ka ha ri nkarhi**.

- (b) Mudyondzi u kongoma **exikolweni nimixo**.
- (c) Kokwana u kongoma **exiyindlwanini nimadyambu**.
- (d) Xitimela xi kongoma **exiticini hi awara ya n'we**.
- (e) Movha wu kongoma **egarajini nkarhi wo tala**.

Riendli **-kongoma** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma vundhawu na maengeteri ma nkarhi yo tanihi **exibedhlele** leri nga riengeteri ra ndhawu na **ka ha ri nkarhi** leri nga

riengeteri ra nkarhi eka xivulwa xa 197.(a); **exikolweni** i riengeteri ra ndhawu na **nimixo** leri nga riengeteri ra nkarhi eka xivulwa xa (b); **exiyindlwanini** i riengeteri ra ndhawu na **nimadyambu** leri nga riengeteri ra nkarhi eka xivulwa xa (c); **exiticini** i riengeteri ra ndhawu na **hi awara ya n'we** leri nga riengeteri ra nkarhi eka xivulwa xa (d) na **egarajini** i riengeteri ra ndhawu na **nkharhi wo tala** leri nga riengeteri ra nkarhi eka xivulwa xa (e).

Riendli **-kongoma** ri tlhela ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 197.(a) **exibedhlele** yi nyikiwa nhlamuselo ya tlhelo, hikuva hi laha muvabyi a kongomeke kona, kasi **ka ha ri nkarhi** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya nkarhi wa xindzhakunyana vuvabyi byi nga si nyanya. Eka xivulwa xa (b) **exikolweni** yi nyikiwa nhlamuselo ya tlhelo, hikuva hi laha mudyondzi a kongomeke kona, kasi **nimixo** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi, hikuva exikolweni tidyondzo ti sungula loko ri xile. Eka xivulwa xa (c) **exiyindlwanini** yi nyikiwa nhlamuselo ya tlhelo, hikuva hi laha kokwana a kongomeke kona, kasi **nimadyambu** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi, hikuva kokwana u etlela exiyindlwanini nakona loko ri perile kokwana u boheka ku **kongoma** kona. Eka xivulwa xa (d) **exiticini** yi nyikiwa nhlamuselo ya tlhelo, hikuva hi laha xitimela xi kongomeke kona, kasi **hi awara ya n'we** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi, hikuva mikarhi yin'wana xitimela xi ta va xi ri ku fambeni kambe loko awara ya n'we yi ya fika, xitimela xi ta va xi kongomile exitichini, kahlekahle awara ya n'we hi yona awara ya mfikelelo exitichini. Eka xivulwa xa (e) **egarajini** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, kasi **nkharhi wo tala** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya nkarhi, hikuva yi kombisa mhaka ya ku va movha wu endla leswi riendli ri vulaka swona nkarhi wun'wana na wun'wana lowu nga riki na mpimo.

Ku yisa emahlweni, riendli **-kongoma** ri pfumela ku cinca nadzelelano tanihi le ka swivulwa swa 197.(a-e) na swivulwa swa 198.(a-e) hi ndlela leyi landzelaka:

198.(a) Muvabyi u kongoma **ka ha ri nkarhi exibedhlele**.

(b) Mudyondzi u kongoma **nimixo exikolweni**.

(c) Kokwana u kongoma **nimadyambu exiyindlwanini**.

(d) Xitimela xi kongoma **hi awara ya n'we exiticini**.

(e) Movha wu kongoma **nkharhi wo tala egarajini**.

Riendli **-kongoma** ri pfumela ku cinca nandzelelano ku humelerisa ntshikilelo eka maengeteri ma nkarhi mo tanihi **ka ha ri nkarhi** eka xivulwa xa 198.(a); **nimixo** eka xivulwa xa (b); **nimadyambu**, eka xivulwa xa (c); **hi awara ya n’we**, eka xivulwa xa (d) na **nkharhi wo tala** eka swivulwa xa (e). Maengeteri ma vundhawu ma kona ku humelerisa tinhlamuselo ta mpakaniso to tanihi **exibedhlele**, **exikolweni**, **exiyindlwani**, **exiticini** na **egarajini** leswaku swivulwa swi vulavula. Loko maengeteri ma vundhawu ma nga ri kona swivulwa a swi twali. Leswi swi seketela hi Marivate ni vatsarikuloni (1990:21) loko a ku: “without a complement a predicate is incomplete.” Mpaluxo lowu wu tshikilela mhaka ya leswaku ntirho wa xihetisi i ku humelerisa vundhawu eka xivulwa leswaku xivulwa xi twala kahle.

4.3.4.1.1.1.4 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa mukhuva

199.(a) Muvabyi u kongoma **kantsongokantsongo**.

(b) Mudyondzi u kongoma **hi ku hatlisa**.

(c) Kokwana u kongoma **khwatsi**.

(d) Xitimela xi kongoma **hi vukheta**.

(e) Movha wu kongoma **hi ku nonoka**.

Riendli **-kongoma** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma mukhuva mo tanihi **kantsongokantsongo** eka xivulwa xa 199.(a); **hi ku hatlisa** eka xivulwa xa (b); **khwatsi** eka xivulwa xa (c); **hi vukheta** eka xivulwa xa (d) na **hi ku nonoka** eka xivulwa xa (e).

Riendli **-kongoma** ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 199.(a) **kantsongokantsongo** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku endla hi ku nonoka tanihi munhu wo ka a nga tiyangi, hikwalaho ka mavabyi. Eka xivulwa xa (b) **hi ku hatlisa** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku endla hi xihatla, hikuva mudyondzi wa tirha hi nkarhi, naswona u fanela ku va a nga hlweli. Eka xivulwa xa (c) **khwatsi** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va kokwana a endla leswi riendli ri vulaka swona kahle. Eka xivulwa va (d) **hi vukheta** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va xitimela xi kongoma exiticini hi ku nonoka loko xi ya yima kona. Eka xivulwa xa (e) **hi ku nonoka** yi nyikiwa nhlamuselo ya

mukhuva wa ku va movha wu endla leswi riendli ri vulaka swona hakantsongokantsongo.

200.(a) Muvabyi u kongoma **kantsongokantsongo swinene**.

(b) Mudyondzi u kongoma **hi ku hatlisa ngopfu**.

(c) Kokwana u kongoma **khwatsi kantsongokantsongo**.

(d) Xitimela xi kongoma **hi vukheta swinene**.

(e) Movha wu kongoma **hi ku nonoka ngopfu**.

Loko maengeteri ma mukhuva ma landzelelana eka swivulwa, riengeteri ra vumbirhi ri engetela nhlamuselo eka riengeteri ro sungula leri nga kusuhi ni riendli. Riendli - **kongoma** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma mukhuva mo tanihi **kantsongokantsongo** eka xivulwa xa 200.(a) leri nga riengeteri leri tshikilelaka mhaka ya ku va ku nga ri na mpfhuka lowu vonakaka, hikwalaho ka ku va muvabyi a nga tiyangi, kasi **swinene** ri humelerisa mhaka ya ku va muvabyi a nonoka ku tlula mpimo, hikwalaho ka ku va a nga tiyangi; **hi ku hatlisa** eka xivulwa xa (b) i riengeteri leri tshikilelaka mhaka ya ku va ku nga ri na ku tlhelela endzhaku loko mudyondzi a endla leswi riendli ri vulaka swona, kasi **ngopfu** ri engetela mhaka ya ku va mudyondzi a endla hi ku hatlisa mikarhi yo tala; **khwatsi** eka xivulwa xa (c) i riengeteri leri tshikilelaka mhaka ya ku va kokwana a endla leswi riendli ri vulaka swona hi ndlela leyinene, kasi **kantsongokantsongo** ri engetela mhaka ya ku va kokwana a endla hi ku nonoka; **hi vukheta** eka xivulwa xa (d) i riengeteri ra mukhuva leri humelerisaka mhaka ya ku va xitimela xi fambisiwa hi vuswikoti leswaku xi nga endli nghozi, kasi **swinene** i riengeteri leri engetelaka mhaka ya ku va ku ri maendlelo ya kahle; **hi ku nonoka** eka xivulwa xa (e) i riengeteri ra mukhuva leri humelerisa mhaka ya ku va movha wu famba hakantsongokantsongo, kasi **ngopfu** ri engetela mhaka ya ku va movha wu nonoka ku tlula mpimo.

4.3.4.1.1.1.5 **Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilanzelandzhaku swa vundhawu na maengeteri ma mukhuva**

201.(a) Muvabyi u kongoma **exibedhlele kantsongokantsongo**.

(b) Mudyondzi u kongoma **exikolweni hi ku hatlisa**.

(c) Kokwana u kongoma **exiyindlwanini khwatsi**.

(d) Xitimela xi kongoma **exiticini hi vukheta**.

(e) Movha wu kongoma **egarajini hi ku nonoka**.

Riendli -**kongoma** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma vundhawu ni maengeteri ma mukhuva mo tanihi **exibedhlele** eka xivulwa xa 201.(a) leri nga riengeteri ra ndhawu na **kantsongokantsongo** leri nga riengeteri ra maendlelo; **exikolweni** eka xivulwa xa (b) i riengeteri ra ndhawu na **hi ku hatlisa** leri nga riengeteri ra maendlelo; **exiyindlwani** eka xivulwa xa (c) i riengeteri ra ndhawu na **khwatsi** leri nga riengeteri ra mukhuva; **exiticini** eka xivulwa xa (d) i riengeteri ra ndhawu na **hi vukheta** leri nga riengeteri ra maendlelo mo karhi; **egarajini** eka xivulwa xa (e) i riengeteri ra ndhawu na **hi ku nonoka** leri nga riengeteri ra maendlelo.

Riendli -**kongoma** ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona eswivulweni hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 201.(a) **exibedhlele** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya tlhelo, hikuva hi laha muvabyi a kongomeke kona ku ya tshunguriwa, kasi **kantsongokantsongo** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va muvabyi a endla leswi riendli ri vulaka swona hi ku nonoka tanihi munhu wok a a nga tiyangi. Eka xivulwa xa (b) **exikolweni** yi nyikiwa nhlamuselo ya tlhelo, hikuva hi laha mudyondzi a kongomeke kona, kasi **hi ku hatlisa** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va mudyondzi a tsutsuma a ya exikolweni hi nkarhi. Eka xivulwa xa (c) **exiyindlwani** yi nyikiwa nhlamuselo ya tlhelo hikuva hi laha kokwani a kongomeke kona, hikuva hi laha a tshamaka kona, kasi **khwatsi** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku endla leswi riendli ri vulaka swona hi ku nonoka. Eka xivulwa xa (d) **exiticini** yi nyikiwa nhlamuselo ya tlhelo, hikuva hi laha xitimela xi kongomeke kona laha xi yimaka kona loko vanhu va chika, kasi hi vukheta yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku endla hi ku nonoka. Eka xivulwa xa (e) **egarajini** yi nyikiwa nhlamuselo ya tlhelo, hikuva hi laha movha wu kongomeke kona, kasi **hi ku nonoka** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku endla leswi riendli ri vulaka swona hakantsongokantsongo.

Riendli -**kongoma** ri pfumela ku cinca nadzelelano wa maengeteri eswivulweni tanihi eka swivulwa swa 201.(a-e) laha henhla na swivulwa swa 202.(a-e) laha hansi:

202.(a) Muvabyi u kongoma **kantsongokantsongo exibedhlele**.

(b) Mudyondzi u kongoma **hi ku hatlisa exikolweni**.

(c) Kokwana u kongoma **khwatsi exiyindlwanini**.

(d) Xitimela xi kongoma **hi vukheta exiticini**.

(e) Movha wu kongoma **hi ku nonoka egarajini**.

Eka swivulwa swa 202.(a-e) laha henhla timhaka ti tshikileriwa eka maengeteri ma mukhuva mo tanihi **kantsongokantsongo** eka xivulwa xa 202.(a); **hi ku hatlisa** eka xivulwa xa (b); **khwatsi** eka xivulwa xa (c); **hi vukheta** eka xivulwa xa (d) na **hi ku nonoka** eka xivulwa xa (e). Maengeteri ma vundhawu mo tanihi **exibedhlele, exikolweni, exiyindlwanini, exiticini, na egarajini** ma tirha ku engetela tinhlamuselo hi tlhelo ra laha timhaka ti humelelaka kona ntsena.

4.3.4.1.1.1.1.6 Lama ku fambaka nchumu hinkwawo

203.(a) **Dokodela** u kongoma **exibedhlele**.

(b) **Mufundhisi** u kongoma **ekerekeni**.

(c) **Kondlo** ri kongoma **edulwini**.

(d) **Xitimela** xi kongoma **exiticini**.

(e) **Movha** wu kongoma **egarajini**.

Hilaha swi vonakaka hakona eka swikombiso leswi nga laha henhla, michumu leyi ku fambaka nchumu hinkwawo lowu tirhaka na riendli **-kongoma** yi katsa tinhlokomhaka leti nga dzwihatiwa laha henhla, ku nga michumu yo tanihi **dokodela** eka xivulwa xa 203.(a); **mufundhisi** eka xivulwa xa (b) **kondlo** eka xivulwa xa (c); **xitimela** eka xivulwa xa (d); na **movha** eka xivulwa xa (e). Loko hi xiya eka swikombiso leswi hi kuma leswaku swilo leswi ku fambaka nchumu hinkwawo leswi tirhaka na riendli **-kongoma** swi katsa michumu leyi hanyaka tanihi **dokodela, mufundhisi** ni **kondlo** eka swivulwa swa (a, b na c) ni michumu yo ka yi nga hanyi yo tanihi **xitimela** na **movha** eka swivulwa swa (d na e) ku nga michumu leyi lawulaka hi munhu.

4.3.4.1.1.1.1.6.1 Lama ku fambaka xirho xa nchumu wo karhi ntsena

-Eka xiphemu lexi ku hava maendli lama nga na nhlamuselo ya mpakaniso lama kumekaka kona.

4.3.4.1.1.1.6.2 **Lama ku fambaka nchumu hi ndlela yin'we**

-Eka xiphemu lexi ku hava maendli lama nga na nhlamuselo ya mpakaniso lama kumekaka kona.

4.3.4.1.1.1.6.3 **Lama ku fambaka nchumu muhulahula**

-Eka xiphemu lexi ku hava maendli lama nga na nhlamuselo ya mpakaniso lama kumekaka kona.

4.3.5.1 **Riendli -ta**

4.3.5.1.1 **Nhlamuselo ya riendli -ta**

Ku **-ta** swi vula ku va nchumu wu ya / fika endhawini yo karhi laha muvulavuri a nga eka yona.

4.3.5.1.1.1 **Matirhelo ya riendli -ta eswivulweni**

4.3.5.1.1.1.1 **Laha ri tirhaka ni tiagumente ta tinhlokomhaka**

204.(a) **Mufana** u ta **ekaya**.

(b) **Mudyondzisi** u ta **etlilasini**.

(c) **N'wingi** u ta **evukatini**.

(d) **Homu** yi ta **etshangeni**.

(e) **Mukamberi** u ta **exikolweni**.

Riendli **-ta** i riendli ro pfumala xiendliwa leri nga swi kotiki ku yima ri ri roxe ku nga ri na xihetisi xa vundhawu leswaku xivulwa xi vulavula. Riendli **-ta** ri kongomisa eka tlhelo ra mpakaniso laha ku nga na xivulavuri. Nakambe ri pfumela ku tirha ni tinhlokomhaka leti nga michumu leyi hanyaka tanihi, **mufana** eka xivulwa xa 204.(a); **mudyondzisi** eka xivulwa xa (b); **n'wingi** eka xivulwa xa (c); **homu** eka xivulwa xa (d) **mukamberi** eka xivulwa xa (e). Riendli **-ta** ri yima ni swihetisi swo tanihi **ekaya** eka xivulwa xa (a); **etlilasini** eka xivulwa xa (b); **evukatini** eka xivulwa xa (c); **etshangeni** eka xivulwa xa (d) na **exikolweni** eka xivulwa xa (e).

Riendli **-ta** ri tlhela ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 204.(a) **mufana** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya muendli, hikuva hi yena a endlaka leswi vuriwaka hi riendli, kasi **ekaya** yi nyikiwa nhlamuselo ya tlhelo, hikuva hi laha mufana a kongomeke kona. Eka xivulwa xa (b) **mudyondzisi** yi nyikiwa nhlamuselo ya muendli, hikuva leswi endlwaka hi riendli swi khumba yena, kasi **etililasini** yi nyikiwa nhlamuselo ya tlhelo, hikuva hi laha mudyondzisi a kongomeke kona. Eka xivulwa xa (c) **n'wingi** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya muendli, hikuva hi yena a nga le ku teni, naswona yi tshamile endhawini ya nhlokomhaka, kasi **evukatini** yi nyikiwa nhlamuselo ya tlhelo, hikuva hi laha n'wingi a yaka kona. Eka xivulwa xa (d) **homu** yi nyikiwa nhlamuselo ya muendli, kasi **etshangeni** yi nyikiwa nhlamuselo ya tlhelo. Eka xivulwa xa (e) **mukamberi** yi nyikiwa nhlamuselo ya muendli, hikuva hi yena a endlaka leswi vuriwaka hi riendli, kasi **exikolweni** yi nyikiwa nhlamuselo ya tlhelo, hikuva hi laha mukamberi a kongomeke kona.

4.3.5.1.1.1.1.2 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa nkarhi

205.(a) Mufana u ta **hi matakuxa**.

(b) Mudyondzisi u ta **nimixo**.

(c) N'wingi u ta **nimadyambu**.

(d) Homu yi ta **ka ha ri nkarhi**.

(e) Mukamberi u ta **nkari wo tala**.

Riendli **-ta** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma nkarhi mo tanihi **hi matakuxa** eka xivulwa xa 205.(a); **nimixo** eka xivulwa xa (b); **nimadyambu** eka xivulwa xa (c); **ka ha ri nkarhi** eka xivulwa xa (d) na **nkari wo tala** eka xivulwa xa (e).

Riendli **-ta** ri tlhela ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 205.(a) **hi matakuxa** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi wa mahlambandlopfu dyambu ri nga si huma laha vafana vu humaka eswipotweni va ya ekaya. Eka xivulwa xa (b) **nimixo** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi wa loko dyambu ri xile laha mudyondzisi a yaka entirhweni dyambu ri nga si tlhava ngopfu. Eka xivulwa xa (c) **nimadyambu** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi wa loko ri perile ni migingiriko ya siku yi yimile laha n'wingi a yaka evukatini a ya amukeriwa hi vinyi va muti ntsena. Eka xivulwa xa (d) **ka ha ri nkarhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi wa loko

ka ha ri na ku vonakala laha tihomu ti **taka** etshangeni laha ti etlelaka kona. Eka xivulwa xa (e) **nkarhi wo tala** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi lowu nga riki na mpimo laha mukamberi a **taka** exikolweni entirhweni wa yena.

Hi nga vula leswaku, riendli **-ta** ri tirhisiwa hi muvulavuri loyi a nga laha leswi riendli ri vulaka swona ri kongomiseke kona.

4.3.5.1.1.1.1.3 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilanzelandzhaku swa maengeteri ma vundhawu ni maengeteri ma nkarhi

206.(a) Mufana u ta **ekaya** hi matakuxa.

(b) Mudyondzisi u ta **etlilasini** nimixo.

(c) N'wingi u ta **evukatini** nimadyambu.

(d) Tihomu ti ta **etshangeni** ka ha ri nkarhi.

(e) Mukamberi u ta **exikolweni** nkarhi wo tala.

Riendli **-ta** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma vundhawu ni maengeteri ma nkarhi eswivulweni mo tanihi **ekaya** eka xivulwa xa 206.(a) leri nga riengeteri ra ndhawu na **hi matakuxa** leri nga riengeteri ra nkarhi; **etlilasini** eka xivulwa xa (b) i riengeteri ra ndhawu na **nimixo** leri nga riengeteri ra nkarhi; **evukatini** i riengeteri ra ndhawu na **nimadyambu** leri nga riengeteri ra nkarhi; **evukatini** eka xivulwa xa (c) i riengeteri ra ndhawu na **nimadyambu** leri nga riengeteri ra nkarhi; **etshangeni** eka xivulwa xa (d) i riengeteri ra ndhawu na **ka ha ri nkarhi** eka xivulwa xa (e) leri nga riengeteri ra nkarhi na **exikolweni** leri nga riengeteri ra ndhawu na **nkarhi wo tala** leri nga riengeteri ra nkarhi.

Riendli **-ta** ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 206.(a) **ekaya** yi nyikiwa nhlamuselo ya tlhelo, hikuva hi laha mufana a kongomeke kona, kasi **hi matakuxa** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi wa mahlambandlopfu. Eka xivulwa xa (b) **etlilasini** yi nyikiwa nhlamuselo ya tlhelo, hikuva hi laha mudyondzisi a kongomeke kona laha ku nga na xivulavuri, kasi **nimixo** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi wa mpundzu. Eka xivulwa xa (c) **evukatini** yi nyikiwa nhlamuselo ya tlhelo, hikuva hi laha n'wingi a kongomeke kona, kasi **nimadyambu**, yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi wa loko ri perile. Eka xivulwa xa (d) **etshangeni** yi nyikiwa nhlamuselo ya tlhelo, hikuva i ndhawu laha tihomu ti etlelaka

kona, kasi **ka ha ri nkarhi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi lowu languteriwaka hi movulavuri ku va tihomu ti fika etshangeni. Eka xivulwa xa (e) **exikolweni** yi nyikiwa nhlamuselo ya tlhelo, hikuva i ndhawu laha ku tsaleriwaka kona swikambelo laha mukamberi a endlaka leswi vuriwaka hi riendli, kasi **ncarhi wo tala** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi wa ku va mukamberi a tshama a endla leswi riendli ri vulaka swona.

Riendli **-ta** ri pfumela nakambe ku cinca nandzelelano wa swilanzelandzhaku ku humelerisa tinhlamuselo to hambanahambana tanihi le ka swivulwa swa 206.(a-e) na swilulwa swa 207.(a-e) laha hansisi.

207.(a) Mufana u ta **hi matakuxa ekaya**.

(b) Mudyondzisi u ta **nimixo etlilasini**.

(c) N'wingi u ta **nimadyambu evukatini**.

(d) Homu yi ta **ka ha ri nkarhi etshangeni**.

(e) Mukamberi u ta **ncarhi wo tala exikolweni**.

Eka swivulwa swa 207.(a-e) maengeteri ma nkarhi hi wona ma nga kusuhi ni riendli **-ta** ku nyika nhlamuselo ya nkarhi lowu leswi vuriwaka hi riendli swi humelelaka hawona tanihi **hi matakuxa** eka xivulwa xa 207.(a); **nimixo** eka xivulwa xa (b); **nimadyambu** eka xivulwa xa (c); **ka hari nkarhi** eka xivulwa xa (d) na **ncarhi wo tala** eka xivulwa xa (e). Eka maengeteri ma nkarhi hi laha ku tshikileriwaka timhaka, kasi eka maengeteri ma vundhawu yo tanihi **ekaya, etlilasini, evukatini, etshangeni** na **exikolweni** a hi kona ku tshikileriwaka timhaka ngopfu, kambe swi engetela tinhlamuselo eka swivulwa. Ku yisa emahlweni, swivulwa leswi swa vulavula hambiloko swi nga tolovekangiki eka mavulavulelo ya masiku hinkwawo.

4.3.5.1.1.1.1.4 **Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilanzelandzhaku swa mukhuva**

208.(a) Mufana u ta **hi ku hatlisa**.

(b) Mudyondzisi u ta **kahle**.

(c) N'wingi u ta **kantsongokantsongo**.

(d) Homu yi ta **swinene**.

(e) Mukamberi u ta **swintsongo**.

Riendli **-ta** ri pfumela nakambe ku tirha ni maengeteri ma mukhuva wmo tanihi **hi ku hatlisa** eka xivulwa xa 208.(a); **kahle** eka xivulwa xa (b); **kantsongokantsongo** eka xivulwa xa (c); **swinene** eka xivulwa xa (d) na **swintsongo** eka xivulwa xa (e).

Riendli **-ta** ri tlhela ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 208.(a) **hi ku hatlisa** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va vafana va nga ha dyi nkarhi, va endla leswi vuriwaka hi riendli hi xihatla leswaku va hatla va ya wisa. Eka xivulwa xa (b) **kahle** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va mudyondzisi a famba hi nkarhi a nga hlweli. Eka xivulwa xa (c) **kantsongokantsongo** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya mukhuva wa ku va n'wingi a **ta** evukatini hi ku komba xichavo ni ku xixima vingi va yena ivi a famba hi ku ti veka ehansi leswaku a kota ku amukeriwa tanihleswi a ha sungulaka ku fika emutini lowu. Eka xivulwa xa (d) **swinene** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va homu yi endla leswi riendli ri vulaka swona mikarhi hinkwayo, hikwalaho ka ku va yi toloverile. Eka xivulwa xa (e) **swintsongo** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va mukamberi a nga ti exikolweni mikarhi hinkwayo, kambe swi ya hi mikarhi ya swikambelo na loko swi fanerile. Hi nga vula leswaku maengeteri ma mukhuva ma engetela vuxokoxoko lebyi ringaneleke ku ya hi maendlekelo ya swilo.

209.(a) Mufana u ta **hi ku hatlisa ngopfu**.

(b) Mudyondzisi u ta **kahle ngopfu**.

(c) N'wingi u ta **kantsongokantsongo khwatsi**.

(d) Tihomu ti ta **swinene ngopfu**.

(e) Mukamberi u ta **swintsongo ngopfu**.

Eka swivulwa swa 209.(a-e) laha henhla, riendli **-ta** ri ti komba ku va ri pfumela ku tirha kahle loko maengeteri ma mukhuva ma landzelelana eka swivulweni tanihi **hi ku hatlisa** eka xivulwa xa 209.(a) leri nga riengeteri leri tshikilelaka mhaka ya ku va mufana a endla leswi riendli ri vulaka swona hi rivilo, kasi **ngopfu** i riengeteri leri engetela mhaka ya ku va vafana va ya eka ndhawu laha ku nga na xivulavuri ku tlula mpimo; **kahle** eka xivulwa xa (b) i riengeteri leri kombisaka ku va mudyondzisi endla leswi riendli ri vulaka swona hi mukhuva lowunene, kasi **ngopfu** ri kombisa ku va mudyondzisi a endla hi mukhuva wolowo mikarhi yo tala; **kantsongokantsongo** eka

xivulwa xa (c) i riengeteri leri kongomisaka eka mhaka ya ku va n'wingi a endla leswi riendli ri vulaka swona hi ku nonoka, kasi **khwatsi** ri engetela mhaka ya ku va leswi endliwaka swi endliwa hi ndlela leyinene; **swinene** eka xivulwa xa (d) i riengeteri leri kongomisa eka ku va homu yi endla ku tlula mpimo, kasi **ngopfu** i riengeteri leri kongomisa eka mhaka ya ku va tihomu ti **ta** laha ku nga na xivulavuri mikarhi yo tala na **swintsongo** eka xivulwa xa (e) i riengeteri leri tshikilelaka mhaka ya ku va mukamberi a nga endli leswi riendli ri vulaka swona mikarhi yo tala, kasi **ngopfu** ri engetela ku va maendlelo lama ya va ya tlula mpimo.

4.3.5.1.1.1.1.5 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa maengeteri ma vundhawu ni maengeteri ma mukhuva

210.(a) Mufana u ta **ekaya hi ku hatlisa**.

(b) Mudyondzisi u ta **etililasini kahle**.

(c) N'wingi u ta **evukatini kantsongokantsongo**.

(d) Homu yi ta **etshangeni swinene**.

(e) Mukamberi u ta **exikolweni swintsongo**.

Riendli **-ta** ri pfumela ku tirha na maengeteri ma vundhawu ni maengeteri ma mukhuva mo tanihi **ekaya** eka xivulwa xa 210.(a) leri nga riengeteri ra ndhawu na **hi ku hatlisa** leri nga riengeteri ra mukhuva; **etililasini** eka xivulwa xa (b) i riengeteri ra ndhawu na **kahle** leri nga riengeteri ra nkarhi; **evukatini** eka xivulwa xa (c) i riengeteri ra ndhawu na **kantsongokantsongo** leri nga riengeteri ra maendlelo; **etshangeni** eka xivulwa xa (d) i riengeteri ra ndhawu na **swinene** leri nga riengeteri ra maendlelo; **exikolweni** eka xivulwa xa (e) i riengeteri ra ndhawu na **swintsongo** leri nga riengeteri ra maendlelo.

Riendli **-ta** ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 210.(a) **ekaya** yi nyikiwa nhlamuselo ya tlhelo, hikuva i ndhawu laha vafana va taka kona, kasi **hi ku hatlisa** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va mufana a endla leswi riendli ri vulaka swona a nga dyi nkarhi. Eka xivulwa xa (b) **etililasini** yi nyikiwa nhlamuselo ya tlhelo, hikuva i ndhawu laha mudyondzisi a nga le ku teni eka yona, kasi **kahle** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va mudyondzisi a famba hi nkarhi lowu languteriweke. Eka xivulwa xa (c) **evukatini** yi nyikiwa nhlamuselo ya tlhelo, hikuva i ndhawu laha n'wingi a kongomeke kona, kasi

kantsongokantsongo yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va n'wingi a endla leswi riendli ri vulaka swona hi ku nonoka hikuva n'wingi a famba hi ku landzelela nawu wa nhlonipho. Eka xivulwa xa (d) **etshangeni** yi nyikiwa nhlamuselo ya tlhelo tanihi ndhawu laha homu yi kongomeke kona, kasi **swinene** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va homu yi endla leswi hlamuseriwaka hi riendli mikarhi yo tala, hikuva hi laha yi etlelaka kona. Eka xivulwa xa (e) **exikolweni** yi nyikiwa nhlamuselo ya tlhelo ku nga ndhawu laha mukambe ri a yaka kona, kasi **swintsongo** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va mukhamberi a nga toloveri ku endla leswi vuriwaka hi riendli mikarhi hinkwayo.

Riendli **-ta** ri pfumela ku cinca nandzelelano wa swilandzelandzhaku tanihi le ka swivulwa swa 210.(a-e) na swivulwa swa 211.(a-e) laha hansi.

211.(a) Mufana u ta **hi ku hatlisa ekaya**.

(b) Mudyondzisi u ta **kahle etlilasini**.

(c) N'wingi u ta **kantsongokantsongo evukatini**.

(d) Homu yi ta **swinene etshangeni**.

(e) Mukamberi u ta **swintsongo exikolweni**.

Riendli **-ta** ri pfumela ku cinca nandzelelano wa swilandzelandzhaku kambe xivulwa xi tama xi vulavula. Eka swivulwa swa 211.(a-e) maengeteri ma mukhuva hi wona ma nga kusuhi ni riendli, naswona hi laha ku tshikileriwaka timhaka to tanihi **hi ku hatlisa** eka xivulwa xa 211.(a) **kahle** eka xivulwa xa (b); **kantsongokantsongo** eka xivulwa xa (c); **swinene** eka xivulwa xa (d) na **swintsongo** eka xivulwa xa (e). Maengeteri ya vundhawu mo tanihi **ekaya, etlilasini, evukatini, etshangeni na exikolweni** ma kona ku engetela tinhlamuselo leswaku xivulwa xi twala kahle ntsena.

4.3.5.1.1.1.1.6 Lama ku fambaka nchumu hinkwawo

212.(a) **Mbyana** swi ta ekaya.

(b) **Vadyondzi** va ta etlilasini.

(c) **N'wingi** u ta evukatini.

(d) **Mbuti** yi ta exivaleni.

(e) **Mukamberi** u ta exikolweni.

Hi nga tlhela hi boxa leswaku eka swikombiso leswi nga laha henhla, michumu leyi ku fambaka nchumu hinkwawo lowu tirhaka na riendli **-ta** yi katsa tinhlokomhaka leti nga dzwihatiwa laha henhla, ku nga michumu yo tanihi **mbyana** eka xivulwa xa 212.(a); **vadyondzi** eka xivulwa xa (b) **n'wingi** eka xivulwa xa (c); **mbuti** eka xivulwa xa (d); na **mukamberi** eka xivulwa xa (e). Loko hi xiya eka swikombiso leswi hi ta vona leswaku swilo leswi ku fambaka nchumu hinkwawo leswi tirhaka na riendli **-ta** swi katsa michumu leyi hanyaka.

4.3.5.1.1.1.1.6.1 **Lama ku fambaka xirho xa nchumu wo karhi ntsena**

-Eka xiphemu lexi ku hava maendli lama nga na nhlamuselo ya mpakaniso lama kumekaka kona.

4.3.5.1.1.1.1.6.2 **Lama ku fambaka nchumu hi ndlela yin'we**

-Eka xiphemu lexi ku hava maendli lama nga na nhlamuselo ya mpakaniso lama kumekaka kona.

4.3.5.1.1.1.1.6.3 **Lama ku fambaka nchumu muhulahula**

-Eka xiphemu lexi ku hava maendli lama nga na nhlamuselo ya mpakaniso lama kumekaka kona.

4.3.6.1 **Riendli -fika**

4.3.6.1.1 **Nhalmuselo ya riendli -fika**

Riendli **-fika** ri vula ku nghena etikweni kumbe exivandleni xo karhi. (Marhanele na Bila, 2016)

4.3.6.1.1.1 **Matirhelo ya riendli -fika eswivulweni**

4.3.6.1.1.1.1 **Laha ri tihaka ni tiagumente ta tinhlokomhaka**

213.(a) **Wansati** wa fika **etiharhini**.

(b) **Xikhombana** xa fika **emutini**.

(c) **Dokodela** wa fika **exibedhlele**.

(d) **Nala** wa fika **eZimbabwe**.

(e) **Xitimela** xa fika **exiticini**.

Riendli **-fika** i riendli ro pfumala xiendliwa ro ka ri nga swi koti ku yima ri ri roxe loko ku nga ri na xihetisi xa vundhawu. Leswi swi seketela hi Marivate ni vatsarikulobye (1990:22) loko va ku: “Locative complements refer to obligatory adverbs of place.” Ntshaho lowu wu boxa leswaku riengeteri ra vundhawu ra boha eka swivulwa swa muxaka lowu. Riendli **-fika** ri tirha ni tinhlokomhaka leti nga michumu leyi hanyaka ku nga vanhu vo tanihi **wansati** eka xivulwa xa 213.(a); **xikhombana** eka xivulwa xa (b); **dokodela** eka xivulwa xa (c); **nala** eka xivulwa xa (d) na swimakiwa tanihi **xitimela** eka xivulwa xa (e). Ku yisa emahlweni, riendli **-fika** ri tlhela ri lawula swilandzelandzhaku swa vundhawu swo tanihi **etiharhini** eka xivulwa xa 213.(a); **emutini** eka xivulwa xa (b); **exibedhlele** eka xivulwa xa (c); **eZimbabwe** eka xivulwa xa (d) na **exiticini** eka xivulwa xa (e).

Riendli **-fika** ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona eka swivulwa hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 213.(a) **wansati** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya muendli, hikuva i nchumu lowu hanyaka nakona hi yena a fambaka a ya **fika** ka ndhawu leyi boxiweke, kasi **etiharhini** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya ndhawu, hikuva hi laha vavasati va yisaka swakudya endhawini leyi leswaku vavanuna va ta swi teka va swi yisa esungini loko va endla ntlangu wa ngoma (Rikhotso, 1985). Eka xivulwa xa (b) **xikhombana** yi nyikiwa nhlamuselo ya muendli, hikuva hi xona lexi fambaka xi **fika** eka ndhawu yo karhi, kasi **emutini** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, hikuva hi xona xivandla lexi xikhombana xi ngehenaka eka kona. Eka xivulwa xa (c) **dokodela** yi nyikiwa nhlamuselo ya muendli, hikuva hi yena a fikelelaka eka ndhawu yo karhi, kasi **exibedhlele** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, hikuva hi laha dokodela a tirhelaka kona ku tshungula vavabyi. Eka xivulwa xa (d) **nala** yi nyikiwa nhlamuselo ya muendli, hikuva i nchumu lowu hanyaka naswona wa tiendlisa leswi vuriwaka hi riendli, kasi **eZimbabwe** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, hikuva i tiko laha ku tshamaka vanhu laha nala a ngehenaka kona. Eka xivulwa xa (e) **xitimela** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya nkongomelo, hikuva a hi nchumu lowu hanyaka kambe i xifambo lexi lawulaka hi munhu, kasi **exiticini** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya **ndhawu** laha xitimela xi yimaka kona loko vanhu va chika hambu ku ri ku khandziya.

4.3.6.1.1.1.2 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa nkarhi

214.(a) Wansati wa fika **nindzhenga**.

- (b) Xikhombana xi fika **nimadyambu**.
- (c) Dokodela wa fika **hi awara ya n'we**.
- (d) Valala va fika **nivusiku**.
- (e) Xitimela xa fika **sweswi**.

Riendli **-fika** ri tlhela ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma nkarhi eswivulweni ku engetela nhlamuselo eka riendli hi tlhelo ra nkarhi lowu timhaka ti humelela hawona. Riendli **-fika** ri tirha ni maengeteri ma nkarhi mo tanihi **nindzhenga** eka xivulwa xa 214.(a); **nimadyambu** eka xivulwa xa (b); **hi awara ya n'we** eka xivulwa xa (c); **nivusiku** eka xivulwa xa (d) na **sweswi** eka xivulwa xa (e).

Riendli **-fika** ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 214.(a) **nindzhenga** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi, hikuva yi vula nkarhi wa ku kidzimbela ka dyambu endzhaku ka nkarhi wa dina. Eka xivulwa xa (b) **nimadyambu** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi, hikuva i nkarhi wa loko dyambu ri rhenga. Eka xivulwa xa (c) **hi awara ya n'we** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi lowu dokodela a fikaka hawona. Eka xivulwa xa (d) **nivusiku** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi wa loko ri perile ku nga ha ri na ku vonakala. Eka xivulwa xa (e) **sweswi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi walowo.

4.3.6.1.1.1.3 Laha ri tirhaka ni swilandzelandzhaku swa maengeteri ma vundhawu ni swa maengeteri ma nkarhi

215.(a) Wansati wa fika **etiharhini** nindzhenga.

- (b) Xikhombana xa fika **emutini** nimadyambu.
- (c) Dokodela wa fika **exibedhlele** hi awara ya n'we.
- (d) Valala va fika **eZimbabwe** nivusiku.
- (e) Xitimela xa fika **exiticini** sweswi.

Riendli **-fika** ri pfumela ku tirha na maengeteri ma vundhawu ni maengeteri ma nkarhi wo tanihi **etiharhini** leri nga riengeteri ra ndhawu laha vavasati va siyaka swakudya swa vavanuna engomeni na **nindzhenga** leri nga riengeteri ra nkarhi wa

nhlikanhi eka xivulwa xa 215.(a); **emutini** i riengeteri ra ndhawu na **nimadyambu** leri nga riengeteri ra nkarhi eka xivulwa xa (b); **exibedhlele** i riengeteri ra ndhawu na **hi awara ya n'we** leri nga riengeteri ra nkarhi eka xivulwa xa (c); **eZimbabwe** i riengeteri ra ndhawu na **nivusiku** leri nga riengeteri ra nkarhi eka xivulwa xa (d) na **exiticini** i riengeteri ra ndhawu na **sweswi** leri nga riengeteri ra nkarhi eka xivulwa xa (e).

Riendli **-fika** ri tlhela ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 215.(a) **etiharhini** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu hikuva, hi laha ku siyiwaka swakudya engomeni, kasi **nindzhenga** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi, hikuva i nkarhi wa dina. Eka xivulwa xa (b) **emutini** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, kasi **nimadyambu** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi wa loko dyambu ri ya nyupela. Eka xivulwa xa (c) **exibedhlele** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, kasi hi awara ya n'we yi nyikwa nhlamuselo ya nkarhi. Eka xivulwa xa (d) **eZimbabwe** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, hikuva i tiko leri tshamaka vanhu, kasi **nivusiku** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi wa loko ku nga ri na ku vonakala laha valala va ngungumelaka va nga voniwi hi vanhu. Eka xivulwa xa (e) **exiticini** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, kasi **sweswi** yi nyikiwa nhlamuselo ya nkarhi walowo muvulavuri a nga ku vulavuleni.

Riendli **-fika** ri tlhela ri swi kota ku cinca nandzelelano wa maengeteri eka swivulwa tanihi eka swivulwa swa 215.(a-e) na swivulwa swa 216.(a-e) laha hansi:

216.(a) Wansati wa fika **nindzhenga etiharhini**.

(b) Xikhombana xi fika **nimadyambu emutini**.

(c) Dokodela wa fika **hi awara ya n'we exibedhlele**.

(d) Valala va fika **nivusiku eZimbabwe**.

(e) Xitimela xa fika **sweswi exiticini**.

Eka swivulwa swa 216.(a-e), timhaka ti tshikileriwa eka maengeteri ma nkarhi wo tanihi **nindzhenga** eka xivulwa xa 216.(a); **nimadyambu** eka xivulwa xa (b); **hi awara ya n'we** eka xivulwa xa (c); **nivusiku** eka xivulwa xa (d) na **sweswi** eka xivulwa xa (e). Hambiswiritano, maengeteri ma vundhawu mo tanihi **etiharhini**, **emutini**, **exibedhlele**, **eZimbabwe**, na **exiticini** ma kona ku engetela tinhlamuselo eka swivulwa.

4.3.6.1.1.1.4 Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swilandzelandzhaku swa mukhuva

217.(a) Wansati wa fika **hi ku hatlisa**.

- (b) Xikhombana xi fika **hi ku nonoka**.
- (c) Dokodela wa fika **ngopfungopfu**.
- (d) Valala va fika **swinene**.
- (e) Xitimela xa fika **khwatsi**.

Riendli **-fika** ri pfumela ku tirha na maengeteri ma mukhuva mo tanihi **hi ku hatlisa** eka xivulwa xa 217.(a); **hi ku nonoka** eka xivulwa xa (b); **ngopfungopfu** eka xivulwa xa (c); **swinene** eka xivulwa xa (d) na **khwatsi** eka xivulwa xa (e).

Riendli **-fika** ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona eswivulweni hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 217.(a) **hi ku hatlisa** i agumente leyi nyikiwaka nhlamuselo ya mukhuva, hikuva yi kombisa ku va wansati a hatla a ya **fika** hi nkarhi a nga hlweli. Eka xivulwa xa (b) **hi ku nonoka** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va xikhombana xi endla leswi riendli ri vulaka swona hakantsongokantsongo ku komba xichavo na ku xixima. Eka xivulwa xa (c) **ngopfungopfu** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va dokodela a **fika** eka ndhawu ya le xibedhlele ku tlula eka tindhawu tin'wana, hikuva hi laha a tirhelaka kona ku tshungula vavabyi. Eka xivulwa xivulwa xa (d) **swinene** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va valala va nghena eka ndhawu yo karhi ku tlula mpimo. Eka xivulwa xa (e) **khwatsi** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va xitimela xi **fika** eka ndhawu yo karhi kahle ku ringeta ku tisivela ku nghena enghozini.

Eka Xitsonga maengeteri ma mukhuva ma pfumela ku tirha hi ku landzelelana tanihi le ka swivulwa swa 217.(a-e) na swivulwa swa 218.(a-e) laha hansi:

218.(a) Wansati u fika **hi ku hatlisa ngopfu**.

- (b) Xikhombana xi fika **hi ku nonoka swinene**.
- (c) Dokodela wa fika **ngopfungopfu swinene**.
- (d) Valala va fika **swinene ngopfu**.
- (e) Xitimela xi fika **khwatsi ngopfu**.

Riendli **-fika** ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma mukhuva ma karhi ma landzelelana tanihi eka sivulwa swa 218.(a-e) laha henhla ku tshikilela timhaka ta maendlekelo ya swilo emiehleketweni ya vahlayi. Riendli **-fika** ri tirha ni maengeteri mo tanihi **hi ku hatlisa** eka xivulwa xa 218.(a) leri nga riengeteri leri tshikilelaka mhaka ya ku va wansati a endla leswi riendli ri vulaka swona hi nkarhi lowu languteriwaka, kasi **ngopfu** i riengeteri leri engetela mhaka ya ku va wansati a khoma nkarhi mikarhi hinkwayo; **hi ku nonoka** eka xivulwa xa (b) i riengeteri ra mukhuva lowu humelerisa mhaka ya ku va xikhombana xi nga ri na ku vilela kambe xi teka nkarhi wa xona hi ndlela leyinene, kasi **swinene** i riengeteri leri engetelaka ku va xikhombana xi endla maendlelo ya lamanene; **ngopfungopfu** eka xivulwa xa (c) i riengeteri leri tshikilelaka mhaka ya ku va dokodela a kumeka hi xitalo exibedhlele, kasi **swinene** ri engetela mhaka ya ku va dokodela a kumeka a endla mitirho ya le xibedhlele ku tlula hinkwaswo leswi a endlaka; **swinene** eka xivulwa xa (d) i riengeteri leri tshikilelaka mhaka ya ku va valala va nghena etikweni ku tlula mpimo, kasi **ngopfu** ri engetela mhaka ya ku va swi humelela mikarhi yo tala; **khwatsi** eka xivulwa xa (e) i riengeteri leri humelerisa mhaka ya ku va xitimela xi endla leswi vuriwaka hi riendli hi ndlela leyinene, kasi **ngopfu** i riengeteri leri engetelaka mhaka ya ku va maendlelo lama ya ri maendlelo ya kahle lama humelelaka mikarhi hinkwayo.

4.3.6.1.1.1.1.5 Laha ri tirhaka ni swilandzelandzhaku swa maengeteri ma vundhawu ni swa maengeteri ma mukhuva

219.(a) Wansati wa fika **etiharhini** hi ku hatlisa.

- (b) Xikhombana xi fika **emutini** hi ku nonoka.
- (c) Dokodela wa fika **exibedhlele** hi xitalo.
- (d) Valala va fika **eZimbabwe** swinene.
- (e) Xitimela xa fika **exiticini** khwatsi.

Riendli **-fika** ri tlhela ri pfumela ku tirha ni maengeteri ma vundhawu ni maengeteri ma mukhuva mo tanihi **etiharhini** leri nga riengeteri ra ndhawu na **hi ku hatlisa** leri nga riengeteri ra mukhuva eka xivulwa xa 219.(a); **emutini** i riengeteri ra ndhawu na **hi ku nonoka** leri nga riengeteri ra maendlelo eka xivulwa xa (b); **exibedhlele** i riengeteri ra ndhawu na **hi xitalo** leri nga riengeteri ra maendlelo eka xivulwa xa (c); **eZimbabwe** i riengeteri ra ndhawu na **swinene** leri nga riengeteri ra maendlelo eka

xivulwa xa (d) na **exiticini** i riengeteri ra ndhawu na **khwatsi** leri nga riengeteri ra maendlelo eka xivulwa xa (e).

Riendli **-fika** ri tlhela ri avela tinhlamuselo eka tiagumente ta rona hi ndlela leyi landzelaka: Eka xivulwa xa 219.(a) **etiharhini** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, kasi **hi ku hatlisa** yi nyikiwa nhlamuselo ya ku va wansati a hatla a ya **fika** ni swakudya eka ndhawu leyi hi nkarhi lowu languteriwaka. Eka xivulwa xa (b) **emutini** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, kasi **hi ku nonoka** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku famba hakantsongokantsongo hi ku landzelela nawu loko xikhombana xi ya **fika** emutini. Eka xivulwa xa (c) **exibedhlele** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, kasi **hi xitalo** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku va dokodela a ya **fika** exibedhlele ku tlula eka tindhawu tin'wana. Eka xivulwa xa (d) **eZimbabwe** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu leyikulu kasi **swinene** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku ya nghena etikweni ra Zimbabwe ku tlula mpimo ehandle kawu. Eka xivulwa xa (e) **exiticini** yi nyikiwa nhlamuselo ya ndhawu, kasi **khwatsi** yi nyikiwa nhlamuselo ya mukhuva wa ku endla leswi riendli ri vulaka swona hi ku nonoka.

Riendli **-fika** ri pfumela ku cinca nandzelelano wa maengeteri eka swivulwa tanihi le ka swivulwa swa 219.(a-e) na swivulwa swa 220.(a-e) leswi landzelaka:

220.(a) **Wansati** wa fika **hi ku hatlisa etiharhini**.

(b) **Xikhombana** xi fika **hi ku nonoka emutini**.

(c) **Dokodela** wa fika **hi xitalo exibedhlele**.

(d) **Valala** va fika **swinene eZimbabwe**.

(e) **Xitimela** xa fika **khwatsi exiticini**.

Eka swivulwa swa 220.(a-e), timhaka ti tshikileriwa eka maengeteri lama nga kusuhi ni riendli mo tanihi **hi ku hatlisa** eka xivulwa xa 220.(a); **hi ku nonoka** eka xivulwa xa (b); **hi xitalo** eka xivulwa xa (c); **swinene** eka xivulwa xa (d) na **khwatsi** eka xivulwa xa (e). Maengeteri ma vundhawu mo tanihi **etiharhini**, **emitini**, **exibedhlele**, **eZimbabwe** na **exiticini** ma kona ku engetela tinhlamuselo ta laha timhaka ti humelelaka kona.

4.3.6.1.1.1.1.6 **Lama ku fambaka nchumu hinkwawo**

221.(a) **Vavasati** va fika etiharhini.

- (b) **Tikhomba** ti fika emutini.
- (c) **Dokodela** wa fika exibedhlele.
- (d) **Valala** va fika etikweni.
- (e) **Xitimela** xa fika exiticini.

Eka swikombiso leswi nga laha henhla, michumu leyi ku fambaka nchumu hinkwawo lowu tirhaka na riendli **-fika** yi katsa tinhlokomhaka leti nga dzwihatiwa laha henhla, ku nga michumu leyi hanyaka yo tanihi **vavasati** eka xivulwa xa (a); **tikhombana** eka xivulwa xa (b) **Dokodela** eka xivulwa xa (c); **valala** eka xivulwa xa (d); na ximakiwa xo tanihi **xitimela** eka xivulwa xa (e).

4.3.6.1.1.1.6.1 **Lama ku fambaka xirho xa nchumu wo karhi ntsena**

-Eka xiphemu lexi ku hava maendli lama nga na nhlamuselo ya mpakaniso lama kumekaka kona.

4.3.6.1.1.1.6.2 **Lama ku fambaka nchumu hi ndlela yin'we**

-Eka xiphemu lexi ku hava maendli lama nga na nhlamuselo ya mpakaniso lama kumekaka kona.

4.3.6.1.1.1.6.3 **Lama ku fambaka nchumu muhulahula**

-Eka xiphemu lexi ku hava maendli lama nga na nhlamuselo ya mpakaniso lama kumekaka kona.

4.4 **Nkatsakanyo wa Xiyenge xa D**

Hi nga vula leswaku, xiphemu xa maendli lama nga na nhlamuselo ya mpakaniso xi kongomisa eka laha michumu yi kongomeke kona. Hi kumile leswaku maendli ma muxaka lowu ma khumba michumu leyi hanyaka yo tanihi vanhu, swiharhi ni switsotswana hambu ku ri michumu yo ka yi nga hanyiki yo tanihi swimakiwa leswi lawulaka hi vanhu. Maendli lama nga na nhlamuselo ya mpakaniso a ma pfumeli ku tirha ku nga riki na xihetisi xa vundhawu eka xivulwa. Nakambe maendli ma muxaka lowu ma swi kota ku yima kahle hambu ku nga riki na swilandzelandzhaku swa mukhuva na nkarhi. Hi tlhele hi kuma leswaku eka maendli mo tanihi **ya, rhelela,**

nghena, kongoma, ta na fika, ku hava laha ku fambaka xirho xa nchumu wo karhi ntsena, laha ku fambaka nchumu hi ndlela yin'we na laha ku fambaka nchumu muhulahula. Hi vonile leswaku eka swiphemu lexi ku hava maendli lama nga na nhlamuselo ya mpakaniso lama kumekaka kona.

4.5 Nkatsakanyo wa ndzima ya mune

Hi ku katsakanya, hi nga boxa leswaku maendli ma mfambo mo pfumala xiendliwa lama nga na nhlamuselo ya tlhelo endzeni ka wona ma nga aviwa hi swiphemu swimbirhi. Xiphemu xo sungula i maendli lama nga na nhlamuselo ya xihlovo ku nga, maendli lama kongomisaka eka michumu leyi humaka kona. Laha hi vonile leswaku maendli ma muxaka lowu ma nga swi kota ku yima ku nga ri na swihetisi swa swilandzelandzhaku swa vundhawu leswaku swivulwa swi vulavula. Loko swilandzelandzhaku swa vundhawu swi nga ri kona swivulwa swi ta va swi nga ha vulavuri. Xiphemu xa vumbirhi i maendli lama nga na nhlamuselo ya mpakaniso ku nga laha michumu yi kongomeke kona. Hi nga vula leswaku maendli lama a ma pfumeli ku yima kahle loko ku nga ri na swilandzelandzhaku swa vundhawu leswaku swivulwa swi twala kahle. Ku yisa emahlweni, maendli lama nga na nhlamuselo ya tlhelo endzeni ka wona ma pfumela ku tirha kahle ni swilandzelandzhaku swa maengateri ya vundhawu, nkarhi na mukhuva ku engetela tinhlamuselo eswivulweni. Hi vonile leswaku a swi tolovelekangi ku va maendli lama nga na nhlamuselo ya tlhelo endzeni ka wona ku va ma tirha ku nga ri na maengeteri ya vundhwu hambileswi swi amukelekaka eka vuvulavuri bya Xitsonga. Ku yisa emahlweni, hi kumile leswaku maendli lama nga na nhlamuselo ya tlhelo endzeni ka wona ma tirha hi tinhlokomhaka leti nga michumu leyi hanyaka to tanihi vanhu, swiharhi, swimakiwa swo tanihi swifambo leswi lawula hi vanhu ni switsotswana. Hi xitalo hi vonile leswaku riendli hi rona leri lawulaka tiagumente hinkwato eswivulweni. Ku yisa emahlweni, ku fanela ku va ni vuxaka exikarhi ka riendli ni tiagumente ta rona leswaku swivulwa swi vulavula.

NDZIMA YA 5

5.0 KU DLAYISETA

5.1 Nkatsakanyo ni mikumisiso

Hi ku katsakanya hi nga vula leswaku eka ndzima ya vumbirhi, matsalwa ma mikarhi leyi nga hundza lama tsariweke hi vatsari lava paluxiweke laha henhla ma humesele erivaleni matirhelo ma maendli ma mfambo eka tindzimi tin'wana. Hileswaku maendli ma nga aviwa hi swiphemu swinharhu ku nga maendli mo pfumala xiendliwa, maendli ma xiendliwa xin'we ni maendli ma swiendliwa swimbirhi. Vatsari lava va swi kotile ku nyika tinhlamuselo ta vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka maendli ni tiagumente ta wona. Nakambe hi vonile hilaha maendli ma mfambo ma avanyisiwaka ku ya hi tinxaka timbirhi ku nga, maendli lama kongomisaka eka maendlelo ni maendli lama nga na nhlamuselo ya tlhelo endzeni ka wona. Ku nyikiwile ni nhlamuselo ya matirhelo ya thiyori ya thitha ku avela tinhlamuselo eka tiagumente ta riendli. Leswi swi kombisile leswaku matsalwa lama ma ta pfuna mulavisisi ku kuma vuxokoxoko lebyi nyikaka mahungu ya leswi nga le ndzeni ka vulongoloxamarito eka tindzimi tin'wana ngopfungopfu eka ririmi ra Xinghezi leri vulongoloxamarito bya kona byi yelanaka ni lebyi bya Xitsonga hi ku angarhela.

Eka ndzima ya vunharhu ku langutiwile maendli lama nga na nhlamuselo ya maendlelo. Rixakankulu ra maendli lama nga na nhlamuselo ya matutsumelo ri wela ehansi ka maendli lama nga na nhlamuselo ya maendlelo. Ehansi ka maendli lama nga na nhlamuselo ya matsutsumelo, hi tlhele hi tsuvula hambu ku ri ku tumbuluxa rin'wana rixaka ra maendli lama nga na nhlamuselo ya mafambelo mo tanihi ku kasa, ku dedeleka ni man'wana ni man'wana. Hi kumile leswaku maendli mo pfumala xiendliwa, ma paluxa maendlelo ya xiendleko lexi nga riki na mfikelelo. Hileswaku nhlamuselo ya xiendleko, hi laha ku tekiwaka magoza yo yelana kambe mfikelelo wu nga kombisiwangi. Ku kumiwile leswaku maendli ma kuma nhlamuselo ya mfikelelo wo karhi loko ku engeteriwa swilandzelandzhaku swa maengeteri ma nkarhi leswaku laha nkarhi wu ringanelaka kona ku va mfikelelo wa swo karhi. Nakambe ma nga tirha na tiagumente ta nhlokomhaka to tanihi munhu, swiharhi, swimakiwa ni swin'wana leswi nga hanyiki tanihi mapapa. Loko hi ya emahlweni, hi vonile leswaku hakanyingi tiagumente ta tinhlokomhaka ti nyikiwa tinhlamuselo ta muendli eka swilo leswi hanyaka, ni nhlamuselo ya nkongomelo eka leswi nga hanyiki. Hi tlhele hi vona

hi laha tiagumente ta laha ku humelelaka swindleko leswaku ku averiwa tinhlamuselo ta ndhawu. Nakambe hi vonile leswaku ntshikelelo wa timhaka wu kumeka eka riengeteri leri nga kusuhi ni riendli. Ku yisa emahlweni, hi kumile leswaku loko maengeteri ma mukhuva ma cinciwa nandzelelano ma cinca ni nhlamuselo eka swivulwa. Nakambe loko maengeteri ma mukhuva ma landzelelana ntshikelelo wu ta va eka riengeteri leri landzaka riendli eswivulweni, kasi riengeteri ra vumbirhi ri tirha ku engetela tinhlamuselo eka riengeteri leri ro sungula.

Hi ku angarhela hi nga vula leswaku ku fanela ku va ni vuxaka exikarhi ka riendli, nhlokomhaka, xiendliwa, xihetisi ni swilandzelandzhaku eswivulweni leswaku xivulwa xi vulavula. Eka ndzima leyi hi kumile mhaka ya leswaku ku ni tinxaka timbirhi ta maendli lama nga na nhlamuselo ya maendlelo mo tanihi maendli lama nga na nhlamuselo ya matsutsumelo na maendli lama nga na nhlamuselo ya mafambelo. Eka maendli lama nga na nhlamuselo ya matsutsumelo hi vonile leswaku ma kongomisa eka michumu leyi hanyaka hambi ku ri michumu yo ka yi nga hanyi loko yi lawula hi vanhu ni swilo swa ntumbuluko swo tanihi moya.

Hi kumile leswaku michumu yi nga tsutsuma emoyeni, esaveni kumbe ematini. Ku yisa emahlweni, hi vonile leswaku michumu yi nga tsutsuma hikwalaho ka swivangelo swo hambanahambana tanihi ku tsaka, ku tiponisa eka tinyimpi na ku ya fikelela tindhawu to karhi. Eka xiyenge xa maendli lama kongomisaka eka matsutsumelo, hi kumile leswaku maendli mo tanihi tsutsuma, haha, dledla, hlambela, jaha na tlalamba i maendli mo pfumala xiendliwa lama nga na nhlamuselo leyi paluxaka maendlelo ya endlelo leri nga riki na mfikelelo. Hileswi maendli lama ma nyikiwa nhlamuselo ya swindlelo/swindleko hikwalaho ka ku va ku tekiwa magoza yo yelana kambe mfikelelo wu nga kombisiwangi. Hi vonile leswaku maendli lama ma kuma nhlamuselo ya mfikelelo wo karhi loko ku engeteriwa swilandzelandzhaku swa maengeteri ma nkarhi leswaku laha nkarhi wu ringanelaka kona ku va mfikelelo wa swo karhi.

Kambe riendli -tsutsuma ri nga tirha na tiagumente ta nhlokomhaka to tanihi munhu, swiharhi, swimakiwa ni swin'wana leswi nga hanyiki tanihi mapapa. Loko hi ya emahlweni, hi vonile leswaku hakanyingi tiagumente ta nhlokomhaka ti nyikiwa tinhlamuselo ta muendli eka swilo leswi hanyaka, ni nhlamuselo ya nkongomelo eka leswi nga hanyiki. Hi tlhela hi vona hi laha tiagumente ta laha ku humelelaka

swiendleko leswaku ku averiwa tinhlamuselo ta ndhawu. Nakambe hi vonile leswaku tshikelelo wa timhaka wu kumeka eka riengeteri leri nga kusuhi ni riendli. Ku yisa emahlweni, hi kumile leswaku loko maengeteri ma mukhuva ma cinciwa nandzelelano ma cinca ni nhlamuselo eka swivulwa. Nakambe loko maengeteri ma mukhuva ma landzelelana tshikelelo wu ta va eka riengeteri leri landzaka riendli eswivulweni. Hi ku angarhela hi nga vula leswaku ku fanela ku va ni vuxaka exikarhi ka riendli, nhlokomhaka, xiendliwa, xihetisi ni swilandzelandzhaku eswivulweni leswaku swi vulavula.

Eka rixaka ra vumbirhi, hi vonile leswaku, maendli lama nga na nhlamuselo ya mafambelo ma humelela hikwalaho ka swivangelo swo hambanahambana. Kahlekahle, maendli lama nga na nhlamuselo ya mafambelo ya khumba michumu leyi hanyaka ntsena. Ku yisa emahlweni, timhaka ta mafambelo ti hambana ku ya hi swiyimo ni swikongomelo loko nchumu wu famba. Hi nga vula leswaku michumu yi nga famba kahle loko yi ntshuxekile. Nakambe hi kumile mhaka ya leswaku xivulwa xo tanihi lexi kombisiweke eka 107(c) a xi vulavuri. Lexi xi endlaka leswaku nhlamuselo ya xivulwa lexi yi onhaka i vukona bya xilandzelandzhaku **hi tiawara timbirhi**. Xivulwa lexi nga vulavulaka loko xi tirhile na xilandzelandzhaku lexi hi lexi riendli ra mfambo leri nga eka xona ri kombaka laha leswi ri swi vulaka swi sungulaka kona na laha swi helelaka kona. Loko ku ri hava masungulo na mahetelelo, ku fana na leswi swi nga xiswona eka xivulwa xa (c), xivulwa xa kona a xi vulavuli. Eka xivulwa xa (c) a ku kombisiwangi laha ku khaswa ku sungulaka na laha ku helelaka kona. Leswi hi swona swi endlaka xivulwa lexi xi nga vulavuli.

Ku tlhela ku va na fambelo ra loko nchumu wa ha dyondza ku famba kumbe loko wu nga tiyangi hikwalaho ka mavabyi hambiloko ku ri mutsoniwa. Nakambe nchumu wu nga endla fambelo ro karhi hi xikongomelo xo tumbelela swo karhi. Hi ku komisa hi nga vula leswaku ku tsutsuma na ku famba swi kongomisa eka ku va nchumu wu suka eka ndhawu yo karhi ku ya eka yin'wana ndhawu. Ku yisa emahlweni, maendli lama nga na nhlamuselo ya mafambelo i maendli lama nga riki na mpakaniso. Hi nga vula leswaku i maendli ya muhulahula.

Eka ndzima ya mune, ku langutiwile maendli ma mfambo mo pfumala xiendliwa lama nga na nhlamuselo ya tlhelo endzeni ka wona. Ku kumiwile leswaku maendli lama ma nga aviwa hi swiphemu swimbirhi. Xiphemu xo sungula i maendli lama nga

na nhlamuselo ya xihlovo ku nga, maendli lama kongomisaka eka laha michumu yi humaka kona. Laha hi vonile leswaku maendli ma muxaka lowu a ma pfumeli ku yima ku nga ri na swihetisi swa swilandzelandzhaku swa vundhawu. Loko swilandzelandzhaku swa vundhawu swi nga ri kona swivulwa swi ta va swi nga ha vulavuri. Xiphemu xa vumbirhi i maendli lama nga na nhlamuselo ya mpakaniso ku nga, laha michumu yi kongomeke kona. Hi nga vula leswaku maendli lama na wona a ma pfumeli ku yima kahle loko ku nga ri na swilandzelandzhaku swa vundhawu leswaku swivulwa swi twala kahle. Ku yisa emahlweni, maendli lama nga na nhlamuselo ya tlhelo endzeni ka wona ma pfumela ku tirha kahle ni swilandzelandzhaku swa maengeteri ma vundhawu, nkarhi na mukhuva ku engetela tinhlamuselo eswivulweni. Nakambe hi kumile leswaku, eka Xitsonga maengeteri ma mukhuva ma pfumela ku tirha hi ku landzelelana ku tshikilela timhaka. Hi vonile leswaku maengeteri ma pfumela ku cinca nandzelelano eka swivulwa. Loko ku cinca nadzelelano, timhaka ti tshikileriwa eka maengeteri lama nga kusuhi ni riendli. Hi vonile leswaku a swi tolovelekangi ku va maendli lama nga na nhlamuselo ya tlhelo endzeni ka wona ku va ma tirha ku nga ri na maengeteri ma vundhawu, hambileswi swi amukelekaka eka vuvulavuri bya Xitsonga. Ku yisa emahlweni, hi kumile leswaku maendli lama nga na nhlamuselo ya tlhelo endzeni ka wona ma tirha ni tinhlakomhaka leti nga michumu leyi hanyaka to tanihi vanhu, swiharhi, swimakiwa swo tanihi swifambo leswi lawulaka hi vanhu ni switsotswana. Hi xitalo hi vonile leswaku riendli hi rona leri lawulaka tiagumente hinkwato eswivulweni. Ku yisa emahlweni, ku fanela ku va ni vuxaka exikarhi ka riendli ni tiagumente ta rona leswaku swivulwa swi vulavula.

5.2 Swilo leswi nga ha lavisisiwaka eka nkarhi lowu taka

Ndzavisiso lowu wu langutile timhaka ta maendli ma mfambo mo pfumala xiendliwa ntsena, hi ku kongomisa eka maendli lama nga na nhlamuselo ya maendlelo na maendli lama nga na nhlamuselo ya tlhelo endzeni ka wona. Hambileswi ku nga na tinxakankulu ta maendli tinharhu mo tanihi maendli mo pfumala xiendliwa, maendli ma xiendliwa xin'we na maendli ma swiendliwa swimbirhi, ndzavisiso lowu, a wu swi kotangi ku fikelela tinxaka hinkwato. Hi nga vula leswaku van'wana lava nga ta lava ku endla milavisiso eka nkarhi lowu taka, va nga languta eka maendli ma mfambo

ma xiendliwa xin'we na maendli ma mfambo ma swiendliwa swimbirhi eka Xitsonga. Ku yisa emahlweni, ku nga va ni milavisiso yo tala leyi khumbaka matirhelo ya maendli yo hambanahambana mo tanihi maendli ma ku cinca ka maxelo, maendli ma ku susa swilo eka ndhawu yo karhi na man'wana na man'wana. Nakambe, ku nga ha langutiwa matirhelo ma maendli eka nkarhi lowu nga hundza, nkarhi wa sweswi ni nkarhi lowu taka.

5.3 Swibumabumelo

Ku ya hi vuxokoxoko lebyi kombisiweke eka ndzavisiso lowu, hi nga boxa leswaku ku fanele ku va na milavisiso leyi nga ta nyika tinhlamuselo eka tin'wana ta tixakankulu ta maendli ma mfambo mo tanihi maendli ma xiendliwa xin'we na maendli ma swiendliwa swimbirhi eka Xitsonga. Leswi swi nga ta tlhela swi pfuna vadyondzi na vavulavuri va Xitsonga ku va va kuma xihlovo laha va nga ta vona matirhelo ma maendli hi ku angarhela. Xin'wana xibumabumelo i ku va ku tsariwa tiatikili leti nga ta ngenisa Xitsonga eka mepe wa misava leswaku van'watindzimi va twisisa matirhelo ma maendli ma mfambo eka Xitsonga tanihileswi ri nga tekiwaka ku va ririmi ra vanhu vantsongo ka nkarhi wo leha. Ku yisa emahlweni, xibumabumelo xin'wana i xa leswaku, ka nkarhi wa sweswi, ririmi ra Xitsonga i ririmi leri nga eka nxungeto wa ku va ri nyamalala, hikuva a ku se va ni matsalwa ya muxaka lowu. Kahlekahle, ku fanele ku va ni matshalatshala yo humesa Xitsonga eka nxungeto, hikuva nxungeto lowu wu ri emavokweni ya vavulavuri va Xitsonga. Hi nga tlhela hi bumabumela leswaku, matsalwa ma muxaka lowu ma kucetela lavantshwa ku tsakela na ku hlayisa ririmi ra Xitsonga.

Tibuku leti tirhisiweke

Akhtar, N. (1998): **Learning basic word order**. In E. Clark (Ed.) Proceedings of the 29th Annual child language Research Forum Stanford, CA: CSLI Publications.

Babbie, E. R. (2008): **The Basics of Social Research**. Chapman University Thompson Wardworth: United States.

Boyatzis, R.E (1998): **Transforming Qualitative information: thematic analysis and code development** SAGE Publications University of Michigan.

Braun, V and Clarke, V (2006): **Using thematic analysis in Psychology Qualitative Research in Psychology**. ISSN University of the West of England Bristol.

Blake, B.J. (1994): **Case**, Cambridge University Press, Great Britain.

Cambridge Advanced Learner's **Dictionary**: (2008).

Chalker, S (1994): **The Oxford Dictionary of English Grammar**, Oxford University Press.

Clark, E.V na Clark, H.H (1979): **When nouns surface as verbs**. Language: Chapman University Thompson Wardworth United States.

Crystal, D (1985): **A Dictionary of Linguistics and Phonetics**. Cambridge: Massachusetts.

Cubuild, C. (2012): **English usage: The world's largest Database for language study**. Haper Collins Publishers Limited China South China Printing Co. Ltd.

Cummins, S. (1996): **Movement and direction in French and English**. Working Papers in Linguistics: Toronto.

De Vos, A.S (2004): **Research at grass roots**, Pretoria: Van Schaik.

Dragan, R. (2006): **Motion verbs and the expression of directed motion in English**. University of Bucharest, Department of English.

Du Plessis, J. A. (1995): **Tsonga Syntax**. University of Stellenbosch.

Fialova Bc. K, (2011): **The Dissociation of a Change of Location and the Manner of its Execution**. Masters Diploma Thesis. Masaryk University.

Frawley, W. (1992): **Linguistic Semantics**. Hillside: New Jersey, Erlbaum.

Goldberg, A. (1995): **A Construction Grammar: Approach to Argument Structure**. Chicago University Press.

Grimshaw, J. (1990): **Argument structure**. Cambridge. MA: MIT Press. Chicago, IL: University of Chicago Press.

Haegeman (1994): **Introduction to Government and Binding Theory**. Blac

Jackendoff, R.(1990): **Semantic Structures**. Cambridge, Mass, The M.IT Press

Jakobson, R. (1990): **On Language**. Harvard University Press. London England Jakobson's foundation, Inc, United states of America.

Kudmacova, N. (2002): **The internal semantic structure**. Nod and Shrug Brno Studies in English 28. Brunenssis University Ghanah

Kombo, D.K na Tromp, D. L. A (2006): **Proposal and Thesis writing: An Introduction to social1 research**.

Levin, B and Rappaport Hovav, M. (1992): **'The lexical Semantics of Verbs of Motion'**: Beth Levin : Publications Stanford University. California

Levin, B and Rappaport Hovav, M. (1993): **'The lexical Semantics of Verbs of Motion: The Perspective from Unaccusativity'** in Rica I.M (ed) Thematic Structure. Its role in Grammer; Berlin and New York, Foris Publications.

Marhanele, M.M na Bila, V (2016): **Tihlungu ta rixaka: Dikixinari ya ririmi ra Xitsonga**. Timbila Poetry Project Bila Publishers and Communications Polokwane 0700 South Africa

Marivate, C.T.D, Mathumba D.I na Mabasa X.E (1990): **Tsonga: Only Study Guide for TSG202-H** University of South Africa Pretoria Muckleneuk: Pretoria.

McIntyre, A. (2003): **Fundamentals of English Syntax**. M.S. Nechatel. Mult-Science Publishing Co Ltd.

Miller, R, L na Brewer, J.D (2003): **The A- Z of social Research**: A Dictionary of social sciences Research concepts. SAGE Publications London. Thousand Oaks, New Delhi.

Ninio, A. (1996): **Pathbreaking verbs in Syntactic development**. Paper presented at the 7th International Congress for the Study of child language: Istanbul, Turkey.

Pustejovsky, J. (1991): **The Syntax of Event Structure: Cognition**. Ford Hall, Brandeis University, Waltham MA USA.

Rappaport, H.M (1995): **Building word meanings**. In M. Butt and W Geuder (eds.) The projection of arguments. Stanford. CA.

Rikhotso, F. (1985): **Tolo anga ha vuyi**: Sasavona Publishers na Booksellers :Braamfontein South Africa.

Schreuder,D & Coetzee,M (2010): **An overview of industrial and organisational psychology research in South Africa**: Apreliminary study S.A Journal of industrial Psychology/SA ISSN.

Swan, M. (1981): **Practical English Usage**. Oxford University Press: Hong Kong.

Tanny, C (1994): **How verbs of motion are special**. The interaction of Semantic and Pragmatic Information aspectual verb meanings. Pragmatics& CognitionVol 3(1).

Trask, R.L (1996): **A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics**. 11 New Fetter. Routledge: London

Levin, B. (2013): **Argument Structure** <http://www.oxfordbibliographies.com/view/document/> [yi fikeleriwile hi 2016/03/22]

<http://www.teachingenglish.org.uk/article/eliciting> [yi fikeleriwile hi 2016/02/18]

<https://www.fbigov/about-us/investigate/counterintelligence/elicitation-techniques> [yi fikeleriwile hi 2016/02/18]